

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
Установа адукацыі
“Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна”

М. У. ГУЛЬ

**ІНШАМОЎНАЯ ЛЕКСІКА Ў ПРАЦЭСЕ
СТАНАЎЛЕННЯ І РАЗВІЦЦЯ БЕЛАРУСКАЙ
ТЭРМІНАЛОГІІ (НА МАТЭРЫЯЛЕ
ТЭРМІНАСІСТЭМ ФІЛАЛОГІІ, ФІЛАСОФІІ І
САЦЫЯЛОГІІ)**

Манаграфія

Брэст
БрДУ імя А. С. Пушкіна
2021

УДК 81'373.45:81.161.3'373:[80+101+316](075,3)

ББК 81.411.3-32я73

Г 94

*Рэкамедавана рэдакцыйна-выдавецкім саветам установы адукацыі
“Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна”*

Рэцэнзенты:

загадчык кафедры беларускага мовазнаўства Беларускага дзяржаўнага
ўніверсітэта доктар філалагічных навук, прафесар **М. Р. Прыгодзіч**

загадчык кафедры беларускай філалогіі Брэсцкага дзяржаўнага
ўніверсітэта імя А. С. Пушкіна
кандыдат філалагічных навук, дацэнт **Л. В. Леванцэвіч**

Гуль, М. У.

Іншамоўная лексіка ў працэсе станаўлення і развіцця беларускай
тэрміналогіі (на матэрыяле тэрмінасістэм філалогіі, філасофіі і сацыялогіі) :
манаграфія / М. У. Гуль ; М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, Брэсц. дзярж. ун-т
імя А. С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ, 2021. – 220 с.

ISBN 978-985-22-0310-4.

Манаграфія прысвечана аналізу месца і ролі запазычанняў у нацыянальнай
тэрміналогіі. Разглядаюцца шляхі і спосабы пранікнення іншамоўнай лексікі, яе
семантыка-словаўтваральныя магчымасці ў працэсе далейшага развіцця тэрмінасістэм.

Адрасуецца навуковым супрацоўнікам, студэнтам філалагічных спецыяльнасцей
ВНУ, выкладчыкам і настаўнікам.

УДК 81'373.45:81.161.3'373:[80+101+316](075,3)

ББК 81.411.3-32я73

ISBN 978-985-22-0310-4.

ЗМЕСТ

ПЕРАЛІК СКАРАЧЭННЯЎ І ўМОЎНЫХ АБАЗНАЧЭННЯЎ	5
УВОДЗІНЫ	6
ГЛАВА 1. БЕЛАРУСКАЯ НАЦЫЯНАЛЬНАЯ ТЭРМІНАЛОГІЯ ЯК АБ'ЕКТ НАВУКОВАГА ДАСЛЕДАВАННЯ.....	
1.1 Паняцці <i>тэрмін</i> і <i>тэрміналогія</i>	9
1.2 З гісторыі фарміравання тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі.....	14
1.3 З гісторыі фарміравання філалагічнай тэрміналогіі.....	22
Вывады да главы 1	28
ГЛАВА 2. АСАБЛІВАСЦІ ФАРМІРАВАННЯ БЕЛАРУСКАЙ НАЦЫЯНАЛЬнай ТЭРМІНАЛОГІІ	
2.1 Перыядызацыя станаўлення і развіцця беларускай нацыянальнай тэрміналогіі	30
2.2. Крыніцы фарміравання беларускай нацыянальнай тэрміналогіі ...	45
2.2.1 Беларускія ўласнамоўныя сродкі	45
2.2.2 Запазычанні з іншых моў	49
2.3 Спосабы ўтварэння беларускай нацыянальнай тэрміналогіі.....	52
2.3.1 Сінтаксічны спосаб утварэння тэрмінаў.....	55
2.3.2 Марфалагічны спосаб утварэння тэрмінаў.....	58
2.3.3 Лексіка-семантычны спосаб утварэння тэрмінаў	79
2.3.4 Марфалага-сінтаксічны спосаб утварэння тэрмінаў.....	84
Вывады да главы 2	85
ГЛАВА 3. ІНШАМОЎНЫЯ ЗАПАЗЫЧАННІ ў БЕЛАРУСКАЙ НАЦЫЯНАЛЬнай ТЭРМІНАЛОГІІ	
3.1 Шляхі і спосабы пранікнення іншамоўнай лексікі ў беларускую тэрміналогію	88
3.1.1 Непасрэдныя запазычанні з моў-крыніц	91
3.1.2 Апасродкаваныя запазычанні	93
3.2 Крыніцы іншамоўных запазычанняў	95
3.2.1 Тэрміны грэка-лацінскага паходжання.....	104
3.2.2 Галіцызмы.....	111
3.2.3 Германізмы	118
3.2.4 Русізмы.....	128
3.2.5 Паланізмы	134
Вывады да главы 3	141

ГЛАВА 4. ЛЕКСІКА-ГРАМАТЫЧНЫЯ І ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ЗАПАЗЫЧАНЫХ ТЭРМІНАЎ	148
4.1 Тэрміны-назоўнікі	149
4.1.1 Словаўтварэнне ад асноў іншамоўных назоўнікаў	151
4.1.2 Сінанімія тэрмінаў-назоўнікаў	162
4.1.3 Функцыянаванне запазычаных тэрмінаў-назоўнікаў у тэрміналогіі філалогіі, філасофіі і сацыялогіі	164
4.2 Тэрміны-прыметнікі	165
4.2.1 Словаўтварэнне ад асноў іншамоўных прыметнікаў	166
4.2.2 Сінанімія і функцыянаванне запазычаных тэрмінаў- прыметнікаў у тэрміналогіі філалогіі, філасофіі і сацыялогіі	172
4.3 Тэрміны-дзеясловы	173
4.3.1 Словаўтварэнне ад асноў іншамоўных дзеясловаў	173
4.3.2 Сінанімія і функцыянаванне запазычаных тэрмінаў- дзеясловаў у тэрміналогіі філалогіі, філасофіі і сацыялогіі	175
Вывады да главы 4	175
 ЗАКЛЮЧЭННЕ	 178
 БІБЛІЯГРАФІЧНЫ СПІС	 186
 ДАДАТКІ	 202

ПЕРАЛІК СКАРАЧЭННЯЎ І ЎМОЎНЫХ АБАЗНАЧЭННЯЎ

- БНТ-11** Беларуская навуковая тэрмінолёгія. Вып. 11. Тэрмінолёгія грамадазнаўста // Беларуская навуковая тэрміналогія : тэмац. дадат. да нумару “ARCHE”, прысьвеч. беларус. мовазнаўству 20-х гадоў : у 4 кн. – Кн. 1. – 2-е выд., стэр. – Мінск(?) : [б. в.], 2010. – С. 698–787.
- БНТ-15** Беларуская навуковая тэрмінолёгія. Вып. 15. Слоўнік граматычна-лінгвістычнае тэрмінолёгіі // Беларуская навуковая тэрміналогія : тэмац. дадат. да нумару “ARCHE”, прысьвеч. беларус. мовазнаўству 20-х гадоў : у 4 кн. – Кн. 2. – 2-е выд., стэр. – Мінск(?) : [б. в.], 2010. – С. 385–456.
- БПС-2011** Шынкароў, В. В. Беларускі палітычны слоўнік / В. В. Шынкароў, С. П. Раманава. – Мінск : Адукацыя і выхаванне, 2011. – 576 с.
- БЭ-96** Беларуская энцыклапедыя : у 18 т. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1996–2004. – 18 т.
- КЛС-69** Макарэвіч, А. А. Кароткі літаратуразнаўчы слоўнік / А. А. Макарэвіч ; пад рэд. Д. Я. Бугаёва – Выд. 2-е, дапрац. і дап. – Мінск : Выш. шк., 1969. – 224 с.
- ПС-2004** Рагойша, В. П. Паэтычны слоўнік / В. П. Рагойша. – Выд. 3-е, дапрац. і дап. – Мінск : Беларус. навука, 2004. – 576 с.
- РБС-70** Русско-белорусский словарь общественно-политической терминологии / АН БССР, Ин-т языкознания им. Якуба Коласа ; под ред. Н. В. Бирилло [и др.]. – Минск : Наука и техника, 1970. – 452 с.
- СЛТ-62** Юрэвіч, А. Л. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / А. Л. Юрэвіч. – Мінск : Выд-ва М-ва выш., сярэд. спец. і праф. адукацыі БССР, 1962. – 246 с.
- СЛТ-83** Лазарук, М. А. Слоўнік літаратуразнаўчых тэрмінаў : дапам. для настаўнікаў / М. А. Лазарук, А. Я. Ленсу. – Мінск : Нар. асвета, 1983. – 191 с.
- СЛТ-90** Сцяцко, П. У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П. У. Сцяцко, М. Ф. Гуліцкі, Л. А. Антанюк. – Мінск : Выш. шк., 1990. – 222 с.
- ТСФ-96** Скікевіч, А. А. Тэрміналагічна-тлумачальны слоўнік па філасофіі : дапам. для выкладчыкаў, студэнтаў і аспірантаў / А. А. Скікевіч, У. С. Шчур. – Мінск : Беларус. навука, 1996. – 96 с.

*Мікалаю Рыгоравічу Прыгодзічу –
Чалавеку і Настаўніку –
з удзячнасцю прысвячаю*

УВОДЗІНЫ

З аднаго боку, для сучаснага грамадства характэрна тэхналагізацыя ўсіх бакоў жыцця, рацыяналістычныя адносіны да сябе і да іншых людзей, да сусвету, з другога боку, імкненне да гуманітарызацыі назапашаных ведаў, усвядомленая неабходнасць пазнаць чалавека ў межах яго духоўнай, інтэлектуальнай, маральнай, культурнай і грамадскай дзейнасці.

Філасофія дае чалавеку магчымасць зразумець, кім ён з'яўляецца на самой справе, да чаго імкнецца. Яна дапамагае ўсвядоміць сябе найперш Чалавекам, а не карыстальнікам, Асобай, а не аб'ектам маніпуляцый. Філасофія адыграла значную ролю ў станаўленні нацыянальнай самасвядомасці беларусаў. Па-першае, зразумець спецыфіку нацыянальнай ментальнасці магчыма толькі ў сувязі з гісторыяй працэсу яе фарміравання. Па-другое, ва ўмовах глабалізацыі важную ролю адыгрывае ўсведамленне сваёй прыналежнасці да беларускага народа.

Сацыялогія выконвае метадалагічную функцыю ў адносінах да іншых навуковых дысцыплін гуманітарнага цыкла [84]. Толькі глыбокае асэнсаванне сацыяльных сувязей і адносін дае магчымасць зразумець, што на самой справе адбываецца ў грамадстве. Метады сацыялогіі выкарыстоўваюцца ў іншых навуковых дысцыплінах гуманітарнага цыкла.

Вялікае значэнне ў пазнанні свету мае і філалогія, якая вучыць правільна зразумець сутнасць тэксту, напрыклад гістарычнага помніка ці сучаснага мастацкага твора. Філалогія патрабуе не толькі глыбокіх лінгвістычных ведаў, але і ведання рэалій эпохі, гісторыі эстэтычных уяўленняў і ідэй. Разуменне твора садзейнічае разуменню асноватворных каштоўнасцей, што ўяўляюць дзейсны падмурак любой культуры. Такое асэнсаванне твораў робіць сучаснага чалавека бліжэйшым да іншых людзей з розных краін, з розных эпох, што спрыяе ўзаемаразуменню і вучыць паважаць нацыянальныя культуры.

Авалоданне гуманітарнымі ведамі немагчымае без засваення адпаведнай тэрміналогіі. У адрозненне ад навукова-тэхнічных, для гуманітарных тэрмінаў у значна большай ступені характэрныя неадназначнасць, азначнасць, стылістычная маркіраванасць. Гуманітарным тэрмінасістэмам уласцівая меншая ступень упарадкаванасці ў сувязі з суб'ектыўнасцю гуманітарных ведаў, з наяўнасцю этычнага аспекта, што вядзе да эмацыянальнасці.

Гуманітарную тэрміналогію неабходна разглядаць у непасрэднай сувязі з сацыяльным жыццём, таму што яна хутка рэагуе на змены ў грамадстве і адлюстроўвае іх шляхам змянення слоўнікавага саставу, выхадам з актыўнага ўжытку ўстарэлых тэрмінаў і з'яўленнем новых, а таксама зменаў у лексіка-семантычнай структуры наяўных тэрмінаў.

У наш час тэрміналогія з'яўляецца той часткай спецыяльнай лексікі, якая найбольш актыўна папаўняецца і ўдасканальваецца. Гэтым і тлумачыцца павышаная ўвага да тэрміналагічных даследаванняў. У беларускім мовазнаўстве асабліва шырока вывучана навукова-тэхнічная тэрміналогія і параўнальна менш – гуманітарная, якая яшчэ не была аб'ектам спецыяльнага комплекснага аналізу. Датычыцца гэта і навуковых тэрмінасістэм філасофіі, сацыялогіі, філалогіі, асабліва з пункту гледжання генетычнай характарыстыкі, а таксама дэрывацыйнай актыўнасці іншамоўных запазычанняў.

У нашай працы апісаны этапы фарміравання гуманітарнай тэрміналогіі (на прыкладзе трох тэрмінасістэм – філасофіі, сацыялогіі і філалогіі), прааналізаваны спосабы тэрмінаўтварэння; вылучаны асноўныя словаўтваральныя тыпы, паводле якіх утвараюцца гуманітарныя тэрміны; праведзены генетычны аналіз адпаведнай тэрміналогіі, а таксама вызначаны дэрывацыйны патэнцыял іншамоўных адзінак.

Тэрміналагічныя сістэмы філасофіі і філалогіі з'яўляюцца самымі старажытнымі ў гуманітарыстыцы, яны адлюстроўваюць асноўныя паняцці, неабходныя чалавеку для пазнання і асэнсавання свету і сябе ў гэтым свеце. Разам з тым сама мова з'яўляецца інструментам пазнання. Тэрміналогія сацыялогіі доўгі час развівалася ў межах філасофіі; на сучасным этапе сацыялогія адыгрывае важную ролю ў разуменні грамадскіх працэсаў гэтаксама, як і філасофія, таму ў нашай працы тэрмінасістэмы філасофіі і сацыялогіі разглядаюцца разам.

У складзе беларускай нацыянальнай тэрміналогіі іншамоўныя запазычанні займаюць значнае месца, паколькі многія навуковыя беларускія тэрмінасістэмы фарміраваліся на аснове інтэрнацыянальнай лексікі. Беларуская тэрміналогія філалогіі, філасофіі, сацыялогіі складвалася і развівалася ў рэчышчы еўрапейскіх традыцый, пачаткам і асновай якіх справядліва лічыцца тэрміналагічная спадчына навукоўцаў антычнасці. У нашай працы роля запазычанняў і іх дэрывацыйная актыўнасць паказаны ў параўнанні з уласнабеларускімі адзінкамі.

Сёння надзвычай актуальнымі з'яўляюцца праблемы ўдасканалення беларускай нацыянальнай тэрміналогіі і развіцця тэрмінаграфіі. Адчуваецца вострая патрэба ў мэтанакіраванай даследчай працы як з гуманітарнай тэрміналогіяй увогуле, так і з яе падсістэмамі. Да гэтага часу беларуская тэрмінаграфія не мае грунтоўных слоўнікаў у такіх запатрабаваных

грамадствам навуковых галінах, як філасофія, сацыялогія, педагогіка, псіхалогія і інш. Філалагічныя навукі ў большай ступені забяспечаны спецыяльнымі лексікаграфічнымі працамі, але і ў гэтай галіне наспела патрэба ў стварэнні грунтоўнага лінгвістычнага слоўніка з улікам апошніх дасягненняў навукі, а таксама галіновых слоўнікаў па кагнітыўнай лінгвістыцы, лінгвакультуралогіі, лінгвістычнай семантыцы і інш. Літаратуразнаўства патрабуе стварэння галіновых слоўнікаў па такіх напрамках, як антыўтопія, постмадэрнізм, фемінісцкая крытыка і інш. У даным даследаванні праведзена сістэматызацыя сучасных філасофскіх, сацыялагічных, лінгвістычных і літаратуразнаўчых тэрмінаў, што можа стаць грунтам для стварэння як энцыклапедычных, так і перакладных слоўнікаў, агульных і галіновых.

У беларускім мовазнаўстве няма спецыяльных манаграфічных прац, прысвечаных аналізу месца і ролі запазычанняў у нацыянальнай тэрміналогіі, дзе б разглядаліся шляхі і спосабы пранікнення іншамоўнай лексікі ў беларускую тэрміналогію, яе семантыка-словаўтваральныя магчымасці ў працэсе далейшага развіцця тэрмінасістэм. Актуальнасць даследавання абумоўлена неабходнасцю далейшага вывучэння механізмаў засваення запазычаных слоў у мове-рэцыпіенце, у прыватнасці ў выяўленні шляхоў развіцця дэрывацыйнага патэнцыялу іншамоўнай лексікі, што дазволіць не толькі ахарактарызаваць сам працэс з'яўлення запазычанняў, але і прасачыць іх далейшы лёс у сучаснай беларускай мове.

Вывучэнне ролі і месца іншамоўных запазычанняў у лексіка-граматычнай сістэме сучаснай беларускай мовы набывае асаблівую актуальнасць ва ўмовах сусветнай глабалізацыі ў сувязі з узмацненнем і пашырэннем палітычных, эканамічных і культурных кантактаў паміж рознымі краінамі, калі нацыянальныя мовы ўзаемадзейнічаюць не толькі з суседнімі, але і з такімі аўтарытэтнымі міжнароднымі мовамі, як, напрыклад, англійская. Імклівае пранікненне іншамоўных лексічных адзінак ставіць перад нацыянальнымі мовамі сур'ёзныя пытанні, звязаныя ў тым ліку з пурыстычнымі тэндэнцыямі ў сферы функцыянавання тэрміналогіі, патрабуе ўзважанай палітыкі ў галіне нацыянальнага моўнага будаўніцтва.

ГЛАВА 1

БЕЛАРУСКАЯ НАЦЫЯНАЛЬНАЯ ТЭРМІНАЛОГІЯ ЯК АБ'ЕКТ НАВУКОВАГА ДАСЛЕДАВАННЯ

1.1 Паняцці *тэрмін* і *тэрміналогія*

Традыцыйна ў лінгвістыцы азначэнні *тэрміна* падзяляюцца на дзве групы. З аднаго боку, заснавальнік рускага тэрміназнаўства Д. С. Лотэ і яго паслядоўнікі (А. Я. Клімавіцкі, С. І. Коршунаў, Т. Л. Кандэлакі) трактуюць тэрміны як асобныя словы ці словазлучэнні ў лексічным складзе натуральнай мовы. Менавіта Д. С. Лотэ разам з С. А. Чаплыгіным сталі ініцыятарамі стварэння Камітэта тэхнічнай тэрміналогіі АН СССР, галоўнай задачай якога была распрацоўка тэрэтычных асноў і методыкі пабудовы тэрміналогіі [80, с. 3]. Пры гэтым Д. С. Лотэ вылучае наступныя патрабаванні да навукова-тэхнічных тэрмінаў: сістэматычнасць тэрміналогіі, незалежнасць тэрміна ад кантэксту, адназначнасць, дакладнасць і сцісласць тэрміна [106, с. 72–79]. Але, як сцвярджаюць тэрміналагі, “палажэнне аб тым, што тэрмін – гэта асобае слова, можа лічыцца адхіленым сучаснай навукай” [100, с. 28].

З другога боку, даследчыкі дэфініцыі тэрміна, услед за Р. В. Вінакурам, сцвярджаюць, што тэрміны – гэта не асобныя словы, а толькі словы ў асобай функцыі. Функцыя, у якой выступае слова ў якасці тэрміна, гэта функцыя назвы [30, с. 5–6]. Апаненты гэтай думкі сцвярджаюць, што намінацыйная функцыя ўласцівая ўсім знамянальным словам, таму не можа служыць дыферэнцыйнай прыметай тэрміна. Палажэнне аб “тэрміналагічнай функцыі” слоў літаратурнай мовы крытычна прааналізавана А. В. Супяранскай і яе суаўтарамі [161, с. 67–68].

В. У. Вінаградаў прапанаваў ідэю аб дэфініцыйнай функцыі як галоўнай асаблівасці тэрмінаў [29, с. 12–13]. Гэтую ідэю падтрымала і развіла Л. А. Капанадзе: тэрмін не мае лексічнага значэння, змест тэрміна – гэта азначэнне паняцця, дэфініцыя [73, с. 86]. Тэрмін не называе паняцце, а паняцце да яго прыпісваецца. У слоўніках тэрмін не тлумачыцца, а азначаецца. Калі невядома дэфініцыя, невядомы і тэрмін. Значэнне слова фарміруецца ў працэсе гістарычнага развіцця, а значэнне тэрміна мяняецца толькі ў сувязі з развіццём самой навукі, з’яўленнем новых поглядаў на з’явы рэчаіснасці. Для тэрмінаў нехарактэрныя такія з’явы, як сінанімія, антанімія, экспрэсіўнасць, лексічная спалучальнасць [74, с. 78]. Але такі падыход крытыкуецца, паколькі нельга ставіць знак роўнасці паміж значэннем тэрміна і яго дэфініцыяй.

Палажэнне аб тым, што дэфініцыя з’яўляецца абавязковай для тэрміна, аспрэчваецца У. М. Лейчыкам па некалькіх прычынах: адзін і той жа

тэрмін можа мець не адзінае азначэнне свайго значэння; моўнае выражэнне значэння тэрміна таксама не з’яўляецца адзіным; не толькі тэрмін, але і любое слова можа мець дэфініцыю ці ўваходзіць у дэфініцыю; у спецыяльных сферах існуюць паняцці, якія не маюць дэфініцый, выражаных моўнымі сродкамі [100, с. 24]. У. М. Лейчык падтрымлівае пункт гледжання В. П. Даніленка аб тым, што тэрмін патрабуе дэфініцыі [51, с. 15; 100, с. 24]. З гэтым згаджаецца і А. В. Супяранская: “для свайго правільнага разумення тэрмін патрабуе спецыяльнай дэфініцыі (дакладнага навуковага азначэння)” [161, с. 14].

На думку Л. А. Капанадзе, другой важнай асаблівасцю тэрмінаў з’яўляецца іх прыналежнасць да пэўнай сістэмы [74, с. 79]. У кожнай галіне навукі тэрміналогія ўяўляе сабой строгую сістэму; нельга дабавіць ці адняць ад гэтай сістэмы, не змяніўшы яе ў цэлым. Гэты погляд Л. А. Капанадзе абапіраецца на тэорыю тэрміналагічнага поля, распрацаваную А. А. Рэфармацкім. Тэрмін семантычна парадыгматычны, гэта значыць, што ў кожнай тэрміналогіі тэрмін суадносіцца з тымі ці іншымі паняццямі. Поле для тэрміна – гэта тэрміналогія пэўнай галіны навукі ці тэхнікі. Тэрмін існуе толькі ў межах гэтай сістэмы, па-за яе межамі ён страчвае свае асноўныя характарыстыкі [147, с. 9]. Тэорыя тэрміналагічнага поля была развіта А. В. Супяранскай: унутры свайго тэрміналагічнага поля тэрмін з’яўляецца адназначным [161, с. 14].

Азначэнні паняцця *тэрмін* у большасці выпадкаў падкрэсліваюць яго адметную сферу ўжывання: гэта адзінка наймення ў пэўнай галіне навукі і тэхнікі, якой прыпісваецца пэўнае паняцце і якая суадносіцца з іншымі найменнямі ў гэтай галіне і стварае разам з імі тэрміналагічную сістэму [74, с. 80]; гэта слова ці словазлучэнне спецыяльнай (навуковай, тэхнічнай і г. д.) мовы, якое ствараецца (прымаецца, запазычваецца і г. д.) для дакладнага выражэння спецыяльных паняццяў і абазначэння спецыяльных прадметаў [10, с. 474]; гэта слова (ці словазлучэнне) спецыяльнай сферы ўжывання, якое з’яўляецца найменнем спецыяльнага паняцця і патрабуе дэфініцыі [51, с. 15]; тэрмін – гэта спецыяльнае слова (ці словазлучэнне), якое прынята ў прафесійнай дзейнасці і выкарыстоўваецца ў спецыяльных умовах. Тэрмін – гэта слоўнае абазначэнне паняцця, якое ўваходзіць у сістэму паняццяў пэўнай галіны прафесійных ведаў. Тэрмін – гэта асноўны паняццыйны элемент мовы для спецыяльных мэт [161, с. 14].

Тэрмін таксама разумеецца як слова ці падпарадкавальнае словазлучэнне са спецыяльным значэннем, якое выражае і фарміруе прафесійнае паняцце і выкарыстоўваецца ў працэсе пазнання і асваення навуковых і прафесійна-тэхнічных аб’ектаў і адносін паміж імі [47, с. 5].

У сучасным тэрміназнаўстве адрозніваюць філасофска-гнасеалагічнае, лагічнае і лінгвістычнае азначэнні паняцця *тэрмін* у залежнасці ад

таго, які аспект выходзіць на першы план [100, с. 20–27]. Прымета знакаваці тэрміна закладзена ў аснову яго **філасофска-гнасеалагічнага** азначэння. У **лагічных** азначэннях *тэрміна* на першы план выходзіць яго сувязь з паняццем. **Лінгвістычныя** азначэнні падкрэсліваюць, што тэрміны – гэта перш за ўсё словы (і словазлучэнні). У межах сваёй канцэпцыі тэрміназнаўства У. М. Лейчык дае такое азначэнне *тэрміна*: тэрмін – лексічная адзінка пэўнай мовы для спецыяльных мэт, якая абазначае агульнае – канкрэтнае або абстрактнае – паняцце тэорыі пэўнай спецыяльнай галіны ведаў або дзейнасці [100, с. 31–32].

Адзінага азначэння паняцця *тэрмін* няма і ў беларускім мовазнаўстве, у якім дамінуе лінгвістычны падыход пры даследаванні нацыянальнай тэрміналогіі. Важнасць лінгвістычнага падыходу была сфармулявана Л. А. Антанюк ва ўводзінах да манаграфіі “Беларуская навуковая тэрміналогія: фарміраванне, структура, упарадкаванне, канструяванне, функцыяніраванне” (Мінск, 1987): “агульнасць галоўных моўных заканамернасцей утварэння і крыніц фарміравання тэрміна-лагічнай і агульнаўжывальнай лексікі, актыўнае ўзаемадзеянне тэрмінаў і агульнаўжывальных слоў абумоўліваюць актуальнасць даследавання працэсу развіцця і функцыяніравання беларускай навуковай тэрміналогіі як аднаго з аспектаў аналізу слоўнікавага складу беларускай мовы” [5, с. 3–4]. Л. А. Антанюк дае наступнае азначэнне паняццю *тэрмін*: “сучасныя навуковыя тэрміны – гэта намінанты сістэмы паняццяў навукі, тэхнікі, вытворчасці, грамадскага жыцця, афіцыйнага стылю мовы” [5, с. 9].

Паводле “Слоўніка лінгвістычных тэрмінаў” (аўтары П. У. Сцяцко, М. Ф. Гуліцкі, Л. А. Антанюк), *тэрмін* – гэта слова або словазлучэнне, якое дакладна абазначае пэўнае паняцце з галіны навукі, мастацтва, вытворчасці, а таксама грамадска-палітычнага жыцця [166, с. 153]. Лінгвістычны падыход да азначэння *тэрміна* характэрны і для В. Д. Старычонка (тэрміны – словы ці словазлучэнні, якія з’яўляюцца дакладнымі абазначэннямі спецыяльных паняццяў навукі, тэхнікі, вытворчасці, мастацтва і інш.) [157, с. 645].

В. А. Ляшчынская прытрымліваецца думкі В. С. Ахманавай, якая разумее *тэрмін* як спецыяльнае слова ці спалучэнне слоў, створанае (прынятае, запазычанае і пад.) для дакладнага выражэння спецыяльных паняццяў і абазначэння спецыяльных прадметаў [117, с. 169]. Аўтары манаграфіі “Беларуская навукова-тэхнічная тэрміналогія: фарміраванне, функцыянаванне, развіццё” (Гомель, 2004) Л. М. Мінакова, С. М. Аніськова, А. А. Станкевіч прытрымліваюцца азначэння *тэрміна*, прапанаванага В. П. Даніленка [124, с. 10]. Разуменне *тэрміна* А. М. Лапкоўскай, Ю. М. Лук’янюк характэрна для функцыянальна-фармальнага падыходу [98, с. 12; 114, с. 5]. Аб’яднаць лагічна-філасофскі і

функцыянальны падыходы да разумення тэрміна спрабуе Д. В. Дзятко ў сваім азначэнні: *тэрмін* – гэта ўзнаўляльны моўны знак, які абазначае паняцце спецыяльнай галіны ведаў або дзейнасці, заключае ў сабе дакладную дэфініцыю гэтага паняцця, прымяняецца ў працэсе пазнання і сістэматызацыі навуковых, прафесійна-тэхнічных аб’ектаў і адносін паміж імі [57, с. 14].

У азначэнні *тэрміна*, прапанаваным П. У. Сцяцко, вылучаецца найперш сфера яго выкарыстання: тэрміны – словы або словазлучэнні, якія абазначаюць паняцце спецыяльнай галіны ведаў або дзейнасці і ўваходзяць у агульную лексічную сістэму мовы, але толькі праз пасярэдніцтва канкрэтнай тэрміналагічнай сістэмы [167, с. 103]. Даследчык выдзяляе наступныя адметныя рысы тэрмінаў як лексічных адзінак: сістэмнасць, наяўнасць дэфініцыі, тэндэнцыю да монасемічнасці ў межах пэўнай тэрміналогіі, адсутнасць экспрэсіі, стылістычную нейтральнасць [167, с. 104]. Л. Я. Кавалёва дапаўняе гэты пералік такімі патрабаваннямі да тэрмінаў, як лаканічнасць, адсутнасць сінаніміі, дублетнасці і варыянтнасці, аманіміі, антаніміі [69, с. 8].

Неабходна адзначыць той факт, што шырокі пласт лексікі, тэматычна звязаны з грамадствам, чалавекам і г. д., адносіцца да ліку агульнаўжывальных слоў, але ў той жа час гэтыя словы з’яўляюцца тэрмінамі ў пэўных тэрміналагічных сістэмах [5, с. 51]. Як лічыць В. П. Даніленка, абазначаемае і абазначаючае ў іх у розных сферах супадаюць. Яны адрозніваюцца аб’ёмам семантыкі, аб’ёмам інфармацыі, тыпам значэння [51, с. 23]. З паняццёва-інфармацыйнага боку з’ява поліфункцыянальнасці такіх слоў характарызуецца даследчыкамі як рэалізацыя розных тыпаў інфармацыі ў залежнасці ад суадносін слова з агульнаўжывальным значэннем або навуковым паняццем [159, с. 72]. Так, слова *моладзь* мае значэнне ‘маладое пакаленне, маладыя людзі’ ў “Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы” [169, с. 349], а ў тэрміналагічным слоўніку тэрмін *моладзь* мае значэнне ‘сацыяльна-дэмаграфічная група, якая вылучаецца на падставе сукупнасці ўзроставых характарыстык (14–35 гадоў), асаблівасцей сацыяльнага становішча і пэўных сацыяльна-псіхалагічных уласцівасцей’ (ТСФ-96, с. 43–44).

Слова *тэрміналогія* з’яўляецца шматзначным. У “Слоўніку лінгвістычных тэрмінаў” яно разумеецца як: 1) сістэма тэрмінаў пэўнай галіны ведаў, мастацтва, вытворчасці... а таксама ўся сукупнасць тэрмінаў той ці іншай мовы; 2) раздзел лексікалогіі, які займаецца вывучэннем тэрмінаў [166, с. 154]. У сучаснай лінгвістыцы выказваецца меркаванне, што навуку, якая вывучае тэрміны, трэба абазначыць словам *тэрміназнаўства* [100], але гэтае палажэнне выклікала справядлівую крытыку на падставе таго, што значэнне элемента *-знаўства* вузейшае, чым *-логія*, пры дапамозе

якога звычайна абазначаецца агульнае вучэнне ў якой-небудзь навуковай галіне [161, с. 15–16].

Пад *тэрміналогіяй* Д. В. Дзятко разумее: а) структураваную сукупнасць тэрмінаадзінак, аб'яднаных на паняццыйным, структурна-граматычным, словаўтваральным і семантычным узроўнях; б) навуковую дысцыпліну, якая займаецца вывучэннем тэрмінасістэм і прынцыпаў іх пабудовы [57, с. 14].

У шматлікіх навуковых працах словы *тэрміналогія* (у значэнні 'сукупнасць тэрмінаў пэўнай галіны ведаў') і *тэрмінасістэма* часта выкарыстоўваюцца як сінонімы. У. М. Лейчык прапаноўвае адрозніваць *тэрміналогію* і *тэрмінасістэму* ў залежнасці ад фактару свядомасці (стыхійнасці): сукупнасць тэрмінаў, якая склалася стыхійна, называецца *тэрміналогіяй*, а *тэрмінасістэма* патрабуе свядомай дзейнасці па яе фарміраванні [100, с. 106–107].

Надзвычай важным з'яўляецца і пытанне аб месцы тэрміналогіі ў лексічным складзе мовы. Погляды даследчыкаў па гэтым пытанні можна аб'яднаць у тры групы: 1) тэрміналогія – частка лексікі літаратурнай мовы; 2) тэрміналогія ўтварае аўтаномны раздзел лексікі нацыянальнай мовы; 3) тэрміналогія не мова, а сістэма штучна створаных знакаў [161, с. 17]. Першы пункт погляду дамінуе сярод лінгвістаў, якія вывучаюць лексіку літаратурнай мовы, трэці характэрны для логікаў.

Пераважная большасць тэрмінолагаў падтрымліваюць думку аб аўтаномнасці тэрміналогіі, якая аналізуецца не ў межах натуральнай мовы, а як частка ў складзе лексікі мовы навукі [51, с. 14] ці ў суаднесенасці з прафесійнай сферай дзейнасці (галіной ведаў, тэхнікі, кіравання, культуры) [47, с. 5]. У сучасным тэрміназнаўстве *тэрмін* разглядаецца як частка спецыяльнай лексікі, як лексічная адзінка, якая належыць да падмовы, мовы для спецыяльных мэт [161, с. 67–71; 100, с. 78]. Тэорыя мовы для спецыяльных мэт, распрацаваная ў Празскім лінгвістычным гуртку, стала папулярнай у 1970-я гг. “Хоць падмовы адрозніваюцца ад агульналітаратурнай мовы функцыянальна, яны, акрамя таго, складаюцца з матэрыяльна іншых элементаў і таму не могуць лічыцца ні функцыянальнымі разнавіднасцямі нацыянальнай мовы, ні функцыянальнымі стылямі мовы літаратурнай” [161, с. 70].

У нашай працы мы (услед за А. В. Супранскай і яе суаўтарамі) прытрымліваемся думкі аб аўтаномнасці мовы навукі. Тэрміны кожнай галіны ведаў складаюць сваю тэрміналогію, значэнне кожнага тэрміна поўнасцю раскрываецца толькі ў яе сістэме. Тэрміналогія ўяўляе сабой асобную падсістэму нацыянальнай мовы і патрабуе адметнага падыходу.

Зыходзячы з гэтага палажэння, мы разумеем *тэрміны* як словы ці словазлучэнні спецыяльнай мовы (мовы навукі, тэхнікі і г. д.), якія

абазначаюць паняцці пэўнай галіны ведаў і патрабуюць дэфініцыі. У даным азначэнні мы падкрэсліваем, што:

- 1) тэрміны маюць усе прыметы слоў і словазлучэнняў натуральнай мовы;
- 2) тэрміны функцыянуюць менавіта ў спецыяльнай мове;
- 3) тэрміны абазначаюць спецыяльныя паняцці ў спецыяльных сферах навукі ці дзейнасці;
- 4) дэфініцыя патрабуецца для правільнага разумення тэрмінаў, але не з'яўляецца абавязковай.

Акрамя гэтага, важна падкрэсліць той момант, што тэрміны не існуюць як асобныя словы; яны заўсёды аб'яднаны ў пэўныя групы, зыходзячы не з унутрымоўных, а з пазамоўных фактараў: блізкасці з'яў і рэалій, якія яны абазначаюць. Тэрміны перш за ўсё з'яўляюцца элементамі пэўнай тэрмінасістэмы, якая адлюстроўвае пэўную сістэму паняццяў; змены ў тэорыі, у сістэме паняццяў непазбежна прыводзяць да змен у тэрмінасістэме.

1.2.3 гісторыі фарміравання тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі

Тэрміналагічная сістэма філасофіі адносіцца да ліку самых старажытных. Рэлігійна-філасофскія вучэнні ўпершыню ўзніклі ў Індыі (веданта, джайнізм, будызм), Кітаі (канфуцыянства, маізм, ці школа мо цзя, легізм, ці школа фа цзя, даасізм), а таксама ў Старажытнай Грэцыі (VII–VI стст. да н. э.), дзе Дэмакрыт, Сакрат, Эпікур, Платон, Арыстоцель распрацавалі сістэму навукова-філасофскіх ведаў. У Сярэднявеччы еўрапейская філасофія знаходзілася ў залежнасці ад тэалогіі, асноўнай функцыяй філасофіі стала тлумачэнне Бібліі і доказ існавання Бога; дамінаваў рэлігійны светапогляд. У перыяд Рэнесансу (XV–XVI стст.) узнік інтарэс да асобы чалавека, у якога развіваецца новая самасвядомасць, ён усведамляе сваю сілу і свой талент. Чалавек бачыць сябе як творцу свайго жыцця і гаспадара прыроды. Філасофія Новага часу (XVII–XVIII стст.) – гэта філасофія розуму, філасофія пазнання, у якой выдзяляліся два асноўныя напрамкі: рацыяналісты лічылі, што веды пачынаюцца з “прыроджаных” ідэй, а эмпірысты – з пачуццёвага вопыту. Нямецкая класічная філасофія (канец XVIII – пачатак XIX ст.) можа быць разгледжана як вяршыня рацыяналізму, у якім абгрунтавана амаль бязмежная моц чалавечага розуму [71, с. 66]. “Філасофія XX – пачатку XXI ст. характарызуецца плюралізмам, мноствам школ і напрамкаў, імкненнем стварыць цэласнае вучэнне на аснове шматаспектнага вырашэння розных праблем рознымі школамі. Адбываецца збліжэнне ўсходняга і заходняга мыслення, рацыянальных і ірацыянальных, навуковых і пазанавуковых падыходаў...” [71, с. 123].

Традыцыйна вылучаюцца наступныя этапы развіцця беларускай філасофскай думкі: эпоха Сярэднявечча (да XIV ст.), перыяд гуманістычнага і рэфармацыйнага руху (XVI – першая палова XVII ст.), перыяд феадальна-каталіцкай рэакцыі (канец XVII – сярэдзіна XVIII ст.), эпоха Асветы (апошняя трэць XVIII – пачатак XIX ст.), рэвалюцыйна-дэмакратычны перыяд (сярэдзіна XIX – пачатак XX ст.), савецкая эпоха [118, с. 22]. На Беларусі зараджэнне філасофскіх ведаў звязана з прыняццем хрысціянства ў беларускіх княствах у X–XI ст. [59, с. 386]. Беларускімі асветнікамі XII ст. справядліва лічацца Кірыл Тураўскі, Еўфрасіння Полацкая. Як адзначае У. М. Конан, “хрысціянская філасофія беларускага Сярэднявечча... развівалася пад уплывам візантыйскай, з XIII ст. таксама еўрапейскай філасофіі, што ўзнікла на аснове хрысціянскага сінтэзу платанізму, арыстоцэлізму і філасофіі айцоў царквы...” [82, с. 29].

На думку С. А. Падокшына, асаблівасцю беларускага Адраджэння з’яўлялася адсутнасць рэзкага супрацьстаяння гуманізму і Рэфармацыі (як гэта было ў заходнееўрапейскіх краінах). Амаль усе беларускія гуманісты былі ці блізкія Рэфармацыі (Ф. Скарына, М. Літвін, Л. Зізаний і інш.), ці з’яўляліся яе непасрэднымі функцыянерамі (С. Будны, В. Цяпінскі, А. Волан і інш.) [136, с. 53]. Францыск Скарына развіваў ідэі асветы, гуманізму і свабодамыснасці. Светапогляд вучонага складваўся на аснове сінтэзу хрысціянскіх, антычных і гуманістычных ідэй Адраджэння [71, с. 75]. Францыск Скарына падкрэсліваў ролю розуму ў жыцці чалавека. Погляды Сымона Буднага эвалюцыянавалі ад кальвінізму да антытрынітарызму, у яго працах закладзены асновы сацыяльнага. Вучоны распрацаваў унітарную канцэпцыю Бога і натуралістычную версію паходжання Хрыста. Андрэй Волан, палітычны дзеяч Вялікага Княства Літоўскага, ідэолаг Рэфармацыі і філосаф, выступаў супраць каталіцкіх тэолагаў, галоўным чынам езуітаў; развіваў тэорыю аб натуральным паходжанні грамадства, дзяржавы і права.

Як перыяд наступлення Контррэфармацыі характарызуецца XVII ст., калі вальнадумства жорстка каралася. Але і ў гэты час знаходзіліся філосафы, якія парушалі забарону на свабодамыснасць. Андрэй Белаблоцкі (мяжа XVII–XVIII стст.), беларуска-рускі паэт і філосаф, лічыў веру асабістай справай кожнага. Казімір Лышчынскі (пакараны смерцю ў Варшаве ў 1689 г.) вядомы сваім трактатам “Аб неіснаванні Бога”. “Адпрэчыўшы Бога як творцу Сусвету, ён не лічыў непарушным і той грамадскі парадак, які, па вучэнні Царквы, нібыта існаваў і будзе існаваць вечно” [142, с. 551].

У другой палове XVIII ст. пачала распаўсюджвацца эклектычная філасофія, узмацніўся ўплыў ідэалогіі і філасофіі Новага часу, у апошняй трэці XVIII ст. адбывалася станаўленне ідэй асветы. “Цэнтрам самабытнага

філасофскага асветніцтва ў Беларусі, Літве і Польшчы быў Віленскі ўніверсітэт (1578–1832 гг.), дзе прафесары Б. Дабшэвіч, А. Доўгірд, браты А. і Я. Снядзецкія і іншыя сумяшчалі пазітыўную навуку з тэалогіяй, крытыкавалі трансцэндэнтальны ідэалізм Канта і Гегеля з пазіцыяй хрысціянскай веры. Былі там і паслядоўнікі Гегеля (І. Быхавец, Ю. Галухоўскі)” [82, с. 31]. Бенедыкт Дабшэвіч і Казімір Нарбут могуць лічыцца прадстаўнікамі эклектычнага напрамку ў філасофіі эпохі Асветніцтва. Бенедыкт Дабшэвіч быў прыхільнікам картэзіянства. Казімір Нарбут лічыў мэтай філасофіі пошук ісціны, паслядоўна выступаў супраць схаластыкі. “У пераходны перыяд ад неасхаластыкі да асветніцкай філасофіі дамінавала эмпірычная філасофія – спроба сумясціць неасхаластычную традыцыю з эксперыментальнай навукай” [82, с. 31]. Антоні Адам Скарульскі з’яўляецца аўтарам шырокавядомага падручніка “Каментарыі па філасофіі...”, у якім ён выклаў асноўныя філасофскія сістэмы Новага часу. Станіслаў Шадурскі можа характарызавацца як прадстаўнік натурфіласофіі, які імкнуўся аб’яднаць рацыяналізм Дэкарта і эмпірызм у тэорыі пазнання [133, с. 810].

У XIX ст. дамінавалі ідэі прыродазнаўчага матэрыялізму, а таксама сацыяльна-ўтапічныя ідэі, накіраваныя на пошук шляхоў сацыяльнага і нацыянальнага адраджэння (Кастусь Каліноўскі, Францішак Багушэвіч, Адам Гурыновіч, Янка Лучына, Янка Купала, Якуб Колас, Цётка (Алаіза Пашкевіч) і інш.). На мяжы XIX–XX стст. на Беларусі пачалі распаўсюджвацца ідэі марксізму.

На пачатку XX ст. Беларусь атрымала дзяржаўнасць, што дазволіла адкрыць нацыянальны ўніверсітэт. БДУ пачаў дзейнічаць з 30 кастрычніка 1921 г. Гісторык У. М. Ігнатоўскі быў прызначаны кіраваць факультэтам грамадскіх навук (ФГН), які рыхтаваў спецыялістаў па філасофіі. У 1922 г. ФГН узначаліў прафесар сацыялогіі С. З. Каценбоген. У гэты перыяд сталі распрацоўвацца праблемы філасофіі пазнання, быцця, гісторыі, нацыянальнай свядомасці (Бярнард Быхоўскі, Сямён Вальфсон, Ігнат Канчэўскі, Уладзімір Пічэта, Уладзімір Самойла, Аляксандр Цвікевіч і інш.).

У 1931 г. створаны Інстытут філасофіі АН БССР. Аддзяленне філасофіі на гістарычным факультэце БДУ адкрыта ў 1947 г. З 1950-х гг. вядуцца даследаванні па гісторыі філасофскай і грамадска-палітычнай думкі на Беларусі. З 1990-х гг. даследуюцца праблемы логікі і метадалогіі навуковага пазнання (Уладзімір Лукашэвіч, Ядвіга Яскевіч і інш.), сацыяльнай філасофіі (Яўген Бабосаў, Альберт Елсукоў і інш.), гісторыі (Уладзімір Конан, Сямён Падокшын і інш.).

Сучасная філасофія – гэта сістэма ведаў, якая ўключае анталогію, гнасеалогію, аксіялогію, этыку, эстэтыку, логіку, філасофскую антрапа-

логію, філасофію прыроды, філасофію гісторыі, філасофію навукі і тэхнікі, сацыяльную філасофію, гісторыю філасофіі.

Сацыялагічная думка на Беларусі пачынае фарміравацца ў XIX ст. у працах Кастуся Каліноўскага, Францішка Багушэвіча, Цёткі і інш. [149, с. 215]. Пасля адкрыцця БДУ была створана кафедра сацыялогіі і першабытнай культуры, якую ўзначаліў прафесар С. З. Каценбоген. Студэнты слухалі лекцыі па марксісцкай сацыялогіі, пры БДУ працавала гісторыка-сацыялагічная секцыя навуковага таварыства. Значная колькасць прац па сацыялогіі, апублікаваных у 1920-я гг., атрымала шырокую вядомасць як у рэспубліцы, так і за яе межамі. Гэта працы С. Я. Вальфсона, С. З. Каценбогена, У. М. Іваноўскага, С. М. Рыверса, С. М. Васілеўскага [67, с. 54]. У 1927 г. у Мінску была надрукавана першая ў марксісцкай літаратуры і адзіная ў даваенны перыяд манаграфія С. М. Васілеўскага “Введение в теорию и технику психологических, педагогических и психотехнических исследований”, якая была прысвечана сістэматычнаму аналізу метадаў збору і апрацоўкі эмпірычнай сацыяльнай інфармацыі [68, с. 359].

Пасля стварэння Інбелкульту (1922), АН Беларусі (1929) у рэспубліцы працягваліся актыўныя сацыялагічныя даследаванні. Я. Ф. Карскі, С. М. Некрашэвіч, У. М. Ігнатоўскі, М. В. Доўнар-Запольскі праводзілі даследаванні сацыяльна-эканамічных і сацыякультурных праблем, дынамікі сацыяльнай структуры рэспублікі, сацыялогіі вёскі, сям’і, рэлігіі, адукацыі і выхавання [154, с. 125]. У рэспубліцы паступова склаліся два цэнтры сацыялагічных даследаванняў – Акадэмія навук і БДУ.

Сацыялогія фактычна не развівалася з канца 1930-х да сярэдзіны 1950-х гг. У другой палове 1950-х гг. пачалі праводзіцца канкрэтныя сацыялагічныя даследаванні на розных прадпрыемствах. Для студэнтаў гістарычнага і юрыдычнага факультэтаў БДУ Г. Ф. Аляксандраў чытаў курс лекцый “Гісторыя сацыялагічных вучэнняў”, які стаў асновай яго кнігі “История социологии как наука” (Мінск, 1958).

З сярэдзіны 1960-х гг. зноў узнікае навуковы інтарэс да сацыялагічных даследаванняў. У 1967 г. заснавана лабараторыя сацыялагічных даследаванняў пры БДУ, а таксама сектар (пазней аддзел) сацыялогіі ў Інстытуце філасофіі і права АН БССР. У 1960-я – 1970-я гг. сацыялагічныя групы функцыянавалі амаль ва ўсіх буйных ВНУ рэспублікі. Сацыялогія развівалася як прыкладная навука. Навуковым кіраўніком сектара прыкладнай сацыялогіі пры кафедры філасофіі гуманітарных факультэтаў БДУ з’яўляўся доктар філасофскіх навук Г. П. Давідзюк.

У 1989 г. заснаваны Рэспубліканскі цэнтр сацыялагічных даследаванняў, у БДУ адкрываецца аддзяленне сацыялогіі на філасофска-эканамічным факультэце і кафедра сацыялогіі (дэкан і загадчык кафедры

А. М. Елсукоў). У наступным годзе створаны Інстытут сацыялогіі АН БССР. У 1996 г. першы ў БДУ доктар сацыялагічных навук Д. Г. Ротман стварыў цэнтр сацыялагічных і палітычных даследаванняў. На сучасным этапе ў вышэйшых навучальных установах Беларусі функцыянуе пяць сацыялагічных аддзяленняў. Кафедру сацыялогіі БДУ ўзначальвае доктар сацыялагічных навук, прафесар, член-карэспандэнт НАН Беларусі А. М. Данілаў.

Сфера функцыянавання тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі. У рэспубліцы падрыхтаваны такія беларускамоўныя падручнікі па філасофіі і гісторыі філасофіі, як “Асновы філасофіі: курс лекцый” А. В. Бадакова, А. В. Белавусавай (і інш.) (Гродна, 1994); “Гісторыя філасофіі : вучэбны дапаможнік для ВНУ” Ч. С. Кірвеля, А. А. Бародзіча (і інш.) (Гродна, 1997); “Гісторыя філасофіі : практычнае кіраўніцтва” В. А. Адзіночанкі (Гомель, 2014) і інш.

У 1999 г. у Мінску была надрукавана перакладная “Сціслая гісторыя сацыялагічнай думкі” Элана Сўінджвуда (Swingewood, Alan. *A Short History of Sociological Thought*), у дадатку да якой перакладчык Уладзімір Маруцік змясціў свой “Малы тлумачальны слоўнік сацыялагічных тэрмінаў” [122], дзе зафіксавана каля 500 тэрмінаў (таксама ўключаны тэрміны філасофіі, псіхалогіі, культурнай антрапалогіі і лінгвістыкі). Выйшлі з друку і іншыя перакладныя працы, прысвечаныя сацыялогіі: “Сацыялогія: кароткія і крытычныя ўводзіны” Энтані Гідэнса (Мінск, 2003, пераклаў з англійскай У. Маруцік; Anthony Giddens. *Sociology: A Brief but Critical Introduction*); “Сацыялогія сацыяльных рухаў” Эрыка Нёве (Мінск, 2010, пераклаў з французскай мовы У. Іваноў; Érik Neveu. *Sociologie des mouvements sociaux*). Адзначым, што такія выданні па-ранейшаму рэдкія і спецыялістамі ўспрымаюцца неадназначна. Аўтарам адзінага вучэбна-метадычнага дапаможніка па сацыялогіі на беларускай мове з’яўляецца П. Р. Ігнатовіч (“Сацыялогія”. Мінск, 2001; 2-е выд. Мінск, 2013).

Але асноўная праца на Беларусі вядзецца з рускамоўнай сацыялагічнай тэрміналогіяй: “Словарь прикладной социологии” (Мінск, 1984) з’явіўся першай лексікаграфічнай працай такога тыпу ў краіне, пазней ён быў перавыдадзены ў перапрацаваным і дапоўненым выглядзе пад назвай “Социологический словарь” пад рэд. Г. П. Давідзюка (Мінск, 1991). На сучасным этапе адным з найбольш аўтарытэтных выданняў з’яўляецца “Социологическая энциклопедия” (Мінск, 2003) пад рэд. А. М. Данілава. Таксама ў 2003 г. выйшла з друку энцыклапедыя “Социология” (склад. А. А. Грыцанаў і інш., Мінск), якая пазней была перапрацавана і выдадзена пад назвай “Новейший социологический словарь” (Мінск, 2010). У апошнія дзесяцігоддзі было падрыхтавана шмат падручнікаў і манаграфій па сацыялогіі, але пераважная большасць прац выканана на рускай мове.

Сфера фіксацыі тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі. У працэсе станаўлення беларускай навуковай тэрміналогіі тэрміналагічныя адзінкі фіксаваліся як у працах навуковага і навукова-папулярнага зместу, так і ў лексікаграфічных даведніках рознага прызначэння. Безумоўна, існуе ядро тэрміналогіі (напрыклад, у філасофіі: *быццё, матэрыя, развіццё, рух, час* і інш.; у сацыялогіі: *грамадства, сацыяльная група, сацыяльны інстытут* і інш.). Слоўнікі ўключаюць найперш ядзерныя тэрміны, а таксама новыя тэрміны (у параўнанні з папярэднім перыядам), у некаторых выпадках фіксуюцца тэрміны, што знаходзяцца на перыферыі (характэрныя толькі для пэўнага перыяду, намінанты рэдкіх з’яў у пэўнай галіне). Лексікаграфічныя даведнікі з’яўляюцца надзейным матэрыялам для вывучэння працэсу фарміравання навуковай тэрміналогіі.

У межах **грамадазнаўства** створаны грунтоўны (на 17 тыс. тэрмінаў) “Русско-белорусский словарь общественно-политической терминологии” пад рэд. М. В. Бірылы і М. Р. Судніка (Мінск, 1970), які, як пазначана ў прадмове, “па значэнні... выходзіць за рамкі перакладнога і набывае ролю нарматыўнага тэрміналагічнага слоўніка” (РБС-70, с. 6). У 2011 г. выйшаў “Беларускі палітычны слоўнік” В. В. Шынкарова і С. П. Раманавай, дзе зафіксаваны распаўсюджаныя тэрміны грамадска-палітычнага і сацыяльна-эканамічнага жыцця краіны, а таксама звесткі з гісторыі Беларусі. Філасофскія і сацыялагічныя тэрміны таксама пададзены ў 12-томнай “Беларускай савецкай энцыклапедыі” (Мінск, 1969–1975), “Кароткім тлумачальным слоўніку філасофскіх, сацыяльных і культуралагічных тэрмінаў” пад рэд. М. Н. Бяспамятных (Гродна, 1992), энцыклапедычным даведніку для школьнікаў “Чалавек і грамадства” (Мінск, 1998), 18-томнай “Беларускай энцыклапедыі” (Мінск, 1996–2004), “Хрысціянскім філасофскім зборніку” (Мінск, 2001), “Энцыклапедычным слоўніку рэлігійнай лексікі беларускай мовы” У. М. Завальнюка, М. Р. Прыгодзіча, В. К. Раманцэвіч (Мінск, 2013).

У сувязі з тым, што беларуская сацыялагічная тэрміналогія асобна выдзелена толькі ў “Кароткім тлумачальным слоўніку філасофскіх, сацыяльных і культуралагічных тэрмінаў” (змешчана 57 сацыялагічных тэрмінаў) і ў “Малым тлумачальным слоўніку сацыялагічных тэрмінаў”, а ў астатніх крыніцах сацыялагічная тэрміналогія падаецца ў складзе філасофскай (ці яшчэ шырэй – грамадазнаўчай), можна канстатаваць, што тэрміналогія беларускай сацыялогіі яшчэ знаходзіцца ў стадыі фарміравання. Па гэтых прычынах мы разглядаем тэрміналогію філасофіі і сацыялогіі як адну галіновую падсістэму беларускай навуковай тэрміналогіі, тым больш, што сацыялагічная думка доўгі час развівалася ў межах сацыяльнай філасофіі.

Сучасная сацыялогія ўяўляе сабой разгалінаваную сістэму ведаў, якая ўключае сацыялогію выбараў (электаральную сацыялогію), сацыялогію вытворчай дзейнасці, сацыялогію грамадскай думкі, сацыялогію заканадаўства, сацыялогію інавацый, сацыялогію кіравання, сацыялогію масавай камунікацыі, сацыялогію масавых з’яў, сацыялогію навукі, сацыялогію народанасельніцтва, сацыялогію палітыкі, сацыялогію побыту, сацыялогію прапаганды, сацыялогію працы, сацыялогію рэгіёнаў, сацыялогію рэлігіі, сацыялогію сям’і і шлюб у і інш. Сучасныя філасофія і сацыялогія ўключаюць шматлікія напрамкі і школы, але лексікаграфічныя крыніцы фіксуюць толькі абмежаваную колькасць тэрмінаў, таму адчуваецца неабходнасць у стварэнні новых слоўнікаў рознага прызначэння, у якіх сістэмна былі б прадстаўлены актуальныя філасофскія і сацыялагічныя тэрміны, а таксама тэрміны-намінанты новых з’яў і працэсаў у сучасным грамадстве. Сацыяльная філасофія і сацыялогія засяроджаны на вывучэнні праблемы паходжання грамадства, функцыянавання грамадства, узаемаадносін “асоба – грамадства”, таму пэўная колькасць тэрмінаў, якія абазначаюць сацыяльныя з’явы, функцыянуе у абедзвюх тэрмінасістэмах.

Стан даследавання. Асобныя беларускія філасофскія тэрміны сустракаюцца ў працах Л. А. Антанюк, А. Я. Баханькова, А. М. Булькі, С. М. Запрудскага, В. П. Краснея, М. І. Крукоўскага, А. Я. Міхневіча, Б. А. Плотнікава, А. А. Скікевіча, А. А. Станкевіч, У. С. Шчура, В. К. Шчэрбіна пры даследаванні асобных навуковых тэрмінасістэм. У параўнанні з філасофскай, беларуская сацыялагічная тэрміналогія даследавана ў значна меншай ступені. Асобныя прыклады сацыялагічных тэрмінаў можна знайсці ў працах Л. А. Антанюк, В. П. Краснея, М. І. Крукоўскага, але ўсебаковага даследавання гэтай тэрмінасістэмы пакуль няма.

Першым грунтоўным даследаваннем беларускай філасофскай тэрміналогіі стала кандыдацкая дысертацыя Ю. М. Лук’янюк “Сучасная беларуская філасофская тэрміналогія (семантычны і структурны аспекты)”. У працы даецца падрабязная лексіка-семантычная характарыстыка беларускіх філасофскіх тэрмінаў, дэтальна асвятляецца такая істотная якасць тэрміна, як семантычная акрэсленасць, звязаная са з’явамі дакладнасці і адназначнасці. У дысертацыі таксама абгрунтоўваецца заканамернасць выдзялення сярод беларускіх філасофскіх тэрмінаў дублетаў, сінонімаў і сінанімічных варыянтаў, антонімаў. Вылучаецца міжгаліновая і міжсістэмная аманімія ў межах філасофскай тэрмінасістэмы. Аўтар прыходзіць да высновы, што для беларускай філасофскай тэрміналогіі характэрным з’яўляецца сістэмнасць і ў нейкай ступені – эмацыянальнасць і ацэначнасць. Ю. М. Лук’янюк разглядае асноўныя спосабы ўтварэння беларускіх філасофскіх тэрмінаў, а таксама ступень іх

прадуктыўнасці; прыходзіць да высновы, што асноўнай крыніцай фарміравання беларускай філасофскай тэрміналогіі з’явіліся лексічныя і словаўтваральныя сродкі роднай мовы. У працы “паказана іерархічнасць сістэмнай арганізацыі філасофскіх тэрмінаў... даследавана філасофская тэрміналогія ў плане суадносін у ёй нацыянальнага і інтэрнацыянальнага” [56, с. 187]. Пералік лексікаграфічных прац, у якіх зафіксаваны тэрміны філасофіі і сацыялогіі, паказаны ў табліцы 1.1.

Табліца 1.1 – Лексікаграфічныя працы па беларускай тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі

Этап	Лексікаграфічныя працы
1920-я гг.	Беларуская навуковая тэрміналогія. Вып. 11. Грамадазнаўства / Ін-т беларус. культуры, Гіст.-археал. секцыя. – Мінск, 1927. – 96 с.
1930-я гг.	Праект слоўніка (для Беларускай Савецкай Энцыклапедыі). Вып. 1. Філасофія, псіхалогія, антырэлігійны аддзел. – Мінск : Выд-ва Беларус. акад. навук, 1935. – 66 с.
1960– 1980-я гг.	1. Беларуская савецкая энцыклапедыя : у 12 т. / рэдкал. П. У. Броўка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Гал. рэд. БелСЭ, 1969–1975. – 12 т. 2. РБС-70 .
1990-я гг.	1. Кароткі тлумачальны слоўнік філасофскіх, сацыяльных і культуралагічных тэрмінаў / Гродз. дзярж. ун-т імя Янкі Купалы ; рэдкал.: М. Н. Бяспамятных [і інш.]. – Гродна, 1992. – 51 с. 2. Карповіч, Л. Т. Англа-беларускі слоўнік грамадска-палітычнай лексікі = English-Byelorussian dictionary of social and political vocabulary / Л. Т. Карповіч, Л. А. Казыра. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – 459 с. 3. ТСФ-96 . 4. БЭ-96 . 5. Чалавек і грамадства : энцыкл. давед. / У. Л. Абушэнка [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1998. – 287 с. 6. Маруцік, У. Малы тлумачальны слоўнік сацыялагічных тэрмінаў / У. Маруцік // Сціслая гісторыя сацыялагічнай думкі / Элан С’інджвуд ; пад рэд. У. Маруціка. – Мінск, 1999. – С. 311–349.
2000-я гг.	1. Слоўнік філасофскіх тэрмінаў // Хрысціянскі філасофскі зборнік / пад рэд. С. Грачухінай (гал. рэд.). – Мінск : Энцыклапедыкс, 2001. – С. 152–162.

Працяг табліцы 1.1

	<p>2. БПС-2011.</p> <p>3. Завальнюк, У. М. Энцыклапедычны слоўнік рэлігійнай лексікі беларускай мовы / У. М. Завальнюк, М. Р. Прыгодзіч, В. К. Раманцэвіч. – Мінск : Изд-во Гревцова, 2013. – 808 с.</p> <p>4. Кароткі руска-беларускі слоўнік грамадска-палітычнай тэрміналогіі / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, Магілёўс. дзярж. ун-т імя А. А. Куляшова ; склад.: К. М. Бандарэнка [і інш.]. – Магілёў, 2017. – 88 с.</p>
--	--

1.3 З гісторыі фарміравання філалагічнай тэрміналогіі

Гісторыя мовазнаўчай навукі, на думку В. І. Рагаўцова, налічвае дваццаць пяць стагоддзяў [145, с. 3]. Лінгвістыка нарадзілася ў час міфатворчасці, у час панавання трансцэндэнтных ведаў, доўгі час развівалася ў цеснай сувязі з філалогіяй, філасофіяй, гісторыяй і іншымі гуманітарнымі навукамі [44, с. 9].

Упершыню ў гісторыі чалавецтва на Блізкім Усходзе было створана егіпецкае іерагліфічнае пісьмо (каля IV тысячагоддзя да н. э.). Кітайскае мовазнаўства налічвае больш за 2 тыс. гадоў, але з прычыны ізаляцыйнага характару кітайскай мовы яно не магло аказаць істотны ўплыў на развіццё сусветнага мовазнаўства. Лінгвістычна-філасофскія праблемы суадносін прадмета і яго назвы, мовы і мыслення, паходжання мовы і інш. распрацоўваліся ў Старажытнай Грэцыі. Заснавальнікам антычнай мовазнаўчай традыцыі лічыцца Арыстоцель, які пачаў упершыню даследаваць словазмяненне і словаўтварэнне. У Сярэдняй вякі лінгвістыка лічылася часткай філасофіі і тэалогіі.

Развівалася лінгвістыка і на ўсходнеславянскіх землях. У Вільні выйшла першая друкаваная царкоўнаславянская граматыка (1586). “Граматыка славенская” Лаўрэнція Зізанія (Вільня, 1596) упершыню кваліфікавала асаблівасці царкоўнаславянскай мовы беларускай рэдакцыі. Граматыка Мялеція Сматрыцкага (Еўе, 1619) – адно з найбольшых лінгвістычных дасягненняў, дзе адлюстроўваюцца спецыфічныя з’явы царкоўнаславянскай мовы, якая трапіла пад уплыў тагачасных беларускай і ўкраінскай моў. Ва ўсходніх славян гэтая граматыка была адным з самых аўтарытэтных падручнікаў на працягу двух наступных стагоддзяў. Іван Ужэвіч падрыхтаваў “Граматыку славенскую...” (Парыж, 1643) на лацінскай мове, у якой прыклады былі напісаны кірыліцай. Гэтая праца з’яўляецца першай спробай апісання літаратурна-пісьмовай мовы Вялікага Княства Літоўскага.

У развіцці беларускай тэрміналагічнай лексікі важным момантам з’яўляецца спосаб тлумачэння незразумелых слоў з дапамогай глос на палях

кніг, выкарыстаны Францыскам Скарынам. Такая практыка дапамагала пазбегнуць разнабою ва ўжыванні слоў. Фактычна глосы выконвалі функцыі слоўнікаў да з'яўлення першых лексікаграфічных прац.

Ва ўсходнеславянскай лексікаграфіі важную ролю адыграў “Лексіс” (1596) Л. Зізанія, у якім складальнік зрабіў спробу зафіксаваць лексіку царкоўнаславянскай мовы з адпаведнікамі на тагачасных беларускай і ўкраінскай мовах. Адною з выдатных прац гэтага часу стаў “Лексікон славенароскі” Памвы Бярынды (Кіеў, 1627; Куцеін, 1653) – найбуйнейшая праца ўсходнеславянскай лексікаграфіі XVI–XVII ст., у якой падаецца каля 7 тыс. слоўнікавых артыкулаў. Беларуская пісьмовая традыцыя зведала даволі доўгі перапынак, пачатак якога можна атаясамліваць з пастановай Варшаўскага сейма 1696 г. аб забароне беларускай мовы ў дзяржаўных і судовых установах.

Адраджэнне беларускай літаратурна-пісьмовай мовы пачынаецца ў XIX ст., вялікую ролю ў гэтым працэсе адыгралі пісьменнікі Я. Чачот, В. Дунін-Марцінкевіч, Ф. Багушэвіч, А. Ельскі, “Мужыцкая праўда” К. Каліноўскага, творы ананімнай літаратуры і інш. Сярод даследчыкаў беларускай мовы таго часу можна адзначыць К. Калайдовіча, І. Грыгаровіча, Ф. Шымкевіча, П. Шпілеўскага. Найважнейшай лексікаграфічнай працай гэтага перыяду стаў тлумачальна-перакладны “Слоўнік беларускай мовы” (1870) І. Насовіча. На апошнюю чвэрць XIX ст. прыпадае філалагічная дзейнасць акадэміка Я. Ф. Карскага, які ў сваёй капітальнай манаграфіі “Беларусы” даў падрабязнае апісанне ўсіх структурных элементаў “белорусского наречия”, даказаў самабытнасць і самадастатковасць беларускай мовы як асобнай славянскай мовы.

Пачатак XX ст. азнаменаваўся спробамі падрыхтоўкі беларускай граматыкі як асновы графіка-арфаграфічных, лексічных і марфалагічных норм літаратурнай мовы. Фактычна першым стаў дапаможнік Р. Абіхта і Я. Станкевіча “Просты спосаб стацца ў кароткім часе граматычным” (Брэслаў, 1918). У тым жа 1918 г. Б. А. Тарашкевіч выдаў “Беларускую граматыку для школ”, якая доўгі час была галоўным падручнікам для сярэдняй адукацыі. Тэрміналогія Б. А. Тарашкевіча была выкарыстана і перапрацавана Я. Ю. Лёсікам пры стварэнні “Практычнай граматыкі” (Мінск, 1921), іншых прац 1920–1930-х гг. З 1920-х гг. пачынаецца вялікая лексікаграфічная праца па зборы і сістэматызацыі беларускай агульнаўжывальнай і дыялектнай лексікі.

Сфера функцыянавання тэрміналогіі філалогіі. Беларускія філалагічныя тэрміны выкарыстоўваюцца ў шматлікіх манаграфіях, артыкулах, падручніках і дапаможніках.

Сфера фіксацыі тэрміналогіі філалогіі. Пералік лексікаграфічных прац, якія фіксуюць філалагічныя тэрміны, адлюстраваны ў табліцы 1.2.

Табліца 1.2 – Лексікаграфічныя працы па беларускай філалагічнай тэрміналогіі

Этап	Лінгвістычная тэрміналогія	Літаратуразнаўчая тэрміналогія
1920-я гг.	<p>1. Беларуская навуковая тэрміналогія. Граматычная тэрміналогія // Вестн. Нар. комиссариата просвещения. – 1921. – № 2. – С. 13–18.</p> <p>2. Беларуская навуковая тэрміналогія. Вып. 15. Слоўнік граматычна-лінгвістычнае тэрміналогіі / Ін-т беларус. культуры, Адз. мовы і літ., Гал. тэрмін. каміс. – Мінск, 1927. – 78 с.</p>	<p>1. Беларуская навуковая тэрміналогія. Вып. 2. Практыка і тэорыя літаратурнага мастацтва / Ін-т беларус. культуры. – Мінск, 1923. – 73 с.</p> <p>2. Гарэцкі, М. Назваслоўе / М. Гарэцкі // Гісторыя беларускай літаратуры / М. Гарэцкі. – Выд. 3-е, перароб. і дап. – М. ; Л., 1924. – С. 352–382.</p> <p>3. Гарэцкі, М. Слоўнічак літаратурных паняццяў / М. Гарэцкі // Гісторыя беларускай літаратуры / М. Гарэцкі. – Выд. 4-е, перароб. – Менск, 1926. – С. 240–252.</p>
1930-я гг.	Праект слоўніка (для Беларускай Савецкай Энцыклапедыі). Выпуск 4. Мовазнаўства. – Мінск : Выд-ва Беларус. акад. навук, 1935. – 22 с.	Праект слоўніка (для Беларускай Савецкай Энцыклапедыі). Вып. 3. Сусветная літаратура. – Мінск : Выд-ва Беларус. акад. навук, 1935. – 86 с.
1960–1980-я гг.	<p>1. СЛТ-62.</p> <p>2. Беларуская савецкая энцыклапедыя : у 12 т. / рэдкал.: П. У. Броўка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Гал. рэд. БелСЭ, 1969–1975. – 12 т.</p>	<p>1. Макарэвіч, А. А. Кароткі літаратуразнаўчы слоўнік / А. А. Макарэвіч. – Мінск : Выш. шк., 1963. – 135 с.</p> <p>2. КЛС-69.</p>

Працяг табліцы 1.2

1960–1980-я гг.	3. Slovník Slované Linguistické Terminologie : 2 t. / prof. dr. Alois Jedlička	3. Беларуская савецкая энцыклапедыя : у 12 т. / рэдкал. П. У. Броўка (гал. рэд.) [і
-----------------	--	---

	(ved. redaktor). – Praha : Academia Praha, 1977. – 2 t. 4. Русско-белорусский словарь лингвистических терминов / АН БССР, Ин-т языкознания им. Якуба Коласа ; редкол. Н. В. Бирилло [и др.]. – Минск : Наука и техника, 1988. – 141 с.	інш.]. – Мінск : Гал. рэд. БелСЭ, 1969–1975. – 12 т. 4. Рагойша, В. П. Паэтычны слоўнік / В. П. Рагойша. – Мінск : Выш. шк., 1979. – 320 с. 5. СЛТ-83. 6. Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі : у 5 т. / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ імя Петруся Броўкі, 1984–1987. – 5 т. 7. Рагойша, В. П. Паэтычны слоўнік / В. П. Рагойша. – Выд. 2-е, дапрац. і дапоўн. – Мінск : Выш. шк., 1987. – 414 с.
1990-я гг.	1. СЛТ-90. 2. Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мінск, БелЭн, 1994. – 655 с. 3. .БЭ-96. 4. Bekisz, W. Białorusko-polsko-rosyjski słownik terminów lingwistycznych i leksyki specjalnej / W. Bekisz, H. Fontański. – Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1997. – 157 s.	1. Лазарук, М. А. Слоўнік літаратуразнаўчых тэрмінаў / М. А. Лазарук, А. Я. Ленсу. – Выд 2-е, дапрац. – Мінск : Нар. асвета, 1996. – 177 с. 2. БЭ-96.
2000-я гг.	Слоўнік лінгвастылістычных і тэксталагічных тэрмінаў / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, Магілёўс. дзярж. ун-т імя А. А. Куляшова ; склад. М. В. Абабурка [і інш.]: – Магілёў, 2012. – 281 с.	1. Рагойша, В. П. Слоўнік-мінімум па літаратуразнаўству / В. П. Рагойша. – Мінск : БДУ, 2000. – 123 с.

Заканчэнне табліцы 1.2

2000-я гг.		2. Лазарук, М. А. Слоўнік літаратуразнаўчых тэрмінаў / М. А. Лазарук, А. Я. Ленсу. –
------------	--	--

		<p>Выд. 3-е. – Мінск : Нар. асвета, 2003. – 239 с.</p> <p>3. ПС-2004.</p> <p>4. Рагойша, В. П. Літаратуразнаўчы слоўнік: тэрміны і паняцці : для школьнікаў і абітурыентаў / В. П. Рагойша. – Мінск : Нар. асвета, 2009. – 303 с.</p> <p>5. Рагаўцоў, В. І. Слоўнік пра камічнае: мовазнаўчы аспект / В. І. Рагаўцоў. – Магілёў : МГУ, 2010. – 167 с.</p> <p>6. Ялынцава, І. У. Слоўнік літаратуразнаўчых тэрмінаў для школьнікаў (каля 400 адзінак) / І. У. Ялынцава. – Мінск : Беларус. асац. “Конкурс”, 2012. – 143 с.</p>
--	--	--

Стан даследавання тэрміналогіі філалогіі. Беларуская філалагічная тэрміналогія аналізавалася дастаткова грунтоўна; сярод вядомых даследчыкаў можна назваць М. Я. Байкова [11], Г. Бідэра [18], Г. А. Гваздовіч [40; 41], М. Ф. Гуліцкага [50], В. П. Краснея [86; 87], Б. С. Лапава [95], П. У. Сцяцко [162], П. П. Шубу [188] і інш.

Адным з першых даследчыкаў філалагічнай тэрміналогіі быў В. П. Красней, які дэтальна прааналізаваў беларускую тэрміналагічную лексіку 1920-х гг. (дысертацыя “Белорусская филологическая терминология начала XX в.”, Мінск, 1969). У гэтай рабоце В. П. Красней вылучыў семантычны і сінтаксічны спосабы тэрмінаўтварэння, дэрывацыю, асноваскладанне; даследчык лічыць, што ўтварэнне двухкампанентных спалучэнняў было адным з самых прадуктыўных прыёмаў папаўнення тэрміналогіі на пачатку XX ст. Але запазычанні яшчэ засталіся тым аб’ектам, які патрабуе комплекснага даследавання.

Граматычную тэрміналогію грунтоўна даследавала Г. А. Гваздовіч у дысертацыі “Истоки, структура и функционирование грамматических терминов русского и белорусского языков” (Мінск, 1986). У рабоце даецца агульная характарыстыка станаўлення абедзвюх граматычных сістэм, выяўлены прычыны іх падабенства і адрознення. У складзе граматычнай тэрміналогіі рускай і беларускай моў даследчыца выявіла агульныя элементы, якія прыйшлі з сярэднявекowych граматык і лексіконаў ці былі

запазычаны з заходнееўрапейскіх моў у пазнейшы перыяд. Адзначаецца, што лінгвістычная традыцыя новай рускай мовы аказала ўплыў на фарміраванне лінгвістычнай (у тым ліку і граматычнай) тэрміналогіі беларускай мовы. Таксама вызначаны структурныя мадэлі простых, складаных, паўзлітных і састаўных руска-беларускіх тэрміналагічных пар. Дысертацыйнае даследаванне стала асновай манаграфіі Г. А. Гваздовіч “Грамматическая терминология русского и белорусского языков: истоки, структура, функционирование” (Мінск, 2008).

Даследаванне тэрміналогіі. Важнае месца ў гісторыі вывучэння беларускай тэрміналогіі належыць манаграфіі Л. А. Антанюк “Беларуская навуковая тэрміналогія: фарміраванне, структура, упарадкаванне, канструяванне, функцыянаванне” (Мінск, 1987), у якой даецца характарыстыка асноўных этапаў фарміравання спецыяльнай лексікі беларускай мовы ад старабеларускага перыяду і да сучаснасці, аналізуюцца структурныя асаблівасці тэрмінаадзінак. Л. А. Антанюк звяртае асаблівую ўвагу на функцыянаванне і развіццё беларускай тэрміналогіі ва ўмовах беларуска-рускага двухмоўя. Асобны раздзел прысвечаны тэрмінаўтварэнню, дзе прааналізавана выкарыстанне асноўных марфалагічных і сінтаксічных сродкаў. Аўтар распрацавала асноўныя прынцыпы ўпарадкавання галіновых тэрмінасістэм.

Стан даследавання запазычанняў. Спецыяльныя працы, прысвечаныя іншамоўным словам, з’явіліся ў беларускім мовазнаўстве ў канцы 50-х – пачатку 60-х гг. ХХ ст. [120, с. 6]. Так, А. І. Жураўскі прааналізаваў паланізмы, германізмы, лацінізмы, грэцызмы, царкоўна-славянізмы, цюркізмы, літуанізмы ў складзе старабеларускай мовы. Даследаванню германізмаў у старабеларускай мове прысвяцілі свае працы І. І. Чартко [182] і В. М. Галай [32]. Адным з найбольш вядомых даследчыкаў запазычанняў у старабеларускай мове стаў А. М. Булыка, які выдаў слоўнік “Даўнія запазычанні беларускай мовы” (Мінск, 1972) і манаграфію “Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV–XVIII ст.” (Мінск, 1980). Акрамя таго, А. М. Булыка даследаваў запазычаныя тэрміны літаратуры і мастацтва [25]. Беларуска-літоўскія лексічныя ўзаемасувязі сталі аб’ектам кандыдацкай дысертацыі А. А. Вяржбоўскага (Вільнюс, 1961).

Актыўна вядзецца даследаванне іншамоўных запазычанняў у сучаснай беларускай мове (І. М. Акулаў, А. Я. Баханькоў, В. М. Галай, А. І. Жураўскі, М. І. Крукоўскі, Г. В. Пальцаў, А. А. Прыгодзіч, А. А. Станкевіч, П. У. Сцяцко і інш.). Пры гэтым даследуюцца і запазычанні, што ўваходзяць у склад беларускай навуковай тэрміналогіі. Так, у манаграфіі Л. Я. Кавалёвай “Англіцызмы ў тэрміналогіі сучаснай беларускай літаратурнай мовы” (Гродна, 2007) упершыню прааналізаваны склад тэрмінаў англійскага паходжання ў сучаснай беларускай мове, вызначана

ступень іх асіміляцыі да фанетычных, граматычных і семантычных норм мовы-рэцыпіента. Французскім запазычанням у беларускай мове прысвяціла манаграфію Т. А. Мальцава, у тым ліку і ў тэрміналогіі [120]. Комплексны аналіз працэсаў фанетычнай адаптацыі лексікі англійскага паходжання ў сучаснай беларускай мове, асаблівасці пранікнення і засваення англіцызмаў і амерыканізмаў сістэмай беларускай мовы правяла Н. М. Даўгулевіч [54]. Працэсам папаўнення грамадска-палітычнай лексікі ў выніку запазычвання з рускай і польскай моў прысвечана праца Г. І. Кулеш [92]. Іншамоўныя запазычанні ў лексічным складзе беларускай мовы 90-х гг. XX ст. прааналізаваны В. І. Уласевіч [173].

Вывады да главы 1

1. Тэрміналогія ўяўляе сабой асобную падсістэму літаратурнай мовы і патрабуе адметнага падыходу. Тэрміны кожнай галіны навукі і тэхнікі з'яўляюцца элементамі канкрэтнай тэрмінасістэмы, якая адлюстроўвае пэўную сістэму паняццяў. Змены ў тэорыі, у сістэме паняццяў непазбежна прыводзяць да змен у тэрмінасістэме, значэнне кожнага тэрміна поўнасцю раскрываецца толькі ў яе складзе.

2. Тэрміны разумеюцца як словы ці словазлучэнні спецыяльнай мовы (мовы навукі, тэхнікі і г. д.), якія абазначаюць паняцці пэўнай галіны ведаў і патрабуюць адпаведнай дэфініцыі.

3. Дэфініцыя не з'яўляецца абавязковай прыметай тэрміна, паколькі а) любыя словы або словазлучэнні могуць уваходзіць у дэфініцыю, б) тэрмін можа мець некалькі дэфініцый у межах розных тэорый, менавіта таму тэрміны і патрабуюць канкрэтна вызначаную дэфініцыю.

4. Фарміраванне тэрміналогіі філасофіі і філалогіі – гэта доўгі і складаны працэс, які патрабуе комплекснага падыходу, выяўлення ўплыву экстралінгвістычных і ўнутрымоўных фактараў. Даведнікі, слоўнікі, энцыклапедыі фіксуюць самыя істотныя тэрміны, якія выкарыстоўваюцца ў пэўнай галіне ў даны перыяд. Вывучэнне саставу лексікаграфічных крыніц пэўнага перыяду, асаблівасцей кадыфікацыі тэрміналагічных адзінак можа стаць надзейнай базай для характарыстыкі гэтага працэсу.

5. Станаўленне беларускай нацыянальнай тэрміналогіі філасофіі, сацыялогіі і філалогіі прыпадае на пачатак XX ст., што абумоўлена найперш экстралінгвістычнымі фактарамі. Беларуская сацыялагічная тэрміналогія некаторы час развівалася ў межах філасофскай. Сучасныя філасофія і сацыялогія – гэта разгалінаваныя сістэмы ведаў, якія ўключаюць шэраг напрамкаў. Сацыяльная філасофія і сацыялогія вивучаюць пытанні паходжання і функцыянавання грамадства, таму ў межах гэтых тэрмінасістэм для апісання сацыяльных працэсаў выкарыстоўваюцца

ідэнтычныя тэрміны. Найбольш кадыфікаванай можна назваць філалагічную тэрміналогію, якая зафіксавана ў энцыклапедыях і спецыяльных лексікаграфічных працах (лінгвістычных і літаратуразнаўчых слоўніках). Філасофская тэрміналогія ўтрымліваецца ў энцыклапедыях, слоўніках грамадска-палітычнай лексікі, аднак у лексікаграфічных працах канкрэтна філасофскага прызначэння яна прадстаўлена абмежавана (ТСФ-96 утрымлівае каля 900 паняццяў і імёнаў, “Хрысціянскі філасофскі зборнік” – 59 тэрмінаў). Сацыялагічная тэрміналогія асобна выдзелена толькі ў “Кароткім тлумачальным слоўніку філасофскіх, сацыяльных і культуралагічных тэрмінаў” і ў “Малым тлумачальным слоўніку сацыялагічных тэрмінаў” У. Маруціка.

б. Што датычыцца сучаснага стану беларускай лексікаграфіі, можна адзначыць, што існуе неабходнасць у стварэнні грунтоўных беларускамоўных прац, якія б сістэматызавалі назапашаны матэрыял па філасофіі, сацыялогіі, філалогіі і адначасова ўвялі ва ўжытак актуальныя тэрміны для намінацыі з’яў і працэсаў, што адбываюцца ў сучасным грамадстве, для намінацыі новых лінгвістычных фактаў і з’яў.

ГЛАВА 2

АСАБЛІВАСЦІ ФАРМІРАВАННЯ БЕЛАРУСКАЙ НАЦЫЯНАЛЬНАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ

Фарміраванне беларускай навуковай тэрміналогіі – дастаткова працяглы і складаны працэс, звязаны непасрэдна з развіццём лексікі беларускай мовы на працягу ўсёй яе гісторыі. Папаўненне тэрміналогіі беларускай мовы адбывалася з самых розных крыніц, уздзеянне і функцыянаванне якіх залежала ад многіх прычын, сярод якіх важная роля адводзіцца пазамоўным фактарам – агульнай моўнай палітыцы, стану і стратэгіі грамадскага развіцця ў розныя гістарычныя эпохі, уплыву навукова-тэхнічнага прагрэсу і інш.

2.1 Перыядызацыя станаўлення і развіцця беларускай нацыянальнай тэрміналогіі

Пытанне аб крыніцах фарміравання беларускай нацыянальнай тэрміналогіі цесна звязана з перыядызацыяй гісторыі тэрміналогіі, таму што на працягу развіцця беларускай мовы на першы план выходзілі розныя крыніцы ўзбагачэння навуковай лексікі. У аснову перыядызацыі сучаснай беларускай навуковай тэрміналогіі пакладзены наступныя крытэры:

- а) уплыў экстралінгвістычных фактараў на развіццё мовы;
- б) арыентацыя на выкарыстанне сродкаў роднай мовы або на калькаванне і запазычванне;
- в) характар узаемадзеяння з суседнімі мовамі (рускай, польскай, украінскай).

Прапанаваная намі перыядызацыя грунтуецца на навуковых распрацоўках П. Векслера [199, с. 37] і Д. Дзятко [58, с. 25]. Храналагічна яна пачынаецца з так званага нашаніўскага перыяду развіцця сучаснай беларускай літаратурнай мовы і заканчваецца сучасным перыядам.

Прапедэўтычны этап пурыстычнага перыяду. Актыўнае фарміраванне беларускай навуковай тэрміналогіі прыпадае на пачатак XX ст. – адзін з найважнейшых перыядаў у развіцці беларускай літаратурнай мовы. У гэты час адбываецца выпрацоўка тэрміналагічнай лексікі, калі ў разрад тэрмінаў трапляюць словы, якія ўжываюцца ў спецыяльных тэкстах. Паводле класіфікацыі В. К. Шчэрбіна, гэты перыяд можна ахарактарызаваць як першы этап тэрмінатварэння, непасрэдна звязаны са сферай функцыянавання (навуковыя тэксты) і працэсам натуральнага складвання тэрміналагічнай лексікі [190, с. 5].

Перыядызацыя можа быць прадстаўлена ў выглядзе наступнай табліцы (табліца 2.1).

Табліца 2.1 – Перыядызацыя гісторыі фарміравання беларускай нацыянальнай тэрміналогіі

Перыяд/этап	Храналагічныя межы перыяду	Пачатак і заканчэнне перыяду/этапу
Прапедэўтычны	1906–1921 гг.	Выданне газеты “Наша Ніва” – стварэнне Навукова-тэрміналагічнай камісіі пры Наркамасветы БССР у 1921 г. па рашэнні ЦВК БССР
Пурыстычны	1921–1933 гг.	Стварэнне Навукова-тэрміналагічнай камісіі пры Наркамасветы БССР у 1921 г. па рашэнні ЦВК БССР – пастанова Савета народных камісараў БССР ад 26 жніўня 1933 г. “Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу”
Антыпурыстычны	1933–1941 гг.	Пастанова Савета народных камісараў БССР ад 26 жніўня 1933 г. “Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу” – пачатак ваенных дзеянняў на тэрыторыі Беларусі
Мадыфікаваны антыпурыстычны	1955–1990 гг.	Стварэнне сектара тэрміналогіі ў Інстытуце мовазнаўства Акадэміі навук БССР – закон “Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь” ад 26 студзеня 1990 г.
Мадыфікаваны пурыстычны	1990–1996 гг.	Закон “Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь” ад 26 студзеня 1990 г. – змены, унесеныя ў Канстытуцыю Рэспублікі Беларусь 27 лістапада 1996 г.
Сучасны	з 1996 г.	Змены, унесеныя ў Канстытуцыю Рэспублікі Беларусь 27 лістапада 1996 г. – нашы дні

Прапедэўтычны этап пурыстычнага перыяду. Выключная роля ў выпрацоўцы беларускай тэрміналогіі належыць газеце “Наша Ніва”, выданне якой распачалося з 10 лістапада 1906 г. Галоўнай задачай “Нашай Нівы” была барацьба за ўсебаковае нацыянальна-культурнае адраджэнне беларускага народа, за яго раўнапраўе з іншымі этнасамі Расійскай імперыі. Асновай нацыянальнай культуры прызнавалася мова, таму рэдакцыя імкнулася пашырыць сферу ўжывання беларускай мовы. Як вядома,

беларуская мова была тады фактычна вясковай, у навучальныя і грамадскія ўстановы, царкву, касцёл беларуская мова не дапускалася. За першыя тры гады выдання “Наша Ніва” надрукавала 906 уласных карэспандэнцый з 489 вёсак, мястэчак і гарадоў, 246 вершаў 61 паэта і 91 апавяданне 36 празаікаў [130, 1, с. 431]. “Варта аддаць належнае “Нашай Ніве”, як і іншым тагачасным перыядычным выданням, у тым, што згуртаванне вакол іх пісьменнікаў розных індывідуальных стыляў, прадстаўнікоў розных беларускіх дыялектаў спрыяла выпрацоўцы норм беларускай літаратурнай мовы: адзіных правіл граматыкі і арфаграфіі, словаўжывання і г. д.” [184, с. 236].

Распаўсюджанне беларускага кнігадрукавання, у прыватнасці выданне навуковай і асабліва навукова-папулярнай літаратуры, усведамленне літаратарамі неабходнасці стварэння адзінай агульналітаратурнай мовы прывялі да значнага ўзбагачэння слоўніка беларускай мовы, у тым ліку і тэрміналагічнага, “беларускія газеты і часопісы, асобныя выданні пашыралі беларускую літаратурную мову сярод народа, рабілі яе больш разнастайнай стылёва, спрыялі яе ўзбагачэнню і ўдасканаленню...” [185, с. 178].

У гэты час “узбагачэнне слоўнікавага складу адбываецца ўсімі магчымымі для маладой літаратурнай мовы спосабамі і шляхамі” [101, с. 93]. Найперш адбывалася інтэнсіўнае асваенне лексічных багаццяў народных гаворак. Аўтары навукова-папулярных публікацый пачатку XX ст. шырока выкарыстоўвалі магчымасці беларускай мовы. Сталі выказвацца меркаванні аб арыентацыі ў першую чаргу на народныя гаворкі. Так, Максім Гарэцкі ў артыкуле “Развагі і думкі” сярод найважнейшых спраў беларускага адраджэння называе стварэнне беларускай граматыкі і выпрацоўку норм беларускай літаратурнай мовы. Ён прыводзіць прыклады чэхаў, латышоў і ўкраінцаў, якія здолелі зрабіць свае мовы пісьмовымі. Пісьменнік прытрымліваецца прынцыпу моўнага пурызму і заклікае не спяшацца з запазычаннямі: “Увага! Калі ёсць гдзе у кутках Беларусі слова на вышэйшае («отвлеченное») паняцце... ці добры тэхнічны тэрмін і т.д., каторых ніхай сабе йшчэ і ня ведаюць усе беларусы, дык іх варта увясыці ў нашу літэрат. мову, чымся пазычыць у суседаў. А калі для аднаго якога паняцця у нас ёсць два ці некалькі слоў, але у адным кутку Беларусі гавораць адно слова, а ў другім другое, то я раіў бы ужываць такое, каторае, можна думаць, вядома большай частцы беларусоў. Так па троху у нас выкуецца аднародная мова, мова літэратурная!” [38, с. 56–57].

Менавіта ў гэты час пачаў выкарыстоўвацца амаль невядомы раней для беларускай мовы такі спосаб утварэння новых слоў, як калькаванне, пры гэтым “часцей за ўсё калькаваліся рускія словы, радзей – польскія

і ўкраінскія: *безумоўны* (безусловный), *выразнік* (выразитель), *канчаток* (окончание), *рэчыўны* (rzeczowy), *побыт* (побут)” [101, с. 94].

Трэці, не менш важны шлях папаўнення мовы новымі намінатыўнымі сродкамі, – запазычанні. Па сведчанні А. А. Лукашанца, “...у пачатку ХХ ст. уплыў рускай і польскай моў на фарміраванне лексічнага саставу беларускай літаратурнай мовы быў адначасовым і адбываўся ў межах звонку ўнутр сістэмы (прамое запазычанне), а таксама ў межах руху ад перыферыі да цэнтра (калі адпаведныя матываваныя адзінкі былі ўжо вядомы народным гаворкам)” [111, с. 54]. На гэтым этапе адчуваўся ўплыў і ўкраінскай мовы, “якая пачала фарміравацца значна раней за беларускую і паспела выпрацаваць многія новыя сродкі намінацыі на ўласнай моўнай аснове” [101, с. 96]. Для гэтага перыяду не быў характэрны моўны пурызм, на старонках газеты “Наша Ніва” часта з’яўляліся польскія і рускія словы: яны “...не патрабавалі ўласнамоўных рэпрэзэнтантаў і не суправаджаліся глосамі” [127, с. 41].

Актыўна пачалі развівацца ў гэты час і галіновыя тэрмінасістэмы беларускай мовы, найперш грамадска-палітычная тэрміналогія, выпрацоўка якой вымагалася пашырэннем легальнай беларускай прэсы. “На старонках газет «Наша доля» і «Наша ніва» з’яўляюцца такія тэрміны, як *агітацыя, агітатар, воля народа, вялікае дзело свабоды, чырвоны штандар, выбарнае право, забастоўка, забастоўшчык, дэпутат, сацыяліст, рэволюцыянер, гасударства, самодержжаўная ўласць, гасударственныя выдаткі, міністэрства, міністр, парлямэнт, правіцельство, прэзідэнт, прэдвыбарная работа, грамадскі сход, упраўленне, правадыр, прадседацель, сэсія, прэзідыум, грамадзянства, нація, супольнік* (пайшчык), *рахунак, сябрук, сябра* (член), *лідэр, тэрор, партія, праэкт, сабраньне, зьезд, засяданьне, заяўленьне, праішэньне, народная прасьвета, народны вучыцель* і г. д.” [185, с. 178–179]. Значная частка тэрмінаў, змешчаных у часопісах пачатку ХХ ст., увайшла ў сучасную беларускую тэрміналогію адпаведных галін навукі, але шматлікія тэрміны выйшлі з ужытку, паколькі на старонках гэтых часопісаў нярэдка сустракалася вузкарэгіянальная лексіка, узнікалі варыянтныя рады. Даследчык беларускай тэрміналогіі пачатку ХХ ст. В. П. Красней лічыць самай істотнай асаблівасцю тэрміналагічнай лексікі адпаведнага перыяду варыянтнасць у абзначэнні аднаго і таго ж паняцця [87, с. 86]. Напрыклад, на старонках “Нашай Нівы” сустракаюцца такія сінанімічныя пары, як *адраджэнне – адраджэнне, айчызна – бацькаўшчына, будучыня – будучае – будучнасць, гасударства – держжава, граматы – пісьменны, дзеяч – дзеяцель, мова – язык, пасол – амбасадор* [126].

Такім чынам, пачатак ХХ ст. – гэта той час, калі пачынае актыўна фарміравацца навуковая тэрміналогія маладой беларускай літаратурнай

мовы. У шматлікіх навукова-папулярных публікацыях у “Нашай Ніве”, а таксама ў брашурах на розныя тэмы з’яўляецца тэрміналагічная лексіка. Першапачатковы этап фарміравання беларускай нацыянальнай тэрміналогіі характарызуецца пэўнай стыхійнасцю, таму ў тэрмінасістэмах заўважаецца дастаткова значная колькасць дублетаў. Асноўнымі крыніцамі тэрміналогіі з’яўляюцца ў першую чаргу багаці беларускай народнай мовы, запазычванне, а таксама новы для беларускай мовы метад – калькаванне.

Пурыстычны перыяд. 1920-я гг. характарызуюцца як “перыяд выразнай тэндэнцыі да маніфестацыі ўласных моўных сродкаў, а таксама тэндэнцыі да адмежавання ад падобных з’яў у рускай і польскай мовах” [111, с. 55]. Узаемадзеянне беларускай мовы з рускай у галіне словаўтварэння выражаецца ў свядомым адштурхоўванні беларускай мовы ад апошняй [153, с. 7]. Гэтая тэндэнцыя выражаецца ў “інтэнсіфікацыі руху ад перыферыі да цэнтра (увядзенне ў літаратурны ўжытак рэгіянальных лексічных адзінак) і ва ўнутрымоўным расшырэнні (актыўная словатворчасць і развіццё словаўтваральных спосабаў і тыпаў)” [111, с. 55]. У гэты перыяд працягваецца працэс натуральнага складвання тэрмінасістэм, але ён паступова пераходзіць у сферу фіксацыі.

Пільная ўвага да развіцця і пашырэння функцый роднай мовы стымулявалася і дзейнасцю дзяржаўных органаў. Так, на II сесіі ЦВК Беларусі (1921 г.) былі прыняты эфектыўныя практычныя мерапрыемствы па правядзенні нацыянальнай палітыкі. ЦВК Беларусі прадпісаў: “Наркамасветы зрабіць захады да ўзмацнення працы на мове пераважнай большасці працоўнага сялянства Беларусі – мове беларускай. Наркамасветы павінен у сваёй працы зыходзіць з няўхільнай перспектывы планамернага і паступовага пераходу ўстаноў, у якіх навучаюцца і выходзяць дзеці-беларусы, на іх матчыну беларускую мову выкладання. Да выканання гэтага задання павінны прыступіць яшчэ ў бягучым годзе” [130, ч. 2, с. 116]. Тады было вырашана спачатку стварыць навуковую ўстанову з абмежаванымі задачамі, паколькі на большае не было ні кадраў, ні сродкаў. У лютым 1921 г. па рашэнні ЦВК БССР была створана Навукова-тэрміналагічная камісія (НТК) пры Наркамасветы БССР для распрацоўкі беларускай навуковай тэрміналогіі. З 1922 па 1929 г. камісія працавала ў складзе Інстытута беларускай культуры, а ў 1929–1930 гг. – Акадэміі навук БССР.

Праца Навукова-тэрміналагічнай камісіі была плённай. У 1921–1922 гг. у “Вестнику Народного комиссариата просвещения ССРБ” друкаваліся праекты тэрміналагічных слоўнікаў па розных навуковых дысцыплінах. У прадмове да “Беларускай навуковай тэрміналогіі”, апублікаванай у “Вестнику Народного комиссариата просвещения ССРБ”, аўтары сцвярджаюць, што ў першую чаргу яны арыентаваліся на словы, што існуюць у жывой народнай мове. Калі ж у народнай мове адпаведнага слова

не было, то камісія “па прыкладу чэхаў, трымалася таго погляду, што лепш утвараць згодна з законам беларускай мовы нэалёгізмы, чымся браць чужыя, саўсім незразумелыя словы” [16, с. 11]. Як заўважыў Я. Лёсік, словы народнай мовы лічыліся “больш цэннымі” за самыя ўдалыя наватворы [102, с. 45].

У прадмове да слоўніка граматычнай тэрміналогіі, надрукаванай у “Вестнику Народного комиссариата просвещения ССРБ”, былі выкладзены прынцыпы працы з іншамоўнымі словамі, якімі кіраваліся члены камісіі. Камісія ўключала іншамоўныя словы ў склад беларускай тэрміналогіі, калі 1) у народнай мове не было адпаведнага беларускага тэрміна, 2) калі ўтвораныя неалагізмы былі надта штучнымі і 3) калі чужаземныя словы былі пашыраны ў мовах культурных народаў [16, с. 12]. Гэта заўважаюць і сучасныя даследчыкі беларускай тэрміналогіі: “Тэрміны іншамоўнага паходжання прымаліся толькі пры ўмове, што адпаведнага рускага, украінскага ці беларускага тэрміна не было, а... неалагізмы пакідалі ўражанне празмернай штучнасці” [40, с. 79].

Наколькі актуальнай была праблема запазычаных, ці чужаземных, слоў у 1920-я гг. XX ст., можа засведчыць дыскусія, якая разгарнулася на старонках часопіса “Полымя” паміж М. Шульманам і М. Байковым. Аналізуючы працы Навукова-тэрміналагічнай камісіі, М. Байкоў заўважае, што “няма паступовасьці ў правядзеньні прынцыпу замены чужаземных тэрмінаў сваімі, беларускімі словамі” [12, с. 150]. Ён сцвярджае, што часам пакідаліся два тэрміны – іншамоўны і беларускі (напрыклад, у першым выпуску БНТ “Элементарная матэматыка” – *проціпростакутная* і *гіпотэнуза*, *ускосіна* і *дыягональ*; у другім выпуску “Практыка і тэорыя літаратурнага мастацтва” – *убагаўленьне* і *апофеоз*, *мастак* і *артысты*). Таксама сярод тэрмінаў, пакінутых без перакладу, ёсць такія, што можна было б перакласці, напрыклад *амплітуда* (*размах*), *інтэрвал* (*прамежак*) у геаграфічнай тэрміналогіі (*прыклады* М. Байкова).

М. Байкоў даводзіць, што тэндэнцыя (даволі шырока распаўсюджаная ў той час) перакладаць чужаземныя словы на беларускую мову абсалютна не адпавядае самому характару беларускай мовы, таму што спрадвеку яна адаптавала шмат запазычанняў, але ўсё-такі патрэба ў такім перакладзе ёсць. І патрэба гэта тлумачыцца неабходнасцю масавай асветы. М. Байкоў лічыць, што члены НТК павінны выпрацаваць прынцыпы падачы іншамоўных тэрмінаў. На яго погляд, разглядаючы іншамоўны тэрмін, НТК павінна даваць а) гэты тэрмін у беларускай транскрыпцыі, б) пераклад або яго тлумачэнне ў беларускай мове [12, с. 160]. М. Байкоў спрабуе даць і практычныя рэкамендацыі: назоўнікі лацінскага паходжання на *-ція* павінны абавязкова перакладацца; а вось назоўнікі на *-ізм*, *-іст*, на яго думку, з’яўляюцца зусім неперакладнымі, як і тэрміны грэка-лацінскага

паходжання, што страцілі свой першапачатковы сэнс (*рэфлекс, аперцэтыя*); не падлягаюць перакладу і тыя тэрміны, якія шырока ўжываюцца ў народзе (*мабілізацыя, сакрэт*), а таксама тэрміны, запазычаныя з сучасных жывых моў (*танк, трамвай, бокс*). [12, с. 161–162]. Аднак на практыцы гэтыя прынцыпы былі рэалізаваны толькі часткова.

Аналізуючы матэматычную тэрміналогію, Я. Лёсік называе памылковым імкненне аўтараў пакласці ў яе аснову словы жывой народнай мовы, паколькі яна не заўсёды можа выразіць дакладна навуковую думку. З пункту гледжання вучонага, тэрміналогія павінна базіравацца на інтэрнацыянальных тэрмінах, якія ўжо ўстанавіліся ў навуцы [103, с. 142].

У 1922–1930 гг. былі выдадзены 23 тэрміналагічныя зборнікі (№ 1–24, не выйшаў № 22) у форме руска-беларускіх слоўнікаў пад агульнай назвай “Беларуская навуковая тэрміналогія” (БНТ), якія былі задуманы як праекты і мелі дыскусійны характар. Выпускі БНТ утрымліваюць каля 40 000 тэрмінаў розных галін навукі.

Выпуск 11 (Мінск, 1927) “Грамадазнаўства” прысвечаны грамадска-палітычнай тэрміналогіі, якая апрацоўвалася на працягу 1922–1923 гг. у гуманітарнай секцыі Інбелкульта, пасля ў 1925 г. яе разгледзела і зацвердзіла Правапісна-тэрміналагічная камісія. Удзел у працы над грамадска-палітычнай тэрміналогіяй прымалі Уладзіслаў Вікенцьевіч Чаржынскі (укладальнік праекта), Канстанцін Міхайлавіч Міцкевіч (Якуб Колас) і Мікола Якаўлевіч Байкоў (усе члены Інбелкульта). Адзінаццаты выпуск быў прызначаны для абслугоўвання грамадазнаўчых дысцыплін у беларускай сярэдняй, а часткова – і вышэйшай школах. Рускамоўная частка “Грамадазнаўства” ўтрымлівае 2043 тэрміны.

Выпуск 15 уяўляе слоўнік граматычна-лінгвістычнай тэрміналогіі (Мінск, 1927). У прадмове гаворыцца, што першая беларуская граматычная тэрміналогія была апрацавана Б. А. Тарашкевічам (“Беларуская граматыка для школ”, Вільня, 1918). У 1921 г. гэтая тэрміналогія была перагледжана і дапоўнена Навукова-тэрміналагічнай камісіяй пры Наркамасветы і надрукавана ў “Вестнику Народного комиссариата просвещения ССРБ” № 2 за 1921 г. Надрукаваная тэрміналогія ўжывалася школамі і аўтарамі да 1926 г. За гэты час практыка ўжывання ўнесла ў яе шмат змен. Увосень 1926 г. на агульным сходзе аддзела мовы і літаратуры Інстытута беларускай культуры было пастаноўлена апрацаваць граматычна-лінгвістычную тэрміналогію, што і было даверана члену Інбелкульта, загадчыку кафедры беларускай навуковай мовы Язэпу Юр’евічу Лёсіку. Праект, створаны Я. Ю. Лёсікам, спачатку дасылаўся для паправак і заўваг такім мовазнаўцам, як Б. І. Эпімах-Шыпіла, П. А. Бузук, С. М. Некрашэвіч, Л. М. Цвяткоў і інш. Пасля гэтага праект разам з заўвагамі спецыялістаў разглядаўся Галоўнай тэрміналагічнай камісіяй у складзе Я. Ю. Лёсіка, І. Д. Луцэвіча

(Янкі Купалы), К. М. Міцкевіча (Якуба Коласа), Л. М. Цвяткова і А. К. Гурло і быў зацверджаны для друку ў форме расійска-беларускага слоўніка са зменамі і дадаткамі ў праекце. Перад выхадам у свет частка праекта (артыкулы на А, Б, В, Г, Д) зачытвалася на сходзе мінскіх настаўнікаў і выкладчыкаў. У прадмове агаворвалася, што праект, як і яго папярэднікі, мае дыскусійны характар, але ў той жа час даная тэрміналогія з’яўляецца абавязковай для настаўнікаў і аўтараў падручнікаў, пакуль не будуць зацверджаны Галоўнай тэрміналагічнай камісіяй прыўнесеныя змены. Пасля 15-га выпуску камісія і надалей працягвала збіраць тэрміналагічны матэрыял. Яна звярнулася да чытачоў з просьбай дасылаць цікавы матэрыял у Інбелкульт. У рускамоўнай частцы праекта змешчана 1387 тэрмінаў, потым яшчэ 205 назваў моў свету – усяго 1592 найменні.

На думку Л. А. Антанюк, характэрнай асаблівасцю БНТ была высокая ступень варыятыўнасці, выкліканая фіксацыяй часткі запазычаных тэрмінаў разам з беларускімі эквівалентамі. Даследчыца ацэньвае гэтую з’яву ў цэлым станоўча, таму што такая падача наглядна паказвала матэрыял абедзвюх крыніц фарміравання тэрміналогіі і “аддавала яго на суд грамадскасці і часу” [7, с. 33].

Варта адзначыць і яшчэ адзін спосаб папаўнення тэрміналагічнай лексікі – дэархаізацыя, або ажыўленне старабеларускіх слоў у якасці сродку намінацыі. Пытанне аб лексічнай пераемнасці паміж старабеларускай мовай і сучаснай літаратурнай беларускай мовай з’яўляецца даволі спрэчным. Традыцыйна даследчыкі (А. І. Жураўскі, І. І. Крамко, Л. М. Шакун) настойвалі на адсутнасці сувязі паміж старой і новай формамі беларускай мовы [65, с. 263]. Л. А. Антанюк таксама сцвярджае факт перарывістасці ў працэсе развіцця беларускай нацыянальнай тэрміналогіі [5, с. 10]. Тэзіса перарывістасці ў развіцці беларускай мовы прытрымліваецца і Ю. Б. Дарафеева, якая лічыць, што “...страчана сувязь з традыцыямі старабеларускай мовы, лексічны склад якой фактычна знаходзіўся ў своеасаблівай кансервацыі” [52, с. 30].

Але існуе і адрознае меркаванне. Так, І. А. Гапоненка лічыць, што “ў апошні час у беларускім мовазнаўстве адбываецца заўважальная эвалюцыя навуковых поглядаў на пытанне пераемнасці” [37, с. 54]. Большасць украінскіх даследчыкаў падтрымліваюць тэзіс пра пераемнасць паміж старым і новым этапам ва ўкраінскай мове і распаўсюджваюць яго на беларускую мову [37, с. 56]. У. В. Анічэнка выказваўся на карысць тэзіса пераемнасці [4, с. 57], а ўслед за ім і сучасная даследчыца С. М. Струкава лічыць, што “пераемнасць і эвалюцыю на лексічным узроўні можна даказаць пры супастаўленні слоўнікавага складу беларускай мовы на розных этапах яе гісторыі” [160, с. 4]. “Прыкладам слоў, узятых непасрэдна са старабеларускай пісьменнасці можа служыць тэрмін *урад*” [101, с. 146].

Спачатку (на старонках газет “Наша доля” і “Наша Ніва”) шырока ўжываўся тэрмін *правіцельства*, а тэрмін *урад* узнік пазней у якасці дублета. З цягам часу тэрмін *урад* выцесніў свайго папярэдніка і Навукова-тэрміналагічная камісія замацавала яго ў якасці нормы, а ў канцы 20-х гг. тэрмін *правіцельства* канчаткова выйшаў з ужытку. Тэрміны запазычваліся са старабеларускай пісьменнасці непасрэдна або пры пасярэдніцтве рускай, польскай, украінскай моў. Сярод такіх тэрмінаў можна назваць *акруга, акт, валока, вязень, дзяржава, мытня, найміт, навет, скарб, стан, тубылец, управа, чыни* і інш. [101, с. 148–149].

Пры фарміраванні філалагічнай тэрміналогіі былі выкарыстаны некаторыя лексічныя адзінкі з сярэдневяковых беларускіх граматык (*скланенне, род, спражэнне*), але Г. А. Гваздовіч звяртае ўвагу на той факт, што ў сучасны фонд беларускай граматычнай тэрміналогіі іх увайшло параўнальна мала [40, с. 79].

Такім чынам, у адзначаны перыяд можна вылучыць наступныя крыніцы беларускай тэрміналогіі філалогіі, філасофіі і сацыялогіі: 1) ужыванне агульнаўжывальнага слова ў тэрміналагічным значэнні; 2) калькаванне; 3) канструяванне ўласнабеларускага тэрміна; 4) выкарыстанне лексічных адзінак з сярэдневяковых беларускіх граматык; 5) ажыўленне старабеларускіх слоў у якасці сродку намінацыі; 6) запазычванне з іншых моў.

Антыпурыстычны перыяд. У канцы 1920-х гг. у Савецкім Саюзе пачынаецца барацьба з так званым нацыяналістычным ухілам, многія навукоўцы былі арыштаваны, у тым ліку Я. Ю. Лёсік і С. М. Некрашэвіч.

У такіх неспрыяльных сацыяльна-палітычных умовах плённае развіццё беларускай літаратурнай мовы (у тым ліку яе тэрміналагічнай лексікі) замаруджваецца, на шляху жывой мовы ўзнікаюць перашкоды. Выразная змена арыентацыі на рускамоўныя ўзоры характэрна для 30-х гг. XX ст., што прывяло да інтэнсіфікацыі запазычанняў з рускай мовы, шырокага калькавання і змены нарматыўных ацэнак [111, с. 57–58]. Антыпурыстычная арыентацыя спрыяла а) ужыванню слоў з каранямі, агульнымі для беларускай і рускай моў; б) пранікненню ў беларускую мову інтэрнацыяналізмаў праз пасярэдніцтва рускай; в) знікненню шматлікіх унікальных неалагізмаў па прычыне таго, што яны стваралі перашкоды паміж рускай і беларускай мовамі [199, с. 43]. У гэты перыяд выразна выявілася антыпольская арыентацыя: паланізмы і беларускія тэрміны, блізкія да польскіх, былі выдалены.

Праца па стварэнні беларускай навуковай тэрміналогіі працягвалася ў 1930-х гг., аднак тэрміналагічныя набыткі 1920-х гг. не ўлічваліся; 23 выпускі БНТ былі раскрытыкаваны. АН БССР пачала падрыхтоўку Беларускай савецкай энцыклапедыі, былі выпушчаны 15 праектаў

слоўнікаў, сярод іх – Выпуск 1. “Філасофія, псіхалогія, антырэлігійны адзел”; Выпуск 3. “Сусветная літаратура”; Выпуск 4. *Мовазнаўства* (усе – Мінск, 1935). У раздзеле “Філасофія” выпуску 1 зафіксавана каля 540 тэрмінаў і ўласных імёнаў, сярод якіх сустракаюцца тэрміны, якія не прыжыліся ў навуковай практыцы: *успрыяцце* (успрыманне), *богашуканне* (богашукальніцтва, ТСФ-96), *відзімасць* (бачнасць), *гвалтоўніцтва* (насілле), *даўжэнстваванне* (неабходнасць), *двойственная ісціна* (дваістая ісціна), *праўственасць* (мараль), *сазнанне* (свядомасць) і інш. [141]. Базавым слоўнікам данага перыяду стаў *Руска-беларускі слоўнік* пад рэд. А. І. Александровіча (Мінск, 1937). У 1940-я гг. навуковая праца была спыненая і ўзнавілася ў пасляваенныя гады.

Такім чынам, спрыяльныя ўмовы для беларускай мовы змяніліся перыядам грубага ўмяшання ў працэс яе развіцця: беларускія неалагізмы, паланізмы былі выдалены і заменены русізмамі або словамі з каранямі, агульнымі для беларускай і рускай моў, з’явілася шмат інтэрнацыяналізмаў, запазычаных праз рускую мову.

Антыпурыстычныя мадыфікаваны перыяд. Для перыяду 1950-х – 1980-х гг. была характэрна інтэнсіўная тэндэнцыя да інтэрнацыяналізацыі (з выразным адценнем русіфікацыі): “павелічэнню ў пасляваенны перыяд чыстых запазычанняў рускага і іншамоўнага ўтварэння садзейнічала і значнае аслабленне тэндэнцыі да «адштурхоўвання ад рускай мовы», якая досыць выразна праяўлялася ў даваенны час...” [111, с. 60]. Для гэтага перыяду характэрна ўпарадкаванне тэрміналагічнай лексікі.

Базавыя слоўнікі данага перыяду – гэта *Русско-белорусский словарь* пад рэд. Я. Коласа, К. Крапівы і П. Глебкі (каля 86 000 слоў; М., 1953), “Беларуска-рускі слоўнік” пад рэд. К. Крапівы (каля 90 000 слоў; М., 1962); пяцітомны “Тлумачальны слоўнік беларускай мовы” (Мінск, 1977–1984). На думку П. Векслера, у “Беларуска-рускім слоўніку” і “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” назіраецца арыентацыя на рэкамендацыі як пурыстычнага, так і антыпурыстычнага перыяду: *іншасказ*, *мовазнаўца*, *заява* (прынятыя пурыстычныя рэкамендацыі), *арцель*, *земляробства*, *фарфор* (прынятыя антыпурыстычныя рэкамендацыі) [199, с. 44–45].

У 1955 г. у Інстытуце мовазнаўства Акадэміі навук быў створаны сектар тэрміналогіі, які працаваў да 1965 г. У гэтым сектары падрыхтаваны і выдадзены “Латіно-руско-белорусский ботанический словарь” пад рэд. А. І. Кісялеўскага (Мінск, 1967), “Русско-белорусский словарь общественно-политической терминологии” пад рэд. М. В. Бірылы і М. Р. Судніка (Мінск, 1970). Як сведчыць Л. А. Антанюк, апошні слоўнік, а таксама “Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў” А. Л. Юрэвіча (Мінск, 1962), “Кароткі літаратуразнаўчы слоўнік” А. А. Макарэвіча (Мінск, 1963) “ствараліся на аснове прынцыпу збліжэння беларускай тэрміналогіі

з рускай” [5, с. 38]. Як відаць, беларускія тэрміналагі арыентаваліся на тэзіс акадэміка В. У. Вінаградава аб мінімальным разыходжаньнях у тэрміналогіі на нацыянальных мовах у параўнанні з рускай, які быў ім агучаны ва ўступным слове да Усесаюзнай тэрміналагічнай нарады 1959 г.

З 1965 па 1979 г. у Беларусі не было спецыяльнай тэрміналагічнай установы. У 1979 г. створана Тэрміналагічная камісія Акадэміі навук БССР, якая складалася з дзевяці секцый. У савецкі час уплыў рускай мовы на беларускую ў сферы запазычвання як лексічных адзінак, так і словаўтваральных мадэляў ацэньваўся станоўча [6, с. 13–14], вядучым заставаўся прынцып мінімальнага разыходжаньняў тэрмінаў блізкароднасных моў.

Такім чынам, у гэты перыяд захоўваецца арыентацыя антыпурыстычнага перыяду на рускую мову, з якой і праз якую ў беларускую мову трапляе цэлы шэраг запазычанняў. Але ўстаноўка на збліжэньне з рускай мовай ужо не такая жорсткая, што дазваляе ўвесці ва ўжытак лексічныя адзінкі, рэкамендаваныя пурыстамі.

Мадыфікаваны пурыстычны перыяд. У 1990-х гг. склаліся даволі спрыяльныя сацыяльна-палітычныя ўмовы. Гэта звязана ў першую чаргу з атрыманнем незалежнасці, а таксама прыняццем 26 студзеня 1990 г. “Закона аб мовах”, паводле якога беларуская мова прызнавалася адзінай дзяржаўнай у БССР. 25 жніўня 1991 г. нечарговая сесія Вярхоўнага Савета БССР прыняла закон “Аб наданні статусу канстытуцыйнага закона Дэкларацыі Вярхоўнага Савета БССР аб дзяржаўным суверэнітэце БССР” і пастанову “Аб забеспячэнні палітычнай і эканамічнай самастойнасці БССР”, што фактычна з’явілася абвясчэннем незалежнасці БССР. 19 лістапада 1991 г. БССР была перайменавана ў Рэспубліку Беларусь.

У рэспубліцы пачалася другая хваля беларусізацыі. Для канца ХХ ст. уласціва тэндэнцыя да маніфестацыі спецыфічных рыс (нацыяналізацыі) у спалучэнні з тэндэнцыяй да інтэрнацыяналізацыі. Тэндэнцыя да інтэрнацыяналізацыі праявілася ў інтэнсіфікацыі англамоўных запазычанняў, што звязана з узмацненнем ролі англійскай мовы ў міжнародных зносінах, а таксама прапагандай амерыканскага ладу жыцця [111, с. 61–62].

Тэндэнцыя да нацыяналізацыі выклікана пурыстычнымі падыходамі, якія маюць у сваёй большасці дэрусіфікатарскі характар. Яна накіравана на перагляд існуючых моўных сродкаў, якія ацэньваюцца з пункту гледжання падабенства ці адрознення ад адпаведных адзінак рускай мовы. Апошняе прывяло да вяртання шматлікіх моўных адзінак, якія знаходзіліся на моўнай перыферыі, а таксама ўключэння ў моўную практыку значнай колькасці паланізмаў: *выстава* замест *выстаўка*, *улётка* замест *лістоўка*, *імпрэза* замест *меропрыемства* [111, с. 64]. У 1990-я гг. таксама актывізаваўся

працэс запазычвання лексікі з польскай мовы, а праз яе пасярэдніцтва і з украінскай мовы [173, л. 70–71].

Тэрміналагічная праца ў гэты час абапіралася на розныя метадалагічныя палажэнні. У некаторых слоўніках пачалі зноў выкарыстоўвацца здабыткі Навукова-тэрміналагічнай камісіі 1920-х гг. У 1994 г. у Мінску адбылася Першая нацыянальная канферэнцыя “Праблемы беларускай навуковай тэрміналогіі”, матэрыялы якой былі апублікаваны. У 1992–1995 гг. з друку выйшаў шэраг перакладных тэрміналагічных слоўнікаў (“Русско-белорусский словарь библиотечных и библиографических терминов” (Мінск, 1992); “Русско-белорусский словарь спортивной терминологии” (Гомель, 1993); “Русско-белорусский словарь по морфологии и анатомии растений” (Мінск, 1993); “Русско-белорусский словарь графических терминов” (Віцебск, 1994); “Русско-белорусский словарь по биохимии” (Брэст, 1994); “Русско-белорусский словарь спортивных терминов” (Мінск, 1995) і інш.).

Плэнна працавалі тэрміналагі-матэматыкі. У 1993 г. былі надрукаваны два даведнікі: “Тэрміналагічны слоўнік па вышэйшай матэматыцы” (аўтары Т. Сухая, Р. Еўдакіменка, В. Трацякевіч, Н. Гудзень; Мінск) і “Руска-беларускі матэматычны слоўнік” пад рэд. Я. В. Радыны (Мінск). У 1995 г. друкуецца “Русско-белорусский словарь математических, физических и технических терминов” (аўтары М. М. Касцюковіч, У. В. Люшцік, В. К. Шчэрбін). Складальнікі “Кароткага расейска-беларускага фізіялагічнага слоўніка” А. Стасевіч і С. Варыёцкі (Мінск, 1993) імкнуліся аднавіць традыцыі тэрміналагічнай працы 1920-х гг., карысталіся дарэформенным правапісам, “у выніку атрымалася пэўная мешаніна фрагментаў тэрміналогіі 20-х гг. і сучаснай” [172, с. 4]. Таксама ў гэты час быў выдадзены даведнік “Биологическая терминология и номенклатура: словарь русско-белорусско-латинский, белорусско-русский” (аўтары В. А. Радкевіч, Л. М. Вардамацкі, А. А. Ляшко; Мінск, 1993). Вялася інтэнсіўная праца па ўпарадкаванні фізічнай тэрміналогіі: з друку выйшлі тры розныя руска-беларускія фізічныя слоўнікі: “Руска-беларускі фізічны слоўнік” пад рэд. А. А. Богуша (Мінск, 1993); “Руска-беларускі фізічны слоўнік” У. Самайлюковіча, У. Пазняка, А. Сабалеўскага (Мінск, 1994); “Руска-беларускі фізічны слоўнік” А. М. Каладзінскага, Д. М. Карацінскай, П. У. Сцяцко (Гродна, 1999).

Тэрміналагічныя набыткі 1990-х гг. па-рознаму ацэньваюцца ў навуковай літаратуры. Напрыклад, П. У. Сцяцко ўхваляе арыентацыю на прыярытэтнае выкарыстанне сродкаў беларускай мовы, адмаўленне ад калькавання і празмернага запазычвання; вучоны крытыкуе “Русско-белорусский словарь математических, физических и технических терминов” М. Касцюковіча, У. Люшціка і В. Шчэрбіна за парушэнні норм беларускай мовы на ўсіх яе ярусах [163, с. 32–33]. З другога боку,

А. І. Падлужны не падтрымлівае аўтараў слоўнікаў, якія адступаюць ад агульнапрынятых норм правапісу: “Складваецца ўражанне, што тыя прадстаўнікі прыродазнаўчых і тэхнічных навук, якія вырашылі ствараць навукова-тэхнічную тэрміналогію на беларускай мове, больш заклапочаны праблемай літаратурных норм гэтай мовы, чым уласна тэрміналагічнымі праблемамі. Іх моўны густ, на жаль, не заўсёды супадае з агульнанароднымі тэндэнцыямі...” [135, с. 431]. Падобную пазіцыю займае і В. К. Шчэрбін, які выказваецца за больш кансерватыўны шлях, за захаванне набыткаў савецкага часу. На яго погляд, у 1990-я гг. “пашыраецца функцыянальна неапраўданае выкарыстанне ў слоўніках малазразумелых сённяшняму чытачу запазычанняў з польскай мовы і штучных тэрміналагічных наватвораў 1920-х гг., што... не садзейнічае павелічэнню сацыяльнай базы сучаснай беларускай літаратурнай мовы” [191, с. 89].

Такім чынам, у 90-я гг. ХХ ст. склаліся даволі спрыяльныя ўмовы для развіцця беларускай тэрміналагічнай лексікі. Многія складальнікі тэрміналагічных слоўнікаў працавалі ў рэчышчы пурыстычных традыцый, абапіраючыся на дасягненні 1920-х гг.

Сучасны перыяд. У лістападзе 1996 г. былі ўнесены дапаўненні ў Канстытуцыю Рэспублікі Беларусь, адным з якіх было наданне дзяржаўнага статусу і рускай мове (разам з беларускай). Роля беларускай мовы ў жыцці грамадства пачынае змяншацца, яна выцясняецца з такіх значных сфер зносін, як дзяржаўнае кіраванне, справаводства, адукацыя, навука. На сучасным этапе руская мова дамінуе амаль ва ўсіх сферах зносін. Але беларуская мова па-ранейшаму з’яўляецца адной з дзяржаўных моў, выкарыстоўваецца ў сферах адукацыі, навукі, культуры, рэлігіі.

“У цэлым развіццё слоўнікавага складу сучаснай беларускай мовы ў канцы ХХ – пачатку ХХІ ст. характарызуецца выключным дынамізмам і супярэчлівасцю працэсаў” [108, с. 7]. Змены, што адбываюцца ў лексіцы беларускай мовы, абумоўлены экстралінгвістычнымі фактарамі. Як і ў папярэднім перыядзе, А. А. Лукашанец выдзяляе дзве магістральныя тэндэнцыі ў фарміраванні слоўнікавага складу мовы: тэндэнцыя да інтэрнацыяналізацыі, якая мае ўніверсальны для ўсіх славянскіх моў характар, і тэндэнцыя да нацыяналізацыі, што выклікана пурыстычнымі памкненнямі [108, с. 7]. Тэндэнцыя да інтэрнацыяналізацыі прыводзіць да папаўнення слоўніка беларускай мовы запазычаннямі і вытворнымі адзінкамі з іншамоўнымі элементамі. Другая тэндэнцыя звязана з увядзеннем у актыўны ўжытак адметных беларускіх моўных сродкаў: *міліцыянт, паліцыянт* і інш.

На пачатку ХХІ ст. працягваецца праца па ўпарадкаванні і ўдасканаленні беларускай навуковай тэрміналогіі. Асабліва плённымі з’яўляюцца даследаванні ў галіне філалагічнай тэрміналогіі: “Слоўнік-мінімум па літаратуразнаўству” В. П. Рагойшы (Мінск, 2000), “Слоўнік

літаратуразнаўчых тэрмінаў для школьнікаў” І. У. Ялынцавай (Мінск, 2012), “Слоўнік пра камічнае: мовазнаўчы аспект” В. І. Рагаўцова (Магілёў, 2010), “Слоўнік лінгвастылістычных і тэксталагічных тэрмінаў” (склад. М. В. Абабурка і інш., Магілёў, 2012), “Слоўнік рытарычных тэрмінаў” Т. А. Казімірскай (Магілёў, 2012). Працягваецца праца над беларускай грамадазнаўчай тэрміналогіяй: выдадзены “Беларускі палітычны слоўнік” В. В. Шынкарова, С. П. Раманавай (Мінск, 2011). Упершыню была сістэматызавана беларуская рэлігійная тэрміналогія: выйшаў з друку “Энцыклапедычны слоўнік рэлігійнай лексікі беларускай мовы” У. М. Завальнюка, М. Р. Прыгодзіча, В. К. Раманцэвіч (Мінск, 2013).

Актывізавалася праца па ўпарадкаванні тэрміналогіі ў вузкасפעцыяльных галінах – “Слоўнік лесапаліяўнічых тэрмінаў” (склад. А. І. Роўкач і інш., Мінск, 2000), “Тлумачальны слоўнік бібліятэчных і бібліяграфічных тэрмінаў” В. Е. Лявончыкава, Л. А. Дзямешка, Р. І. Са-матыі (Мінск, 2003), “Слоўнік тэрмінаў і азначэнняў паштовай сувязі на чатырох мовах (беларускай, рускай, французскай, англійскай)” (Мінск, 2013).

З аднаго боку, лексічны фонд беларускай мовы працягвае папаўняцца, вядзецца даволі плённая праца па ўпарадкаванні беларускай тэрміналогіі як у асноўных, так і вузкасפעцыяльных галінах навукі. Але, з другога боку, працягваецца працэс выцяснення беларускай мовы са сферы зносін і змяншэння яе ролі ў жыцці грамадства. Значны ўплыў працягвае аказваць руская мова. Застаюцца актуальнымі і дзве галоўныя тэндэнцыі папярэдняга перыяду – да інтэрнацыяналізацыі і нацыя-налізацыі.

У абагульненым выглядзе найбольш значныя асаблівасці станаўлення і развіцця беларускай нацыянальнай тэрміналогіі можна прадставіць у наступнай табліцы (табліца 2.2).

Табліца 2.2 – Характарыстыка перыядаў фарміравання БНТ

Перыяд у гісторыі фарміравання БНТ	Характарыстыка перыяду
Прапедэўтычны этап пурыстычнага перыяду	Дастаткова спрыяльныя сацыяльна-палітычныя ўмовы; арыентацыя ў першую чаргу на народныя гаворкі, новы метады папаўнення лексікі – калькаванні; значны ўплыў як рускай, так і польскай моў, пасля іх – украінскай.

Працяг табліцы 2.2

Пурыстычны	Спрыяльныя сацыяльна-палітычныя ўмовы; арыентацыя на ўласныя моўныя сродкі; адмежаванне ад
------------	--

	падобных з’яў у рускай і польскай мовах.
Антыпурыстычны	Неспрыяльныя сацыяльна-палітычныя ўмовы; прыярытэт калькавання і запазычвання інтэрлексаў, выдаленне паланізмаў і ўласнабеларускіх неалагізмаў; арыен-тацыя толькі на рускую мову.
Мадыфікаваны антыпурыстычны	Неспрыяльныя сацыяльна-палітычныя ўмовы; прыярытэт калькавання і запазычвання інтэрлексаў, вяртанне некаторых уласнабеларускіх неалагізмаў; арыен-тацыя толькі на рускую мову.
Мадыфікаваны пурыстычны	Дастаткова спрыяльныя сацыяльна-палітычныя ўмовы; тэндэнцыя да інтэр-нацыяналізацыі і нацыяналізацыі, вяртанне лексічных адзінак, не падобных да рускіх адпаведнікаў; значны рускамоўны ўплыў, збліжэнне з польскай мовай, запазычанні з украінскай мовы.
Сучасны	Неспрыяльныя сацыяльна-палітычныя ўмовы; тэндэнцыя да інтэрнацыяналізацыі і нацыяналізацыі, шматлікія запазычанні, значны ўплыў рускай мовы і адначасова тэндэнцыя да адштурхоўвання ад рускай мовы.

2.2 Крыніцы фарміравання беларускай нацыянальнай тэрміналогіі

2.2.1 Беларуска-ўласнамоўныя сродкі

На пачатковым этапе фарміравання беларускай навуковай тэрміналогіі адбывалася інтэнсіўнае асваенне найперш лексічных багаццяў народных гаворак. Аўтары навукова-папулярных публікацый пачатку ХХ ст. імкнуліся як мага шырэй выкарыстоўваць магчымасці беларускай мовы, ужывалі словы як уласна беларускага (*гук, зык, пазыка, працаўнік*), так і ўсходнеславянскага паходжання (*продажа, пошліна*); агульнаславянскія словы: *абарот, вага, гаспадар, дзяржава, суд, торг, урад* [5, с. 24–25].

Аднак адсутнасць на пачатку ХХ ст. адзіных моўных норм стварала перадумовы для пранікнення ў кніжную лексіку размоўных слоў: “папаўненне лексікі і фразеалогіі беларускай літаратурнай мовы пачатку ХХ ст., якое значна пашырыла яе выяўленчыя магчымасці, як і ў папярэднія часы, адбывалася ў асноўным шляхам асваення багаццяў тэрытарыяльных дыялектаў і прафесійнай гаворкі. Зразумела, што пры адсутнасці выразна акрэсленых лексічных норм літаратурнай мовы гэта акалічнасць прыводзіла да пранікнення ў творы тагачаснай беларускай літаратуры, незалежна ад яе жанравай спецыфікі, дыялектызмаў і прастамоўных слоў...” [185, с. 179]. Напрыклад, В. П. Красней прыводзіць такія прыклады рэгіяналізмаў з публікацый газеты *Наша Ніва*, як *растоны* (вясеннія паводкі), *гігелі* (калівы, што даюць насенне вясной) [88, с. 49]. Часта ў сінанімічныя пары аб’ядноўваліся агульнанародныя і дыялектныя словы: *гумно – грыдня, гаварыць – гутарыць – гукаць, бац – пацук, брыдкі – гідкі, досвітак – доднік, плыт – ганок* [126, с. 220].

У 1920-я гг., калі тэрмінатворчая дзейнасць набывае больш упарадкаваны характар, у якасці асноўнага метадалагічнага прынцыпу было прынята палажэнне аб тым, што аснову навуковай тэрміналогіі павінны складаць словы жывой народнай мовы. Старшыня Навукова-тэрміналагічнай камісіі С. М. Некрашэвіч у сваім дакладзе *Да пытання аб укладанні слоўніка жывой беларускай мовы* разважае пра кансерватыўны характар народнай мовы, якая змагаецца з чужымі ўплывамі, і адначасова гаворыць пра свежасць і непаўторнасць народнага слова: “Народная мова – гэта народная творчасць; яна таксама свежая і вобразная, як і мова штучнай паэзіі, каторая творыцца пісьменнікамі ў перайманне народнай мовы; яна лёгка і свабодна, падобна штучнай паэзіі, карыстаецца фігуральнымі зваротамі; яна, урэшце, называе рэчы не тым, чым яны ёсць у рачавістасці, а па тым уражанні, якое яны робяць на народ. Першапачатковыя словы народнай мовы – гэта жывыя вобразы. Толькі з цягам доўгага часу з канкрэтных слоў, шляхам абстракцыі, атрымліваюцца абстрактныя, адцягненыя словы. Гэты, між іншым, працэс відазмены значэння слова можа быць выкарыстаны і ў літаратурнай мове. Заместа таго, каб запазычаць

слова або ствараць які няўдалы неалагізм, лепш узяць слова ў канкрэтным яго значэнні і надаць яму адцягненае” [132, с. 62].

Нельга не пагадзіцца з думкай Л. А. Антанюк, што “пры ўсёй разнастайнасці крыніц фарміравання беларускай тэрміналогіі ў розныя гістарычныя перыяды развіцця беларускай мовы галоўнай крыніцай стварэння новых тэрмінаў і папаўнення канкрэтных галіновых тэрміналагічных сістэм з’яўляецца лексічная і словаўтваральная сістэма літаратурнай беларускай мовы. Выкарыстанне лексічных сродкаў нацыянальнай мовы пры стварэнні тэрмінаў адбываецца перш за ўсё шляхам ужывання агульнанародных слоў у тэрміналагічным значэнні” [5, с. 51]. Так, у БНТ-11 можна знайсці такія тэрміны, як *абарона*, *абрад*, *апека*, *ахвяра*, *ахова*, *беспарадак* і інш., у БНТ-15 тэрміналагізаваліся словы *агляд*, *адрываак*, *гартань*, *гук*, *гутарка* і інш. “Кароткі літаратуразнаўчы слоўнік” А. А. Макарэвіча (Мінск, 1969) у ліку загаловачных фіксуе словы *казка*, *легенда*, *летанісы*, *натхненне*, *каз* і інш. Уласнабеларускія тэрміналагічныя адзінкі (*верагоднасць*, *вынік*, *забабоны* і інш.) займаюць значнае месца ў беларускай філасофскай тэрміналогіі [112, с. 30].

Існуе і другі спосаб выкарыстання лексічных адзінак народнай мовы ў якасці тэрмінаў – гэта пераасэнсаванне іх першаснага значэння. “Сутнасць пераасэнсавання заключаецца ў тым, што адна з інтэгральных або дыферэнцыяльных прымет, якія ўваходзяць у лексічнае значэнне слова, пачынае выкарыстоўвацца ў якасці канцэптуальнага ядра для слова-тэрміна. У новым тэрміне гэта прымета ўдакладняецца, канкрэтызуецца, звужаецца або расшыраецца ў залежнасці ад зместу і аб’ёму навуковага паняцця” [101, с. 106]. У выніку ўтварыліся шматлікія лінгвістычныя тэрміны шляхам пераасэнсавання значэння. Так, напрыклад, лінгвістычны тэрмін *лад* быў упершыню ўведзены Б. А. Тарашкевічам. Гэты тэрмін не мог быць запазычаны з суседніх моў (адпаведнае паняцце абазначаецца тэрмінам *наклонение* ў рускай мове, *спосіб* – ва ўкраінскай, *tryb* – у польскай). Новы тэрмін утварыўся менавіта шляхам тэрміналагізацыі агульнаўжывальнага слова *лад*.

Увогуле, “пры стварэнні беларускіх тэрмінаў у першую чаргу выкарыстоўваліся словы, якія ўжо існавалі ў жывой народнай мове: *лік*, *коска*, *дзеінік*, *кронка*. Праўда, прыцып гэты не мог быць вытрыманы паслядоўна, таму што часам не знаходзілася патрэбнага слова” [40, с. 79].

Для 1920-х гг. характэрна тэндэнцыя выкарыстання ў якасці тэрмінаў дыялектных і бытавых слоў. Часам у слоўніках БНТ для перакладу рускіх слоў выкарыстоўваліся як агульнаўжывальныя, так і дыялектныя словы. “Вельмі значную плынь у слоўніку беларускай навуковай літаратуры 20-х гг. ... складае народная бытавая лексіка, якая ўпершыню ўводзіцца ў жанр навуковага

даследавання і прызначаецца для перадачы складаных разумовых абстракцый” [85, с. 255].

Па назіраннях даследчыкаў, беларуская бытавая лексіка выкарыстоўвалася ў рознай ступені. Частка гэтых бытавізмаў і дыялектызмаў не набыла тэрміналагічнага значэння, але некаторыя лексічныя адзінкі такога ўзроўню былі тэрміналагізаваны. У такіх выпадках новае значэнне слова з’яўлялася бліжкім або сумежным са звыклым для гэтых слоў значэннем у народных гаворках. Так, у хімічную літаратуру 1920-х гг. трапляюць тэрміны *квас*, *кісля*, *кісліна* (у значэнні ‘кіслата’), у грамадазнаўчую – *сябар* (‘член якой-н. арганізацыі’) [85, с. 256].

Яшчэ адзін спосаб выкарыстання ўласнамоўных беларускіх рэсурсаў – гэта словаўтварэнне. Так, напрыклад, “у тэматычнай групе «Лексіка-граматычныя разрады слоў» уласна беларускімі з’яўляецца цэлы рад тэрмінаў: *назоўнік*, *прыметнік*, *лічэбнік*, *прыназоўнік*, *злучнік*, *выклічнік*, утвораных ад беларускіх каранёў пры дапамозе суфікса *-нік*. Астатняя частка тэрмінаў гэтай групы – калькі або запазычанні з іншых моў” [101, с. 122].

Важным застаецца пытанне: разглядаць калькі і паўкалькі як запазычанні ці разам з беларускай лексікай? У *Лексікалогіі сучаснай беларускай літаратурнай мовы* падтрымліваецца думка Л. П. Яфрэмава аб разуменні калькавання як словаўтваральнага акта [101, с. 123]. Паводле Л. П. Яфрэмава, “словаўтваральная калька – гэта слова, якое ўзнікла ў працэсе словаўтваральнага акта, заснаванага на выкарыстанні матываванасці калькуемага аб’екта, і захоўвае значэнне (сучаснае або толькі этымалагічнае) гэтага аб’екта” [62, с. 65]. Такім чынам, ёсць падставы аднесці калькі і паўкалькі да ўласнабеларускіх слоў, таму што “словаўтваральнае калькаванне нельга атаясамліваць з лексічным запазычваннем, бо гэта зусім розныя з’явы. З’яўляючыся словаўтварэннем, словаўтваральнае калькаванне перадае матываванасць свайму выніку – словаўтваральнай кальцы. Лексічнае ж запазычванне – гэта нематывіруючы спосаб утварэння новых слоў” [101, с. 123–124].

Паводле спосабу ўтварэння адрозніваюцца структурныя і сэнсавыя калькі. У выпадку структурных калек новае слова будзецца на ўзор, на базе структуры іншамоўнага слова. Калі ж уласнабеларускае слова развівае новае значэнне пад уздзеяннем іншамоўнага, гэта з’яўляецца сэнсавай калькай.

Пры аналізе іншамоўных тэрмінаў заканамерна ўзнікае пытанне аб тэрмінаадзінках, у складзе якіх вылучаюцца некалькі іншамоўных элементаў. Так, Д. С. Лотэ да арыгінальных запазычанняў адносіць словы, перанесеныя ў даную мову ў тым выглядзе, у якім яны былі на момант запазычвання. Пры гэтым дробныя фанетычныя змены, абумоўленыя

рознымі сістэмамі гукаў, не бяруцца пад увагу. У адрозненне ад гэтых літаральных запазычанняў, існуюць трансфармаваныя (пераўтвораныя) запазычанні, калі можа мець месца змена кораня ці афіксаў, змена, прыбаўленне ці адсячэнне канчаткаў. Гэтыя два тыпы Д. С. Лотэ аб'ядноўвае ў групу пад назвай арыгінальныя запазычанні, каб адрозніваць іх ад слоў, якія былі створаны з іншамоўных элементаў, ужо наяўных у данай мове (як у выглядзе асобных слоў, так і ў выглядзе элементаў у складзе якіх-небудзь слоў). Некаторыя элементы выкарыстоўваюцца толькі як афіксоіды (*тэле-*, *аўта-*, *-фон*, *-метр*). Д. С. Лотэ лічыць, што няма падстаў адносіць словы другой групы да запазычанняў, таму што гэтыя словы састаўлены самастойна. Вучоны таксама заўважае, што стварэнне тэрмінаў пры дапамозе іншамоўных элементаў, асабліва калі яны будуцца на аснове каранёў, не існуючых у мове, уяўляецца больш лёгкім, чым стварэнне тэрмінаў з элементаў роднай мовы [105, с. 10–11]. Тэрміны, якія аб'ядноўваюць асновы рознага паходжання ці асновы і прэфіксоіды рознага паходжання, называюцца тэрмінамі-гібрыдамі [105, с. 14]. Словазлучэнні і словы-кампазіты, якія ўзніклі пад уплывам іншай мовы, таксама не з'яўляюцца запазычаннямі. Д. С. Лотэ разглядае такія кампазіты як складаныя словы-неалагізмы, вынік развіцця мовы пад уплывам новых патрэб [105, с. 13].

Выдзяляюцца наступныя спосабы ўтварэння лінгвістычных тэрмінаў у 1920-я гг. (пры напісанні аўтарамі адпаведных прац) [52, с. 30]: ужыванне ў тэрміналагічным значэнні звычайнага слова: *гук*, *склад*, *націск*; запазычанне з іншых моў: *граматыка*, *прэдыкатыў*, *прадлог*; калькаванне, г. зн. стварэнне беларускіх тэрмінаў уласнымі сродкамі па запазычаных мадэлях: *nomen nominativus* – *імя назоўнае*; канструяванне ўласна беларускага тэрміна: *дзеянік*, *прыпадабненне* (прыклады Ю. Б. Дарафеевай).

Такім чынам, беларускія ўласнамоўныя сродкі ўключаюць 1) ужыванне агульнанародных слоў у тэрміналагічным значэнні; 2) пераасэнсаванне значэння агульнаўжывальных слоў; 3) тэрміналагізацыю бытавізмаў і дыялектызмаў; 4) выкарыстанне рэсурсаў беларускага словаўтварэння. Да сваямоўных сродкаў адносяцца калькі і паўкалькі, а таксама дэрываты запазычаных слоў; тэрміны-гібрыды, тэрміны-кампазіты; тэрміны-словазлучэнні не з'яўляюцца запазычаннямі.

2.2.2 Запазычанні з іншых моў

Запазычванне з іншых моў з'яўляецца адным з важных спосабаў узбагачэння лексічнага складу роднай мовы. Да разрады запазычаных слоў адносяць як словы, што прыйшлі ў мову без змен, так і словы, што былі

зменены падчас запазычвання і маюць адрозненні ад адпаведных прататыпаў.

Існуюць розныя погляды на сутнасць працэсу запазычвання. У лінгвістычнай літаратуры яшчэ з 80-х гг. XIX ст. існуе шлейхераўскі падзел іншамоўных слоў на дзве вялікія групы: словы засвоеныя, ці запазычаныя (Lehnwörter), і словы чужыя, ці незасвоеныя, іншамоўныя (Fremdwörter). Гэтага падзелу прытрымліваліся Ф. Міклошыч, С. Буліч, Э. Рыхтэр, Ф. Зайлер, Л. Гранаткіна, К. Мёллер, Е. Разеновіч і інш. Гэтага ж падзелу прытрымліваецца і А. Баханькоў [101, с. 165]. Сутнасць такога размежавання іншамоўных слоў у тым, што словы засвоеныя ўжо сталі прывычнымі, успрымаюцца як спрадвечныя словы і толькі спецыяльны аналіз дапамагае вызначыць іх іншамоўнае паходжанне. Так, напрыклад, слова *праца* цалкам асвоена беларускай мовай і фанетычна, і граматычна; яно ўтварае рад аднакаранёвых слоў: *працаваць, працавіты* і г. д. Але ж па сутнасці слова *праца* з’яўляецца даўнім запазычаннем з чэшскай мовы пры пасярэдніцтве польскай [24, с. 257]. Шлейхераўская класіфікацыя выклікала крытыку, таму што ў ёй змешваліся два розныя прынцыпы: фармальны (паказчык засвоенасці іншамоўнай лексікі) і функцыянальны (ступень ужывальнасці ў мове-рэцэптары), “але нічога больш дасканаллага не было прапанавана” [90, с. 105].

Э. Хаўген вылучаў два асноўныя тыпы запазычанняў: запазычаныя словы (loanwords) і запазычаныя зрухі (loanshifts). Запазычаныя словы падзяляюцца на “ўласна запазычаныя словы” (pure loanwords) і “гібрыдныя запазычання” (loanblends) у залежнасці ад таго, пераносяцца іншамоўныя марфемы поўнасю ці часткова [179, с. 354]. Запазычаныя зрухі суадносіліся з семантычным запазычваннем, калькаваннем.

У артыкуле вядомага рускага лексіколага Л. П. Крысіна запазычванне разглядаецца як працэс пераходу розных элементаў з адной мовы ў другую, у выніку якога засвойваюцца пэўныя адзінкі розных моўных узроўняў: фаналагічнага, марфалагічнага, лексічнага, семантычнага і сінтаксічнага. Вынікам гэтага працэсу з’яўляюцца розныя віды запазычанняў: 1) лексічнае – запазычванне слова, найбольш часты выпадак; 2) запазычванне фанемы, самы рэдкі від; 3) запазычванне марфемы; 4) сінтаксічнае запазычванне – уплыў іншамоўных сінтаксічных канструкцый на пабудову фразы; 5) семантычнае запазычванне – калькаванне. Усе вышэйадзначаныя віды запазычанняў знаходзяцца ў іерархічнай залежнасці і ўзаемасувязях [90, с. 108–109]. Гэты пункт гледжання падзяляюць і беларускія даследчыкі, напрыклад А. А. Станкевіч [155, с. 7]. Паўстае пытанне аб крытэрыях размежавання адаптаванай і неадаптаванай лексікі. На думку Д. С. Лотэ, асноўнымі крытэрыямі размежавання “сваіх” і “чужых” слоў з’яўляюцца наступныя: 1) наколькі спалучэнне гукаў данага слова

адпавядае агульнапрынятым спалучэнням гукаў данай мовы; 2) наколькі марфалагічная форма і асобныя афіксы адпавядаюць агульнапрынятым у данай мове, гарманіруе з усім ладам мовы; 3) ці ёсць вытворныя ад гэтага слова. Варта таксама ўлічваць яшчэ і прывычку, абумоўленую шырокім распаўсюджаннем слова і яго частым выкарыстаннем, а таксама адсутнасць сінанімічных форм, якія больш адпавядаюць ладу пэўнай мовы [105, с. 10]. Іншамоўныя словы, якія не былі засвоены цалкам, захоўваюць у нейкай ступені сваю фанетычную і граматычную формы, уласцівыя для той мовы, з якой яны былі ўзяты. Напрыклад, цвёрдасць *д*, *т* перад галоснымі пярэдняга рада: *тэлеграф*, *тэзіс*, *дэталі*; нескланяльнасць: *кашто*, *вета*.

Л. П. Крысін (а ўслед за ім і А. А. Станкевіч [155, с. 9]) лічыць, што для ўваходжання іншамоўнага слова ў сістэму прымаючай мовы неабходны наступныя ўмовы: 1) перадача іншамоўнага слова фанетычнымі і графічнымі сродкамі мовы-рэцыпіента; 2) суаднясенне слова з граматычнымі катэгорыямі; 3) фанетычнае засваенне; 4) словаўтваральная актыўнасць слова; 5) семантычнае асваенне іншамоўнага слова: пэўнасць значэння, дыферэнцыяцыя значэнняў паміж словамі, ужо наяўнымі ў мове, і “новым” іншамоўным словам; 6) рэгулярнае ўжыванне ў маўленні; для тэрміна – устойлівае ўжыванне ў той тэрміналагічнай галіне, якая яго запазычыла [90, с. 111–112].

Мы падзяляем пункт погляду, які склаўся ў сучасным мовазнаўстве: “да лексікі іншамоўнага паходжання адносяцца ўсе словы, як засвоеныя, так і незасвоеныя, якія выкарыстоўваюцца як пастаянна, так і часова ў мове-рэцэптары. Запазычаная ж лексіка – іншамоўныя словы, засвоеныя мовай і ўключаныя ў яе лексічную сістэму” [155, с. 9]. Неадаптаваная лексіка ўключае іншамоўныя ўкрапленні і экзатызмы.

Іншамоўныя тэрмінаэлементы (*макра-*, *мікра-*, *неа-*, *полі-* і інш.), іншамоўныя прэфіксы (*анты-*, *дэ-*, *ін-*, *рэ-* і інш.) былі запазычаны мовай у пэўны перыяд яе развіцця. Іншамоўныя тэрмінаэлементы і афіксы актыўна выкарыстоўваюцца для намінацыі новых прадметаў і з’яў. У выніку ўтвараюцца своеасаблівыя “тэрміны-гібрыды”: адбываецца аб’яднанне асноў і прэфіксоідаў рознага паходжання. Мы адносім такія словы да лексікі іншамоўнага паходжання.

Праблему ўяўляе размежаванне ўласна запазычанняў з блізкароднасных моў і ўнутрымоўных утварэнняў. Як заўважае А. А. Лукашанец, “матываваныя русізмы ў беларускай мове ўключаюцца ў словаўтваральную сістэму беларускай мовы ў якасці другога... кампанента словаўтваральнага ланцужка і могуць працягваць яго (напрыклад, *вячэрнік*: *вечар* ← *вячэрнік* ← *вячэрніца*)” [109, с. 37]. У выніку факт запазычвання адыходзіць на другі план, больш важнымі з’яўляюцца сувязі запазычанай блізкароднаснай

лексічнай адзінкі з уласнамоўнымі элементамі, і таму такія запазычанні пераходзяць у разрад словаўтваральных калек.

Аналізуючы тэрміналогію мовазнаўства, лінгвіст Г. Бідэр прыходзіць да высновы, што беларуская лінгвістычная тэрміналогія ў асноўным грунтуецца на рускай: “Беларускія тэрміналогі пры складанні тэрміналагічных зборнікаў арыентаваліся на сістэму і паняццёвыя фонды рускай спецыяльнай тэрміналогіі” [18, с. 31]. Гэта прызнае і Г. А. Гваздовіч, падкрэсліваючы той факт, што ў рускай лінгвістычнай тэрміналогіі захавалася шмат тэрмінаў яшчэ з першых усходнеславянскіх граматык, якія былі створаны на ўзор грэчаскіх або лацінскіх збораў граматычных тэрмінаў, але “для зноў створанай у канцы XIX – пачатку XX ст. беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі характэрна ўключэнне генуінных намінацый (параўн., напрыклад, *имя прилагательное, имя существительное, имя числительное, наречие – прыметнік, назоўнік, лічэбнік, прыслоўе*)” [41, с. 11]. Разглядаючы мовазнаўчую тэрміналогію 20-х гг. XX ст., Ю. Б. Дарафеева выдзяляе [52, с. 30] тры асноўныя крыніцы паходжання запазычаных тэрмінаў, а таксама іх элементаў: грэцызмы, лацінізмы, славянізмы (тэрміны, відавочна або магчыма запазычаныя з роднасных славянскіх моў (рускай, украінскай, польскай). Г. Бідэр крытыкуе тэрмін *славянізмы*, таму што ён звычайна абазначае царкоўнаславянскую лексіку. У сваю чаргу Г. Бідэр падзяляе лексічныя запазычанні сярод беларускіх лінгвістычных тэрмінаў на інтэрнацыяналізмы (лацінізмы, грэцызмы), русізмы, паланізмы і ўкраінізмы [18, с. 37–38]. Даследчыкі філасофскай тэрміналогіі сцвярджаюць, што яна “ўзыходзіць да каранёў старажытнагрэчаскага і лацінскага паходжання” [113, с. 24].

Такім чынам, запазычванне – гэта перамяшчэнне элементаў з адной мовы ў другую (напрыклад, запазычванне марфемы), але найбольш часта гэтымі элементамі выступаюць асобныя словы. Іншамоўная лексіка ўключае адаптаваныя і неадаптаваныя словы. Да разраду запазычанняў адносяцца семантычна адаптаваныя іншамоўныя словы, якія перададзены графічна-фанетычнымі сродкамі мовы-рэцэптара і рэгулярна выкарыстоўваюцца ў маўленні, для тэрмінаў характэрна рэгулярнае ўжыванне ў пэўнай тэрміналагічнай галіне.

Колькасныя паказчыкі іншамоўных слоў у розныя перыяды станаўлення філалагічнай і філасофска-сацыялагічнай тэрмінасістэм прадстаўлены ў табліцы 2.3. Колькасная характарыстыка іншамоўных слоў у тэрміналогіі філалогіі, філасофіі і сацыялогіі паказана ў табліцы 2.4.

Табліца 2.3 – Колькасная характарыстыка іншамоўных слоў у розныя перыяды фарміравання і развіцця прааналізаваных тэрмінасістэм

Тэрмінасістэма / перыяд, крыніцы	Філалогія		Філасофія і сацыялогія	
	Колькасць іншамоўных слоў	Агульная колькасць тэрмінаў	Колькасць іншамоўных слоў	Агульная колькасць тэрмінаў
Пурыстычны	180	1502	253	868
Мадыфікаваны антыпурыстычны	929	2735	766	3890
Сучасны	588	1397	951	2122

Табліца 2.4 – Колькасная характарыстыка іншамоўных слоў у прааналізаваных тэрмінасістэмах

Тэрмінасістэма	Агульная колькасць тэрмінаў	Колькасць іншамоўных слоў	%
Філалогія	4546	1199	26,4
Філасофія і сацыялогія	5893	1310	22,2

Прааналізаваны матэрыял сведчыць аб значнай колькасці іншамоўных слоў як у розныя перыяды фарміравання асобных тэрмінасістэм, так і ў цэлым для тэрміналогіі філалогіі, філасофіі і сацыялогіі.

2.3 Спосабы ўтварэння беларускай нацыянальнай тэрміналогіі

Пры аналізе тэрмінаўтварэння сучаснага лінгвісты кіруюцца меркаваннем, што любы тэрмін у складзе тэрміналогіі трактуецца як вытворны [57, с. 47]. Як сведчыць большасць даследчыкаў (Л. А. Антанюк, В. П. Даніленка, Л. Я. Кавалёва), у тэрмінастварэнні выкарыстоўваюцца тыя ж спосабы словаўтварэння, якія з’яўляюцца актыўнымі і прадуктыўнымі і ў літаратурнай мове. Спецыяльных спосабаў утварэння новых тэрмінаў мова навукі не мае: “у тэрміналагічным словаўтварэнні актыўна выкарыстоўваюцца ўсе спосабы словаўтваральнай сістэмы беларускай мовы: семантычны, сінтаксічны, марфалагічны” [5, с. 166]. Але пры гэтым, маючы за аснову сістэму словаўтварэння літаратурнай мовы, тэрмінастварэнне ўтварае сваю падсістэму, якая падпарадкоўваецца агульным патрабаванням да тэрміналагічнай лексікі. В. П. Даніленка выдзяляе наступныя тыповыя рысы, характэрныя для тэрміналагічнага словаўтварэння:

1) тэрміны ствараюцца як назвы паняццяў, звязаных з вузкай, прафесійнай сферай, і служаць сродкам камунікацыі групы прафесіяналаў;

2) тэрміналагічнае словаўтварэнне – заўсёды працэс свядомы, а не стыхійны;

3) свядомасць тэрмінастварэння робіць яго працэсам, які можна рэгуляваць і кантраляваць;

4) акт словаўтварэння тэрміна больш складаны за аналагічны працэс для агульналітаратурнага слова;

5) для тэрміналагічных намінацый вельмі важнай з’яўляецца празрыстасць іх унутранай формы;

б) акт тэрміналагічнага словаўтварэння непасрэдна залежыць ад класіфікацыі паняццяў [51, с. 91–95].

Адрозніваецца таксама і ступень прадуктыўнасці тых ці іншых спосабаў або сродкаў у тэрмінаўтварэнні і ў літаратурнай мове, напрыклад, сінтаксічны і семантычны спосабы больш прадуктыўныя пры ўтварэнні тэрмінаў [124, с. 43].

Пры аналізе ўтварэння беларускіх галіновых тэрмінасістэм даследчыкі выдзяляюць наступныя спосабы: 1) семантычны ці лексіка-семантычны (Д. В. Дзятко, А. П. Занкавіч, А. М. Лапкоўская, Д. А. Лаўшук, Ю. М. Лук’янюк, Л. М. Мінакова); 2) марфалагічны (Д. В. Дзятко, А. П. Занкавіч, А. М. Лапкоўская, Д. А. Лаўшук, Ю. М. Лук’янюк, Л. М. Мінакова); 3) сінтаксічны (Д. В. Дзятко, А. М. Лапкоўская, Ю. М. Лук’янюк, Л. М. Мінакова); 4) марфалага-сінтаксічны (Д. В. Дзятко, Ю. М. Лук’янюк); 5) уласналексічны (Д. В. Дзятко); 6) апелятывацыю (Л. М. Мінакова); 7) аглуцінацыю (Л. М. Мінакова). У нашай працы мы разглядаем сінтаксічны, марфалагічны, семантычны і марфалага-сінтаксічны спосабы тэрмінаўтварэння ў межах філалагічнай і філасофска-сацыялагічнай тэрмінасістэм.

Пры аналізе спосабаў утварэння беларускай нацыянальнай тэрміналогіі выкарыстоўваюцца такія тэрміны, як словаўтваральны тып і словаўтваральная мадэль (падтып). Тэрмін *словаўтваральны тып* разумеецца як група вытворных слоў, якія валодаюць трыма прыметамі: 1) адзінствам часціны мовы ўтваральнай асновы; 2) агульнасцю семантычных адносін паміж вытворнымі і ўтваральнымі; 3) агульнасцю спосабу словаўтварэння (пры афіксальным словаўтварэнні – тоеснасцю афікса) [186, с. 102]. Характэрныя гэтыя тры крытэрыі (граматычны, семантычны, фармальны) і для сучасных даследчыкаў пры выдзяленні словаўтваральнага тыпу [109, с. 17]. У “Слоўніку лінгвістычных тэрмінаў” (Мінск, 1990) **фармант** тлумачыцца як словаўтваральны сродак (прыстаўка, суфікс разам з канчаткам, суфікс разам з прыстаўкай, постфікс, скарачэнне асновы, інтэрфікс і інш.) [166, с. 161]. У нашай працы фармант разумеецца

як суфікс разам з канчаткам. **Словаўтваральная мадэль (падтып)** улічвае канкрэтныя асаблівасці ўтварэння пэўнага слова ці групы слоў у межах аднаго словаўтваральнага тыпу; гэтыя асаблівасці маюць пераважна марфаналагічны характар [186, с. 103]. Так, у межах словаўтваральнага тыпу можа адбывацца чаргаванне фанем на мяжы марфем (*субстанцыялісці* ← *субстанцыяліст* (РБС-70)), а ў іншых такога чаргавання няма (*эксплёататарскі* ← *эксплёататар** (БНТ-11)).

Паняцце **прадуктыўнасці/непрадуктыўнасці** з’яўляецца па сутнасці дыххранічным, паколькі “прадуктыўнасць ці непрадуктыўнасць афікса ўстанаўліваецца параўнаннем таго, што ёсць зараз, з тым, што было ў мове ў папярэднія часы яе развіцця” [186, с. 45]. Прадуктыўнасць афікса можа вызначацца тым, наколькі ён здольны ўтвараць новыя словы.

Паняцце ж **рэгулярнасці/нерэгулярнасці** мае сінхронны характар. Некаторыя афіксы сустракаюцца ў многіх словах, словы (словаформы) з такімі афіксамі складаюць вялікія словаўтваральныя (формаўтваральныя) парадыгмы [186, с. 43]. Такія афіксы называюць рэгулярнымі, яны характарызуюцца выразнай семантыкай, напрыклад, суфікс **-нік** абазначае асобу мужчынскага полу, асобу паводле занятку, адносінаў да пэўных грамадскіх з’яў, паводле спецыфічных прыметаў і схільнасцяў да чаго-небудзь: *бунтаўнік, насельнік, прадстаўнік*.

На думку В. А. Ляшчынскай, найбольшую ў колькасных адносінах частку ўласных тэрмінаў складаюць дэрываты, г. зн. тэрміны, утвораныя з уласнага матэрыялу ці ўласнага і запазычанага паводле пэўных спосабаў. Гэта асноўная крыніца папаўнення тэрмінаў усіх галін навукі і тэхнікі [117, с. 211].

Трэба заўважыць, што пры аналізе вытворных тэрмінаў узнікаюць некаторыя спрэчныя моманты. Напрыклад, неадназначна вырашаецца пытанне аб афіксоідах, якія займаюць прамежкавае становішча паміж каранёвымі і афіксальнымі марфемамі. Звычайна да прэфіксоідаў адносяць

---

* Прыклады з лексікаграфічных крыніц падаюцца з захаваннем іх тагачасных графіка-арфаграфічных асаблівасцей.

марфемы *полу-/палу-/паў-, усе-, што-,* а да суфіксоідаў *-вед, -вод, -знавец, -знаўства, -знаўца, -лёт, -люб, -мер, -мёт, -носец, -носны, -падобны, -піс, -роб, -творчы, -ход* [186, с. 22–23]. Словы, у склад якіх уваходзяць вышэйназваныя афіксоіды, лінгвісты разглядаюць як складаныя словы, а не як афіксальныя ўтварэнні, таму што значэнне афіксоідаў суадносіцца са значэннем адпаведных каранёў [124, с. 80].

Па-рознаму разглядаецца і структура запазычаных слоў тыпу *аўтакамунікацыя, геапалітыка*. Першыя элементы (*аўта-, біё-/бія-, геа-, полі-, тэле-* і інш.) могуць трактавацца і як словаўтваральныя прыстаўкі [1, с. 98], і як

каранёвыя марфемы [49, с. 163; 153, с. 230–234; 15, с. 288; 99, с. 8]. Сучасныя даследчыкі называюць такія кампаненты тэрмінаэлементамі, утварэнні з імі трактуюць як кампазіты [124, с. 85; 66, с. 12]. Існуе чатыры погляды на канцавыя элементы тыпу *-лаг*, *-філ*, *-фоб*: даследчыкі трактуюць іх як каранёвую марфему; або лічаць афіксамі; або ўключаюць у склад афіксоідаў; або вылучаюць у асобную групу радыксоідаў [193, с. 102]. Мы разглядаем іншамоўныя кампаненты тыпу *аўта-*, *бія-*, *геа-*, *полі-*, *тэле-*; *-лаг*, *-філ*, *-фоб* як афіксоіды, адпаведна словы, у склад якіх яны ўваходзяць, трактуем як складаныя.

Вызначэнне ступені прадуктыўнасці словаўтваральнага тыпу праводзіцца паводле наступнай шкалы: высокая прадуктыўнасць – ад 10 % і вышэй, сярэдняя прадуктыўнасць – ад 4 да 10 %, малая прадуктыўнасць – ніжэй за 4 %. Прадуктыўнасць асобнага суфікса вылічваецца ад агульнай колькасці суфіксальных утварэнняў адпаведна. Прадуктыўнасць пэўнага словаўтваральнага спосабу падлічваецца на падставе агульнай колькасці вытворных тэрмінаў.

2.3.1 Сінтаксічны спосаб утварэння тэрмінаў

Тэрміны, утвораныя сінтаксічным спосабам, называюць комплекснымі тэрмінамі, састаўнымі тэрмінамі, словазлучэннямі, тэрміналагічнымі фразеалагізмамі [124, с. 46], полілексемнымі тэрмінамі [57, с. 43]. “Сінтаксічны спосаб тэрмінаўтварэння характарызуецца значна большай прадуктыўнасцю ў параўнанні з агульналітаратурным словаўтварэннем” [5, с. 166].

Паводле семантычнай сувязі паміж кампанентамі комплексныя тэрміны можна падзяліць на свабодныя і несвабодныя (калі кіравацца класічнай класіфікацыяй В. У. Вінаградава). Словазлучэнні лічацца свабоднымі, калі іх значэнне абумоўлена значэннем кожнага слова ў іх складзе і калі гэтыя словы ўжываюцца самастойна: *літаратурны жанр* (КЛС-69), *ямбічная рыфма* (КЛС-69). Несвабодныя словазлучэнні (адпавядаюць фразеалагічным зрашчэнням) непадзельныя ў структурных адносінах, іх агульнае значэнне не суадносіцца з сумай значэнняў кампанентаў: “*шклянны паталок*” (БПС-2011). Зафіксаваны толькі адзінкавыя выпадкі несвабодных словазлучэнняў у даследаванай тэрміналогіі, большасць словазлучэнняў з’яўляюцца свабоднымі.

Састаўныя найменні выражаюць адзінае паняцце аб класе прадметаў рэальнага свету. У адрозненне ад фразеалагізмаў, яны выступаюць у якасці сродку называння, выдзялення і класіфікацыі азначаемага [81, с. 31]. Састаўныя найменні называюць складаныя паняцці, істотныя прыметы якіх не могуць быць перададзены адным словам. “Састаўныя найменні

выдзяляюцца з масы лексічных сродкаў мовы сваёй сістэмнасцю, суднесенасцю з сістэмай паняццяў пэўнай галіны ведаў” [81, с. 34].

Пры аналізе словазлучэнняў у навуковым тэксце П. І. Копанеў, І. Р. Мархасеў прапануюць прысвойваць кожнаму кампаненту словазлучэння розную ступень тэрміналагічнасці (ад 0 да 3). Даследчыкі называюць тэрмінамі ў вузкім сэнсе толькі словы-назвы з трэцяй ступенню тэрміналагічнасці (падтрымліваючы вядомую формулу Р. В. Вінакура аб тэрмінах як словах у функцыі назвы) [83, с. 18].

Паводле структуры можна выдзеліць некалькі мадэляў комплексных тэрмінаў. Найбольшая колькасць тэрмінаў-словазлучэнняў пабудавана па мадэлі **“прыметнік + назоўнік”**, дзе апошні з’яўляецца галоўным кампанентам: у тэрміналогіі філалогіі – *абвесны лад, аглютынацыйныя мовы* (БНТ-15); *генітыўны сказ, губныя зычныя* (СЛТ-90); *рэдкая рыфма, скразная рыфма* (ПС-2004); у тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі – *вытворчыя сілы, грамадзкая вытворчасць* (БНТ-11); *абсалютнае быццё, бяскласавае грамадства* (РБС-70); *сацыяльная дэфармацыя, сацыяльны інфантылізм* (БПС-2011). Галоўны кампанент у такіх канструкцыях звязаны з залежным азначальнымі адносінамі пры дапамозе дапасавальнай сувязі. У сферы фіксацыі найперш сустракаецца кадыфікацыя з прэпазіцыяй: *аманімічная рыфма* (ПС-2004), але ёсць прыклады і з постпазіцыяй: *апавяданне вершаванае* (ПС-2004).

Прадуктыўнай з’яўляецца мадэль **“назоўнік + назоўнік у родным склоне”**, тып сувязі – кіраванне: *аб’яднанне моваў, агляд гукаў* (БНТ-15); *група дзейніка, знакі прыпынку* (СЛТ-90); *слоўнік рыфмаў* (ПС-2004); *вольнасьць асобы, воля дзяржавы* (БНТ-11); *абарона правоў, вечнасць руху* (РБС-70); *законы народанасельніцтва, змест працы* (БПС-2011). У сферы фіксацыі такія словазлучэнні кадыфікуюцца як з прэпазіцыяй: *культ асобы* (БПС-2011), так і з постпазіцыяй: *абмену тэорыя* (БПС-11).

Колькасць двухкампанентных тэрмінаў у тэрміналогіі філалогіі складае 87,4 % ад усіх састаўных тэрмінаў; у тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі – 76,8 %. Самая прадуктыўная мадэль – “прыметнік + назоўнік”. Даследчыкі адзначаюць, што “з двухчленных тэрмінаў найбольш распаўсюджаны падпарадкавальныя словазлучэнні, выражаныя назоўнікам з дапасаваным (прыметнік ці дзеепрыметнік) ці недапасаваным (назоўнік у родным склоне) азначэннямі” [78, с. 81].

Двухчленныя словазлучэнні могуць перарастаць у трохчленныя па меры ўдакладнення тых ці іншых характарыстык азначаемага. У якасці трэцяга члена звычайна выступаюць назоўнікі або прыметнікі [81, с. 43]. Так, у даследаванай тэрміналогіі фіксуецца наступныя трохкампанентныя мадэлі:

1) **“прыметнік + назоўнік + назоўнік у родным склоне”**: абвесны лад дзеяслова (СЛТ-62), актуальнае члянэнне сказа (СЛТ-90), асноўная частка сказа (СЛТ-90), графічная форма верша (ПС-2004); абсалютнае адзінства процілегласцей (РБС-70), абсалютная рэфлексія паняцця (РБС-70);

2) **“прыметнік + прыметнік + назоўнік”**: бяззлучнікавы складаны сказ (СЛТ-90), вузкі галосны гук (СЛТ-62), вуснапаэтычная народная творчасць (КЛС-69); бесканечны якасны працэс (РБС-70), бяскласавы грамадскі лад (РБС-70), кансэнсусныя сацыяльныя інтарэсы (БПС-2011);

3) **“назоўнік + прыметнік + назоўнік”**: закон адкрытых складоў (СЛТ-62), мова мастацкай літаратуры (КЛС-69), мова міжнацыянальных зносін (СЛТ-90), спосаб дзеяслоўнага дзеяння (СЛТ-90); базіс капіталістычнага грамадства (РБС-70), дзяржава нацыянальнай дэмакратыі (РБС-70);

4) **“назоўнік + назоўнік у родным склоне + назоўнік у родным склоне”**: расшырэнне значэння слова (СЛТ-90), спосаб артыкуляцыі гуча (СЛТ-62); дыялектыка форм пазнання (РБС-70), закон адмаўлення адмаўлення (РБС-70), прынцып канкрэтнасці ісціны (РБС-70), стыль жыцця асобы (БПС-2011).

У філалагічнай тэрміналогіі сустракаюцца чатырохкампанентныя тэрміны, пабудаваныя па розных мадэлях: *галоўная частка складанага сказа* (СЛТ-90), *спосабы выражэння граматычных значэнняў* (СЛТ-90), *тыпы лексічных значэнняў слова* (СЛТ-90), *найкарацейшая гучавая адзінка мовы* (СЛТ-62). Часта тэрмін, які складаецца з чатырох і больш слоў, распадаецца на простыя ці двухчленныя тэрміны і ў працэсе выкарыстання скарачаецца ці замяняецца больш зручным тэрмінам. Большасць тэрмінаў-словазлучэнняў лёгка распадаецца на складнікі, але значэнне тэрміна-словазлучэння шырэйшае, чым сума значэнняў яго кампанентаў, таму што складанае паняцце не з’яўляецца механічным спалучэннем прасцейшых паняццяў, якія ляжаць у яго аснове [78, с. 86].

Зафіксаваны адзінкавыя выпадкі чатырохкампанентных тэрмінаў у тэрміналогіі сацыялогіі і філасофіі: *вышэйшая форма руху матэрыі* (РБС-70), *грамадска неабходны працоўны час* (БПС-2011), *дыялектычны паступальны рух паняцця* (РБС-70), *класічная нямецкая ідэалістычная філасофія* (РБС-70); пяцікампанентных тэрмінаў: *суб’ектыўныя фактары ператварэння магчымасці ў рэчаіснасць* (РБС-70).

Сінтаксічны спосаб словаўтварэння характарызуецца высокай прадуктыўнасцю ў даследаваных тэрмінасістэмах: 60,4 % у філалогіі і 66,1 % у філасофіі і сацыялогіі.

2.3.2 Марфалагічны спосаб утварэння тэрмінаў

Марфалагічны спосаб з’яўляецца прадуктыўным у беларускай мове як у літаратурнай мове, так і ў тэрмінаўтварэнні. У марфалагічным спосабе традыцыйна вылучаюць дзве асноўныя разнавіднасці: афіксальнае і бязафікснае словаўтварэнне (складанне асноў і слоў) [186, с. 95]. Раней бязафіксным традыцыйна называлі такі спосаб словаўтварэння, які па сутнасці з’яўляецца нулявой суфіксацыяй (але адначасова прытрымліваліся погляду аб існаванні нулявых суфіксаў). Сучасныя даследчыкі разглядаюць нулявую суфіксацыю ў межах суфіксальнага словаўтварэння з улікам словаўтваральнай семантыкі і характару марфаналагічных працэсаў [72, с. 5].

Пры афіксальным словаўтварэнні да ўтваральнай асновы (слова) далучаецца дэрывацыйны афікс або афіксы. У залежнасці ад віду афікса або афіксаў адрозніваюць прэфіксальнае, суфіксальнае, прэфіксальна-суфіксальнае словаўтварэнне і нулявую суфіксацыю.

Суфіксальнае словаўтварэнне. Суфіксальны спосаб з’яўляецца адным з найбольш прадуктыўных сродкаў тэрмінаўтварэння.

Суфіксальнае ўтварэнне назоўнікаў. Для ўтварэння абстрактных назоўнікаў характэрны суфіксальны спосаб.

Суфікс -асць (-асць). Утварэнне назоўнікаў ад прыметнікаў пры дапамозе гэтага суфікса лічыцца прадуктыўным у кніжных стылях мовы [15, с. 256], пры гэтым такія словы маюць семантычныя асаблівасці. Найбольш прадуктыўны тып складаюць назоўнікі з адцягненым значэннем прыметы, якасці; менш прадуктыўныя ўтварэнні, якія абазначаюць наяўнасць таго, што названа ва ўтваральнай аснове прыметніка. Тэрміналагічныя адзінкі складаюць значную групу ў межах данага тыпу [153, с. 170–171]. Гэты словаўтваральны тып больш прадуктыўны ў сацыялагічнай і філасофскай тэрміналогіі, чым у філалагічнай: *безадказнасць, вераносьлівасць, вольнасць, дзяржаўнасць, мірлі-васць, роўнасць* (БНТ-11); *адчужанасць, мнагастайнасць* (РБС-70); *неабарачальнасць, патрэбнасць, прычыннасць, раздражняльнасць* (ТСФ-96); *верагоднасць, верацярпімасць, выпадковасць, грамадзянскасць, спадчын-насць, тоеснасць, цэласнасць, чалавечнасць* (БЭ-96); *агульнасць, аселасць, галоснасць* (БПС-2011). Такія найменні ўтвараюцца як ад уласнабеларускіх асноў: *няпісьменнасць, сучаснасць* (БНТ-11); *вечнасць, грамадскасць, няроўнасць* (РБС-70), так і запазычаных: *аполітычнасць, сувэрэннасць, экстэрыторыяльнасць* (БНТ-11); *абсалютнасць, абстрактнасць, акцыдэнтальнасць, антаганістычнасць, апастэрыёрнасць, апрыйёрнасць* (РБС-70).

Найменні з суфіксам *-асць/-асць* прадстаўлены і ў філалагічнай тэрміналогіі: *аднагучнасць, адцягненасць, выказальнасць, дзвюхмоўнасць, пераймальнасць* (БНТ-15); *глухасць, звонкасць, мілагучнасць,*

неадушаўлёнасць (СЛТ-62); *ідэйнасць, экспрэсіўнасць* (КЛС-69); *бяззлучніканасць, тэндэнцыйнасць, умоўнасць* (СЛТ-83); *адназначнасць, непрадуктыўнасць, неспалучальнасць, перфектыўнасць, прадуктыўнасць* (СЛТ-90); *мнагазначнасць, намінатыўнасць* (БЭ-96); *шматпрыназоўніканасць* (ПС-2004).

Некаторыя ўтварэнні пурыстычнага перыяду з суфіксам *-асць* (*супрацьваяўлівасць, няшлюбнасць* (БНТ-11), *неагранічанасць, тоясамасць* (БНТ-15)) зніклі з актыўнага ўжытку, яны не фіксуюцца ў сучасных лексікаграфічных працах [152; 138]. Аднак у *Вялікім слоўніку беларускай мовы* [138] падаецца лексема *няшлюбны*, ад яе тэарэтычна можна ўтварыць і назоўнік *няшлюбнасць*.

Словаўтваральны тып з суфіксам *-асць* (*-асць*) вызначаецца высокай прадуктыўнасцю ў даследаваных тэрмінасістэмах: 25,9 % (філалогія), 35,9 % (філасофія і сацыялогія). Гэты тып застаецца прадуктыўным у розныя перыяды развіцця адзначаных тэрмінасістэм.

Фармант *-ств-а/-цтва*. Найменні з гэтым фармантам шырока прадстаўлены ў тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі.

Адназоўнікавыя найменні з фармантам *-ств-а/-цтва* абазначаюць групы людзей: *грамадства, насельніцтва, чалавецтва* (БПС-2011); уласцівасць або занятак асобы, названай утваральным словам: *падданы* → *падданства* (БНТ-11).

Адпрыметнікавыя найменні з фармантам *-ств-а/-цтва* абазначаюць:

1) непрацэсуальную прымету: *адзінства* ← *адзіны* (РБС-70), *падабенства* ← *падобны* (ТСФ-96);

2) назвы сукупнасці асоб: *асадніцтва* ← *асадніцкі, магнацтва* ← *магнацкі, мяшчанства* ← *мяшчанскі* (БНТ-11), *бядняцтва* ← *бядняцкі* (РБС-70), *кулацтва* ← *кулацкі* (РБС-70), *серадняцтва* ← *серадняцкі* (РБС-70), *студэнцтва* ← *студэнцкі* (ТСФ-96);

3) грамадскія з'явы: *адшчапенства, адступніцтва, дзэартырства, згодніцтва, здрадніцтва, касьцельніцтва, пустэльніцтва, сусьветніцтва, царкоўніцтва* (БНТ-11), *дактрынёрства* (РБС-70), *асветніцтва* (БЭ-96);

4) напрамкі грамадскай думкі: *еўразійства* (БПС-2011), *заходніцтва, народніцтва* (БЭ-96).

Матывацыя ўтварэнняў данага тыпу можа выклікаць пытанні. Некаторыя з утвораных назоўнікаў могуць разглядацца як суадносныя адначасова з прыметнікамі і назоўнікамі: *дактрынёрства* ← *дактрынёрскі* і *дактрынёр*, *пустэльніцтва* ← *пустэльніцкі* і *пустэльнік* і інш. Згодна з *Беларускай граматыкай* (Мінск, 1985), той факт, што ў саставе вытворных паўтараюцца структурныя кампаненты адпаведных адносных прыметнікаў, сведчыць аб тым, што назоўнікі з фармантам *-ств-а* ўтвараюцца толькі ад прыметнікаў: *Кант* → *кантыянскі* → *кантыянства* [15, с. 258]. Аднак

Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы матывуе словы *бядняцтва*, *кулацтва*, *серадняцтва* назоўнікамі [13].

Тып, які прадстаўлены назоўнікамі, утворанымі ад прыметнікаў з суфіксамі *-ск-(-цк-)*, *-ыянск-* (*кантыянцтва* ← *кантыянскі*, *канфуцыянства* ← *канфуцыянскі*, *картэзіянства* ← *картэзіянскі* (БЭ-96)) лічыцца прадуктыўным [15, с. 258].

У філалагічнай тэрміналогіі словаўтваральны тып з гэтым суфіксам непрадуктыўны: *падабенства*, *пісьменства* (дзве адзінкі, БНТ-15); *мудрагельства* (адна адзінка, БЭ-96).

Тэрмін *згодніцтва* (дублет да *опартунізм* у БНТ-11) зафіксаваны ў сучасных лексікаграфічных працах [138; 152].

Па нашых падліках, у межах філасофска-сацыялагічнай тэрміналогіі прадуктыўнасць гэтага словаўтваральнага тыпу складае 12,2 %; ён прадуктыўны на працягу ўсяго даследаванага перыяду.

Фармант *-нн-е (-ннь-е)*. Для ўтварэння назоўнікаў з адцягненым значэннем шырока ўжываецца фармант *-нн-е*: *маўчаць* → *маўчанне* [186, с. 111]. Пры дапамозе фарманта *-нн-е* назоўнікі ўтвараюцца ад пераходных дзеясловаў, пры гэтым дзеяслоўная аснова поўнасцю ўключана ў вытворнае слова: *выхаваць* → *выхаванне*. Утварэнне назоўнікаў пры дапамозе фарманта *-нн-е* з'яўляецца высокапрадуктыўным у розных моўных сферах [15, с. 260], у тым ліку ў філалагічнай і філасофска-сацыялагічнай тэрміналогіі.

Тэрміны з фармантам *-нн-е* могуць абазначаць манеру маўлення: *мазураканне*, *оканне*, *саканне*, *цоканне*, *цэканне*, *чоканне*, *яканне* (СЛТ-62). Словы з гэтым фармантам утвараюцца як ад іншамоўных, так і ад уласнабеларускіх асноў. Так, у РБС-70 сустракаем: (ад іншамоўных асноў) *абстрагаванне* ← *абстрагаваць*, *дэкласаванне* ← *дэкласаваць* і інш.; (ад уласнабеларускіх асноў) *галасаванне* ← *галасаваць*, *разважанне* ← *разважаць*, *спажыванне* ← *спажываць*, *сузіранне* ← *сузіраць*. У СЛТ-90 таксама сустракаюцца тэрміны, матываваныя як іншамоўнымі (*акцэнтаванне* ← *акцэнтаваць*, *транскрыбіраванне* ← *транскрыбіраваць*), так і ўласнабеларускімі асновамі (*запазычванне* ← *запазычваць*).

Застаецца высокапрадуктыўным гэты словаўтваральны тып і на сучасным этапе: *абгрунтаванне*, *апасродкаванне*, *апрадмечванне*, *распрадмечванне* (ТСФ-96); *сінкапіраванне* (ПС-2004); *гіпастазаванне* (БПС-2011).

Утварэнні 1920-х гг. *змяшаньне* (дублет да *контамінацыя*, БНТ-11), *пераблутваньне* (змешванне гукаў, БНТ-15) не зафіксаваны ў *Слоўніку беларускай мовы* пад рэд. А. А. Лукашанца [152], у сучаснай беларускай мове існуюць словы *змяшанасць*, *пераблытванне*. Слова *змяшанне* (як і *змяшанасць*) пададзена ў *Вялікім слоўніку беларускай мовы* Ф. А. Піскунова [138].

Словаўтваральны тып з суфіксальным фармантам *-нн-е* (*-ньн-е*) характарызуецца высокай прадуктыўнасцю (на працягу ўсяго даследаванага перыяду): 11,2 % (філалогія), 10,3 % (філасофія і сацыялогія).

Фармант *-енн-е/-энн-е* (*-еньн-е/-эньн-е*) далучаецца да інфіні-тыўнай асновы пасля зычнай, пры гэтым інфінітыўная галосная адсякаецца. У якасці матывавальных дзеясловаў часцей за ўсё выступаюць дзеясловы з інфінітыўнай асновай на *-і, -а* [153, с. 158]: *мысліць* → *мысленне* (РБС-70), *абвяргаць* → *абвяржэнне* (ТСФ-96). Такія ўтварэнні маюць значэнне адцягненай працэсуальнай прыметы. Гэты словаўтваральны тып лічыцца высокапрадуктыўным [15, с. 260]: *выцясненне* ← *выцясніць, перанасяленне* ← *перанасяліць, рассяяленне* ← *рассяяліць* (БНТ-11); *аглушэнне* ← *аглушыць* (СЛТ-62); *адмаўленне* ← *адмовіць, адрозненне* ← *адрозніць, суджэнне* ← *судзіць, тлумачэнне* ← *тлумачыць* (РБС-70); *змякчэнне* ← *змякчыць* (СЛТ-90); *адрозненне* ← *адрозніць, арэчаўленне* ← *арэчавіць* (ТСФ-96); *прадвызначэнне* ← *прадвызначыць* (БЭ-96); *адухаўленне* ← *адухавіць* (ПС-2004).

Значная колькасць тэрмінаадзінак пурыстычнага перыяду з гэтым фармантам (*удухаўленне* (дублет да *анімізм*, БНТ-11), *высваенне* (дублет да *экспропрыяцыя*, БНТ-11), *увыдатненне* *гуку* (дублет да тэрміна *ўтрыроўка* *гуку*, БНТ-15), *прыпушчэнне* (БНТ-15; *меркаванне*), *вытварэнне* *слоў* (БНТ-15; *утварэнне* *слоў*), *гучэнне* (БНТ-15; *гучанне*), *напружэнне* (БНТ-15; *напружанне*) у *Слоўніку беларускай мовы* пад рэд. А. А. Лукашанца [152] не фіксуюцца. У *Вялікім слоўніку беларускай мовы* падаюцца такія словы, як *вытвараць, вытваранне; увыдатняць, увыдатненне, прыпушчэнне; гучанне; напружанне* [138].

Гэты словаўтваральны тып застаецца прадуктыўным у тэрміналогіі філалогіі (10,5 %), філасофіі і сацыялогіі (8,8 %) на працягу ўсяго перыяду.

Суфікс *-ізм/-ызм/-ял-ізм/-ян-ізм*. Адцягненыя назоўнікі са значэннем назваў вучэнняў, грамадска-палітычных і навуковых напрамкаў часта ўтвараюцца ад назоўнікавых асноў пры дапамозе запазычанага суфікса *-ізм/-ызм*: *дэмакратызм, ідэалізм* [186, с. 112]. Гэты словаўтваральны тып сярэднепрадуктыўны ў тэрміналогіі філалогіі і сацыялогіі: *браманізм, патрыятызм, тотэмізм* (БНТ-11); *апастэрыярызм, апрыярызм, іерагліфізм, субстанцыялізм* (РБС-70); *рэдукцыянізм* (ТСФ-96); *гільдэізм, інстынктывізм, нардызм, татэмізм* (БЭ-96); *аскетызм, гегеманізм, еўрапеізм, рытуалізм, фаварытызм, экалагізм* (БПС-2011).

Утварэнні з суфіксам *-ізм/-ызм/-ян-ізм* матывуюцца:

1) уласнымі імёнамі: *вальтэр’янізм* ад Вальтэр (фр. *Voltaire*) (РБС-70); агульнымі назоўнікамі: *татэмізм* ← *татэм, аскетызм* ← *аскет, гегеманізм* ← *гегемон*; тып прадуктыўны ў кніжнай мове [15, с. 219];

2) прыметнікамі: *інстынктывізм* ← *інстынктыўны*, *функцыяналізм* ← *функцыянальны*; тып прадуктыўны ў навуковай і грамадска-палітычнай тэрміналогіі [15, с. 219];

3) прыслоўямі: *апастрэрыярызм* ← *апастрэрыёры*.

У філалагічнай тэрміналогіі пры дапамозе суфікса *-ізм/-ызм/-ан-ізм* утвараюцца назвы груп слоў у залежнасці ад таго, з якой мовы яны паходзяць: *расіізм*, *украінізм* (БНТ-15), *славянізмы*, *стараславянізмы* (КЛС-69), *амерыканізмы*, *англіцызмы*, *арабізмы*, *балгарызмы*, *балканізмы*, *балтызмы*, *беларусізмы*, *еўрапейзмы*, *русізмы*, *славянізмы*, *стараславянізмы* (СЛТ-90), *літуанізм* (БЭ-96).

Па нашых падліках, прадуктыўнасць гэтага словаўтваральнага тыпу складае 6,1 % у філалогіі і 6,8 % у філасофіі і сацыялогіі; ён з'яўляецца прадуктыўным у мадыфікаваны антыпурыстычны і сучасны перыяды.

Фармант -ык-а выкарыстоўваецца ў філалагічнай тэрміналогіі пры ўтварэнні назоўнікаў са значэннем 'назвы абстрактных паняццяў' ад субстантыўных асноў: *балканістыка*, *балтыстыка*, *русістыка*, *славістыка* (СЛТ-90). Прадуктыўнасць словаўтваральнага тыпу з гэтым фармантам складае 7,7 %. Для гэтага словаўтваральнага тыпу характэрная прадуктыўнасць у мадыфікаваны антыпурыстычны і сучасны перыяды.

Фармант -ацыj-а (і яго варыянты). Пры дапамозе запазычанага фарманта *-ацыj-а* ўтвараюцца адцягненыя назоўнікі ад дзеяслоўных асноў; такія назоўнікі суадносныя з дзеясловамі на *-аваць* або *-іраваць*. У тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі зафіксаваны наступныя адзінкі: *бюракратызацыя*, *дэмакратызацыя* (РБС-70); *вестэрнізацыя*, *глабалізацыя*, *ідэнтыфікацыя*, *інстытуцыяналізацыя*, *лібералізацыя*, *маргіналізацыя*, *матывацыя*, *палітызацыя*, *папулярызацыя*, *фемінізацыя* (БПС-2011). Гэты тып лічыцца прадуктыўным у кніжнай мове [15, с. 256].

Тэрміны з фармантам *-ацыj-а* могуць утварацца ад назоўнікаў: *афіксацыя* ← *афікс*, *прэфіксацыя* ← *прэфікс*, *суфіксацыя* ← *суфікс* (СЛТ-90), *аманімацыя* ← *амонім* (БЭ-96). Гэты тып набывае прадуктыўнасць у спецыяльнай тэрміналогіі [15, с. 256].

Суфіксы -ік, -нік. Суфікс *-нік* дастаткова прадуктыўны пры ўтварэнні філалагічных тэрмінаў ад дзеясловаў: *выказнік* ← *выказаць*, *выклічнік* ← *выклікаць*, *дзеянік* ← *дзеяць*, *злучнік* ← *злучаць*. Тэрміны ўтвараюцца і ад субстантываў. Як сведчыць *Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы*, тэрмін *назоўнік* утварыўся ад слова *назова*, "якое шырока бытвала ў розных тэрміналогіях 20-х гадоў" [101, с. 122]. Тэрміны-назоўнікі з суфіксам *-ік* утвараюцца ад прыметнікаў: *працяжнік* ← *працяжны*, *пытальнік* ← *пытальны*, *клічнік* ← *клічны* (СЛТ-90). БНТ-15 фіксуе тэрміны з гэтым суфіксам, якія ў пазнейшых крыніцах не сустракаюцца: *дапаможнікі* заменены на *часціцы*, *аднагучнік* (дублет

тэрміна *гомонім*) і *блізказначнік* (дублет тэрміна *сынонім*) выйшлі з ужытку, а іх інтэрнацыянальныя дублеты сталі нормай. З зафіксаваных у БНТ-15 тэрмінаў *іменьнік* і *назоўнік* ва ўжытку застаўся апошні.

Нульсуфіксальнае ўтварэнне тэрмінаў-назоўнікаў. Нульсуфіксальныя тэрміны ўтвараюцца ад:

1) асноў дзеясловаў: назоўнікі м. р.: *заныпад* ← *занепадаць* (БНТ-11), *прыгнёт* ← *прыгнятаць* (РБС-70); назоўнікі ж. р.: *забясьпека* ← *забясьпечыць*, *заняволя* ← *заняволіць* (БНТ-11), *развага* ← *разважыць* (РБС-70); множналікавыя назоўнікі: *выбары* ← *выбраць* (БНТ-11);

2) асноў прыметнікаў: *моладзь* ← *малады* (ТСФ-96); множналікавыя назоўнікі: *патрэбы* ← *патрэбны* (РБС-70).

Гэты словаўтваральны тып выкарыстоўваецца і ў межах філалагічнай тэрміналогіі; ад асноў дзеясловаў утвараюцца: назоўнікі м. р. *агляд* ← *аглядаць*, *зьмест* ← *змясьціць* (БНТ-15), *выраз* ← *выразіць*, *паўтор* ← *паўтарыць* (СЛТ-62), *домysel* ← *дамысліць*, *водзыў* ← *адзывацца* (КЛС-69), *перанос* ← *перанесці* (СЛТ-83), *надпіс* ← *надпісаць* (БЭ-96), *недасказ* ← *недасказаць* (ПС-2004); назоўнікі ж. р. *вымова* ← *вымавіць* (БНТ-15), *памета* ← *памеціць* (СЛТ-90).

Фармант -к-а служыць для ўтварэння назоўнікаў ад дзеяслоўных асноў закончанага і незакончанага трывання, аднак ён менш прадуктыўны ў тэрміналогіі філалогіі, філасофіі і сацыялогіі ў параўнанні з фармантам *-нн-е*: *абмылка* ← *абмыліцца*, *паверка* ← *паверыць*, *прыпіска* ← *прыпісаць* (БНТ-15). Назоўнікі з гэтым фармантам утвараюцца ад азначальнага кампанента словазлучэння прыметніка і назоўніка: *пятроўская песня* → *пятроўка* (БЭ-96), *шчадроўская песня* → *шчадроўка* (КЛС-69, БЭ-96).

Фармант -шчын-а/-аўшчын-а. У філалагічнай тэрміналогіі ўтварэнні данага тыпу маюць абмежаваны характар. Яны матывуюцца як 1) прозвішчамі літаратурных персанажаў: *жлуктаўшчына*, *манілаўшчына*, *хлестакоўшчына* (КЛС-69), так і прыметнікамі: *літаратурышчына* ← *літаратурны* (КЛС-69), *мудрагельшчына* ← *мудрагельскі* (ПС-2004), пры гэтым фіналі *-н-*, *-ск-* перад суфіксам адсякаюцца.

З **фармантам -анн-е (-аньн-е)** у даследаванай тэрміналогіі зафіксаваны толькі адзінкавыя найменні: *апрошчанне* ← *апрасціць* (СЛТ-62, СЛТ-90); *прадбачанне* ← *прадбачыць* (БЭ-96).

Сярод непрадуктыўных суфіксальных словаўтваральных мадэлей у тэрміналогіі сацыялогіі і філасофіі можна назваць утварэнні з наступнымі фармантамі: **-ак** (*звышак* (БНТ-11)), **-от-ы** (*даброты* (РБС-70)), **-ык-а** (*глабалістыка* (БПС-2011)). У лінгвістычнай тэрміналогіі адзначым непрадуктыўныя тыпы з фармантамі: **-ак** (*адрываак*, *зваротак*, *надпісак* (БНТ-15), тэрмін *зваротак* сустракаецца яшчэ ў СЛТ-62, СЛТ-90), **-іж-а** (*паралексія* (БЭ-96), *паранімія* (СЛТ-90, БЭ-96)), *сінанімія* (СЛТ-62)), **-j-э**

(адмоўе (БНТ-15, СЛТ-62, СЛТ-90, БЭ-96)), **-ок** (злучок (БНТ-15, СЛТ-90)), **-оўк-а** (агаласоўка (БНТ-15, СЛТ-62)), **-ств-а** (падабенства, пісьменства (БНТ-15)), **-так** (канчаток (БНТ-15, СЛТ-62, СЛТ-90)), **-эм-а** (семантэма (СЛТ-62)). У літаратуразнаўчай тэрміналогіі ёсць адзінкавыя прыклады тэрмінаў з фармантамі **-ельк-а** (карацелька (ПС-2004)), **-іца-а** (быліца (ПС-2004)), **-ок** (абразок (БЭ-96)), **-оўк-а** (канцоўка (КЛС-69)), **-ств-а** (мудрагельства (БЭ-96)); некалькі разоў сустракаюцца тэрміны з фармантам **-есць** (аповесць (КЛС-69, БЭ-96), прыпавесць (ПС-2004)). Тэрмін *прыпавесць* у дзвюх першых рэдакцыях *Паэтычнага слоўніка* не зафіксаваны. Тэрміны *быліца*, *карацелька* ёсць і ў першай (1979), і ў другой (1987) рэдакцыях слоўніка.

Утварэнні з фармантамі **-ак**, **-j-э**, **-ок**, **-оўк-а**, **-ств-а**, **-так** сустракаюцца на ўсіх этапах развіцця філалагічнай тэрміналогіі; тэрміны з фармантам **-іj-а** не фіксуюцца ў пурыстычны перыяд.

Такім чынам, выяўлены тры высокапрадуктыўныя, два сярэднепрадуктыўныя суфіксальныя словаўтваральныя тыпы для **сацыялагічнай і філасофскай** тэрмінасістэм; тры высокапрадуктыўныя, два сярэднепрадуктыўныя словаўтваральныя тыпы для **філалагічнай** тэрмінасістэмы. Пры ўтварэнні назоўнікаў у тэрмінасістэмах філалогіі, сацыялогіі і філасофіі высокапрадуктыўнымі з'яўляюцца фарманты **-асць** (**-асць**), **-нн-е** (**-нн-е**); сярэднепрадуктыўным – суфікс **-ізм/-ызм**; малапрадуктыўнымі – фарманты **-анн-е**, **-к-а** і інш. Фармант **-ств-а/-цтв-а** адзначаецца высокай прадуктыўнасцю пры ўтварэнні сацыялагічных і філасофскіх тэрмінаў, фармант **-ык-а** сярэднепрадуктыўны пры ўтварэнні філалагічных тэрмінаў. Фармант **-енн-е** (**-енн-е**)/**-энн-е** (**-энн-е**) высокапрадуктыўны пры ўтварэнні філалагічных тэрмінаў і сярэднепрадуктыўны пры ўтварэнні філасофска-сацыялагічных тэрмінаў. У даследаванай тэрміналогіі ўзрастае прадуктыўнасць суфікса **-ізм/-ызм** і фарманта **-ацыj-а**.

Nomina agentis. Суфіксальнае ўтварэнне асабовых назоўнікаў мужчынскага роду. Суфікс **-ік/-нік/-льнік**. Суфікс **-ік/-нік/-льнік** лічыцца прадуктыўным сродкам для ўтварэння агентыўных назоўнікаў. З дапамогай суфікса **-нік** агентыўныя назоўнікі ўтвараюцца:

1) ад субстантываў: *абшарнік* ← *абшары*, *асаdnік* ← *асада*, *асьветнік* ← *асьвета*, *ахоўнік* ← *ахова*, *згоднік* ← *згода*, *здраднік* ← *зрада*, *змоўнік* ← *змова*, *касьцёлнік* ← *касьцёл*, *мяцежнік* ← *мяцеж*, *работнік* ← *работа*, *сусьветнік* ← *сусьвет* (БНТ-11); *лірнік* ← *ліра* (КЛС-69); тып прызнаецца прадуктыўным [15, с. 223];

2) ад дзеясловаў: *бунтаўнік* ← *бунтаваць*, *насельнік* ← *насяляць*, *прадстаўнік* ← *прадстаўляць* (БНТ-11); аддзяслоўнае ўтварэнне лічыцца прадуктыўным у тэрміналогіі [15, с. 222];

3) ад дзеепрыметнікаў: *выбраньнік* ← *выбраны* (БНТ-11). Гэты тып лічыцца малапрадуктыўным [15, с. 223].

Суфікс *-нік* далучаецца да ўтваральнай дзеяслоўнай асновы пераважна двума спосабамі: праз адсячэнне фінальнай часткі ўтваральнай асновы (*адведнік* ← *адведцаць* (прыклад В. Л. Варановіча)) або з захаваннем поўнай структуры ўтваральнай асновы і пры дапамозе інтэрфікса *-ль-* [28, с. 14]: *аб'яднальнік* ← *аб'яднаць*, *выбіральнік* ← *выбіраць*, *застрашальнік* ← *застрашаць* (усяго тры тэрміны ў БНТ-11), *апавядальнік* (КЛС-69).

Суфікс *-ік*. Адпрыметнікавыя назоўнікі абазначаюць асоб як носьбітаў прыметы, названай утваральным словам: *саматужнік* ← *саматужны*, *сучасьнік* ← *сучасны*, *царкоўнік* ← *царкоўны* (БНТ-11); *заходнікі* ← *заходні* (ТСФ-96). Гэты словаўтваральны тып з'яўляецца высокапрадуктыўным у сучаснай беларускай мове [15, с. 222].

У *Слоўніку беларускай мовы* І. І. Насовіча [131] (перавыдадзены: Мінск, 1983) фіксуецца шмат утварэнняў з гэтымі суфіксамі: *арендовнік*, *баечнік*, *базарнік*, *байдашнік*, *баляснік*, *вантурнік*, *вдзячнік*, *виншовнік*, *вотчиннік*, *вочнік* (вочны сведка), *вощиннік*, *габитнік*, *гвалтовнік* і інш., што сведчыць аб дастаткова высокай прадуктыўнасці суфікса *-ік/-нік* на пачатковым этапе фарміравання новай беларускай мовы.

Як сведчыць В. Л. Варановіч, сярод маскулінатываў-наватвораў найбольш утварэнняў з суфіксам *-нік*: *адведнік*, *адлучнік*, *адмоўнік*, *адпачнік*, *ахварнік*, *вернік*, *выведнік*, *выкладнік*, *выплатнік*, *гораўзыходнік*, *грузаадпраўнік*, *дапытнік* і інш. (прыклады В. Л. Варановіча) [28, с. 14]. “Вялікі слоўнік беларускай мовы” Ф. А. Піскунова фіксуе наступныя ўтварэнні: *вяровачнік*, *вячорнік*, *абшарнік*, *граматнік*, *гароднік*, *гвалтоўнік*, *дагаворнік*, *дагляднік* і інш. Можна зрабіць выснову, што гэты суфікс захоўвае сваю прадуктыўнасць і на сучасным этапе.

Тэрміны *выбіральнік*, *застрашальнік* (БНТ-11) выйшлі з актыўнага ўжытку і заменены на новыя адзінкі: *выбаршчык*, *тэрарыст*. Адзінкавы прыклад зафіксаваны ў філалагічнай тэрміналогіі: *апавядаць* (КЛС-69). У пазнейшых крыніцах (РБС-70, ТСФ-96, БЭ-96, БПС-2011) тэрміны з варыянтам *-льнік* не прадстаўлены. Але гэты тып утварэння намінацый становіцца дастаткова прадуктыўным у беларускай мове на пачатку XXI ст., з'явілася шмат новых утварэнняў з гэтым суфіксам: *адпачывальнік*, *выканальнік* і інш. [153, с. 69]. У *Слоўніку беларускай мовы* пад рэд. А. А. Лукашанца фіксуецца некалькі ўтварэнняў з гэтым суфіксам: *абвешчальнік*, *аб'яднальнік*, *аглядацьнік*, *дапытвальнік* і інш. Такія ўтварэнні часта прадстаўлены ў “Вялікім слоўніку беларускай мовы” Ф. А. Піскунова: *гадавальнік*, *гартавальнік*, *давальнік*, *дагаджальнік*, *даглядацьнік* і інш.

Суфікс -енец/-ец быў прадуктыўным у словаўтварэнні назоўнікаў у XIX ст. Так, “Слоўнік беларускай мовы” І. І. Насовіча фіксуе *вандровецъ, ващенецъ, высланецъ* і інш. Гэты суфікс застаецца прадуктыўным і ў наступныя перыяды развіцця беларускай мовы. Так, у “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” [170] зафіксаваны наступныя прыклады з суфіксамі *-(j)анец/-ец*: *вальтэр’янец, гегельянец, карнілавец, французсканец, чэлюскінец*. “Вялікі слоўнік беларускай мовы” Ф. А. Піскунова [138] фіксуе дублеты: *выбранец* і *выбраннік*; утрымлівае наступныя ўтварэнні з гэтым суфіксам (уключаючы і варыянт з інтэрфіксам *-ов-*): *гаварлівец, гадаванец, ганарлівец, ганаровец, гаратлівец, гуртковец* і інш. У “Слоўніку беларускай мовы” пад рэд. А. А. Лукашанца [152] з гэтым суфіксам прыводзяцца словы *абаронец, адмысловец, дураслівец* і інш. В. Л. Варановіч падае наступныя прыклады новых аддзеяслоўных утварэнняў з суфіксам *-ец/-енец/-энец/-н-ец/-ов-ец*: *абаронец, атаковец, дэшыфровец, жывец, кіровец, мітынговец, набоец, самаабаронец, страйковец, сужывец, сужэнец; абуджэнец, адмаўленец, аднаўленец, далучэнец, напраўленец, самаўхіленец, узнаўленец; адначыванец, ад’езджанец, блуканец; ачунёвец, выступовец, вядовец, грузаатрымовец, дапытовец* і інш. [28, с. 26–27].

Утварэнні з суфіксам *-ец* часцей прадстаўлены ў БНТ-11, чым у пазнейшых крыніцах (ТСФ-96, БЭ-96, БПС-2011). Назоўнікі з гэтым суфіксам матывуюцца:

1) дзеяслоўнымі асновамі: *заняволец* ← *заняволіць*, *пасяленец* ← *пасяліцца*, *перасяленец* ← *перасяліцца*, *усяленец* ← *усяляць* (БНТ-11), *адшчапенец* ← *адшчапіць* (БПС-11), тып малапрадуктыўны [15, с. 235];

2) адноснымі прыметнікамі з суфіксам *-ск-*: *берніштэйніянец* ← *берніштэйніянскі*, *вальтэр’янец* ← *вальтэр’янскі*, *гегельянец* ← *гегельянскі*, *кантыянец* ← *кантыянскі* (РБС-70), тып лічыцца прадуктыўным [15, с. 235];

3) якаснымі прыметнікамі і абазначаюць асоб паводле характэрнай якасці: *мірлівец* ← *мірлівы*, *паступовец* ← *паступовы* (БНТ-11), тып малапрадуктыўны [15, с. 234].

Фармант -іст/-ыст (-іст-ы) застаецца высокапрадуктыўным на працягу ўсяго разглядаемага перыяду: гэты суфікс актыўна ўдзельнічаў у словаўтваральным працэсе з пачатку XX ст. У *Беларускай граматыцы* (Мінск, 1985) адрозніваюцца адназоўнікавыя і адпрыметнікавыя ўтварэнні з гэтым фармантам, прычым першы тып валодае ўніверсальнай прадуктыўнасцю, а другі прызнаецца прадуктыўным толькі ў межах спецыяльнай тэрміналогіі [15, с. 233–234]. У *Вялікім слоўніку беларускай мовы* Ф. А. Піскунова зафіксаваны наступныя адзінкі з гэтым суфіксам: *габаіст, гандбаліст, граматыст* і інш. У *Слоўніку беларускай мовы* пад рэд.

А. А. Лукашанца з гэтым фармантам прыводзяцца словы *веласіпедыст, германіст, дарвініст, ідэаліст, класіцыст, мазаіст* і інш.

У БНТ-11 прадуктыўным з'яўляўся фармант *-іст-ы*: *анархісты, атэісты, гуманісты, імперыялісты, колёністы, камуністы, опартуністы, пацыфісты, соцыялісты*.

У крыніцах больш позняя перыяду выдзяляюцца дзве групы ўтварэнняў з суфіксам *-іст/-ыст* у залежнасці ад віду ўтваральнай асновы [153, с. 95]:

1) утварэнні, матываваныя агульнымі назоўнікамі: *расіст* ← *ра́са* (БПС-2011). Адбываецца ўсячэнне фіналей асноў матывавальных слоў: *-ізм*: *абсэнтэіст* ← *абсэнтэізм, валютарыст* ← *валютарызм, сацыяліст* ← *сацыялізм, спірытуаліст* ← *спірытуалізм* (РБС-70); *экстрэміст* ← *экстрэмізм* (БПС-2011), *трансцэндэнталіст* ← *трансцэндэнталізм* (ТСФ-96); *-іж-*: *утаніст* ← *утопія* (БПС-2011);

2) маскулінатывы, якія ўтварыліся ад уласных назоўнікаў: *бабувіст* ад фр. *Vabeuf*, *бакуніст* ад рус. *Бакунін* (РБС-70).

Фармант -ц-а. Фармант *-ц-а* быў прадуктыўным у XIX ст. *Беларуская граматыка* (Мінск, 1985) лічыць утварэнне назоўнікаў з гэтым фармантам непрадуктыўным і адзначае, што некаторыя адзінкі выцяснююцца словамі з іншымі суфіксамі: *дарадчык, вынаходнік, знавец* [15, с. 235]. Але існуюць і адрозныя меркаванні. Напрыклад, П. У. Сцяцко лічыць, што гэты праславянскі фармант не страціў сваёй прадуктыўнасці і ў наш час. Справа ў тым, што ў савецкі час “у суфіксе *-ц-а* ўбачылі перашкоду на шляху «збліжэння моваў»... і сталі выпраўляць... на дзвюхфамемны *-ец* або на іншыя суфіксы (*-чык/-шчык, -цель*)” [164, с. 25]. У БНТ-11 ёсць два прыклады з гэтым фармантам: *абаронца, вобразаборца*. Ва ўсіх пазнейшых прааналізаваных крыніцах падобныя ўтварэнні не прадстаўлены. У *Вялікім слоўніку беларускай мовы* Ф. А. Піскунова [138] фіксуюцца наступныя адзінкі з гэтым фармантам: *абаронца, ганароўца, творца. Слоўнік беларускай мовы* пад рэд. А. А. Лукашанца падае *абаронца, абвінаваўца. У Слоўніку беларускай мовы* І. І. Насовіча фіксуецца *віновайца*, першапачатковае ўжыванне якога адносіцца да 1579–1580 гг. [46, вып. 3, с. 284]. У манаграфіі В. Л. Варановіча знаходзім даволі вялікую колькасць прыкладаў новых аддзяяслоўных утварэнняў з гэтым фармантам: *ахвяроўца, вандроўца, водца, вызнаўца, выратоўца, дарца, даўца, дбайца, думца, замоўца, змоўца, зняверца, кіроўца, кнігавыдаўца, міратворца, накіроўца, размоўца, спраўца, суразмоўца, сумоўца, уладца* [28, с. 30].

Суфікс -цель. У БНТ-11 ёсць два прыклады з суфіксам *-цель*: *вызваліцель* ← *вызваліць, пакарыцель* ← *пакарыць*. У астатніх крыніцах найменняў з гэтым суфіксам няма. У *Беларускай граматыцы* (Мінск, 1985) даны тып лічыцца малапрадуктыўным [15, с. 226]. На думку сучасных

даследчыкаў словаўтварэння, “у беларускай мове... суфікс *-цель* не з’яўляецца вядучым аддзеяслоўным фармантам, ён непрадуктыўны і малаўжывальны...” [153, с. 53]. *Слоўнік беларускай мовы* пад рэд. А. А. Лукашанца фіксуе *абывацель, ганіцель* і інш. У *Вялікім слоўніку беларускай мовы* Ф. А. Піскунова знаходзім *ганіцель, ганьбіцель* і інш.

Суфікс *-чык/-шчык*. *Беларуская граматыка* (Мінск, 1985) прызнае ўтварэнне назоўнікаў з гэтым суфіксам прадуктыўным у тэрміналогіі (як ад іншых назоўнікаў, так і ад прыметнікаў). Аддзеяслоўнае ўтварэнне агентываў лічыцца прадуктыўным у беларускай мове [15, с. 224–225]. Аднак, па нашых падліках, у межах тэрміналогіі філалогіі, філасофіі і сацыялогіі суфікс *-шчык* з’яўляецца малапрадуктыўным. У БНТ-11 гэты словаўтваральны тып увогуле не прадстаўлены. У РБС-70 ёсць толькі адзін прыклад з суфіксам *-шчык*: *выбаршчык* ← *выбіраць*. Астатнія крыніцы найменні з гэтым суфіксам не фіксуюць. У сучаснай беларускай літаратурнай мове суфікс *-чык/-шчык* характарызуецца дастаткова высокай прадуктыўнасцю і прадстаўлены значнай колькасцю морфаў, з дапамогай якіх утвараюцца пераважна назоўнікі з агульным значэннем ‘асоба – носьбіт прыметы’ [109, с. 189]. Знаходзім наступныя прыклады з гэтым суфіксам у *Тлумачальным слоўніку беларускай мовы* [170]: *дакладчык, канатчык, кулямётчык, бетоншчык, гардэробшчык* і інш.; у *Вялікім слоўніку беларускай мовы* Ф. А. Піскунова [138]: *адборшчык, арцельшчык, выбаршчык, вярбоўшчык, гафрыроўшчык, гравіроўшчык, гуртаўшчык* і інш.; значная колькасць утварэнняў з суфіксам *-чык/-шчык* зафіксавана ў *Слоўніку беларускай мовы* пад рэд. А. А. Лукашанца [152]: *абманшчык, аблаўшчык, абмотчык, абмуроўшчык, абойшчык, адкупшчык, адстрэльшчык, абпальшчык, абрубшчык, абціршчык, вымяральшчык, драпіроўшчык, дрэсіроўшчык* і інш. Як сведчыць В. Л. Варановіч, колькасць новых аддзеяслоўных утварэнняў з суфіксам *-чык/-шчык* невялікая: *выказчык, гасцёўшчык, мітыngoўшчык, падробшчык, перахопшчык* [28, с. 34]. *Слоўнік беларускай мовы* І. І. Насовіча фіксуе *вартовшчык*.

Нулявую суфіксацыю можна таксама аднесці да малапрадуктыўных спосабаў утварэння *Nomina Agentis* у беларускай філасофска-сацыялагічнай тэрміналогіі. Тэрміны ўтвараюцца ад асноў назоўнікаў: *сацыял-дэмакрат* ← *сацыял-дэмакратыя* (БПС-2011); ад асноў прыметнікаў: *нефармал* ← *нефармальны* (БПС-2011).

Непрадуктыўнымі ў межах тэрміналогіі сацыялогіі і філасофіі з’яўляюцца суфіксы *-ар* (*уладар* (БНТ-11)), *-ан-ін* (*гараджанін* (БНТ-11)), *-ун* (*анякун* (БНТ-11)), *-хар* (*жыхар* (БНТ-11)), *-як* (*бядняк* (РБС-70)).

Суфіксальнае ўтварэнне асабовых назоўнікаў жаночага роду. У тэрміналогіі філалогіі, філасофіі і сацыялогіі найменні асоб жаночага роду прадстаўлены адзінкавымі прыкладамі, такія тэрміны зафіксаваны толькі ў

БНТ-11: *вызваліцелька, вызваленка, грамадзянка, рэфарматарка* (гэтыя тэрміны ўтвораны пры дапамозе фарманта *-к-а*).

У сучасных слоўніках беларускай мовы фіксуецца значная колькасць утварэнняў асабовых назоўнікаў жаночага роду з фармантам *-ніц-а*: *абвяшчальніца, адпускніца, адказніца* [152], *вяровачніца, вярстальніца, вячорніца* [138]; з фармантам *-к-а*: *абывацелька, ганіцелька* [152], *габаістка, ганарліўка, ганіцелька, гандбалістка* [138]; з фармантам *-шчыц-а/ -чыц-а*: *вымяральшчыца, абціршчыца, абшарніца, адборшчыца, адвозчыца, адкатчыца* [152]; *вярбоўшчыца, вярстальшчыца, гафрыроўшчыца, гравіроўшчыца, грузчыца* і інш. [138].

Паводле *Беларускай граматыкі* (Мінск, 1985), назоўнікі ж. р. з фармантам *-к-а* ўтвараюцца ад назоўнікаў (якія абазначаюць асоб мужчынскага полу), тып выяўляе прадуктыўнасць толькі пры ўтварэнні асоб жаночага полу [15, с. 239]. Назоўнікі ж. р. з суфіксам *-ніц-а* ўтвараюцца ад адпаведных назоўнікаў м. р. з суфіксам *-нік*: *абраннік* → *абранніца*, тып прадуктыўны [15, с. 254]; назоўнікі ж. р. з суфіксам *-шчыц-а/ -чыц-а* ўтвараюцца ад назоўнікаў і абазначаюць асоб жаночага полу па адносінах да аб'екта, іх заняткаў: *буфет* → *буфетчыца*, словы гэтага тыпу суадносяцца таксама з назоўнікамі мужчынскага полу; тып прадуктыўны [15, с. 255]. Але на сучасным этапе з'явіўся новы пункт погляду на ўтварэнне апошніх двух тыпаў. Як мяркуе В. Л. Варановіч, "... марфаналагічныя правілы беларускай мовы дазваляюць выводзіць жаночыя назоўнікі на *-ніц-а* і *-шчыц-а/-чыц-а* з мужчынскіх на *-нік* і *-шчык/-чык*" (шляхам нулявой суфіксацыі). Найважнейшым жа доказам навукоўца ў абарону яго высновы з'яўляецца палажэнне, што словаўтваральны фармант – гэта найменшы ў фармальным і семантычным плане словаўтваральны сродак [28, с. 65].

Такім чынам, намі былі выдзелены 13 словаўтваральных тыпаў для ўтварэння агентыўных назоўнікаў у тэрміналогіі сацыялогіі і філасофіі: 12 для ўтварэння назоўнікаў м. р. і 1 для назоўнікаў ж. р. Найбольш прадуктыўным для ўтварэння агентыўных назоўнікаў у тэрмінасістэмах сацыялогіі і філасофіі з'яўляецца суфікс *-ік/-нік*. Запозычаны фармант *-іст/ -ыст* (*-іст-ы*) і беларускі суфікс *-енец/-ец/-энец* аднолькава прадуктыўныя, пры гэтым для першага з іх найбольшая прадуктыўнасць прыпадае на сучасны этап, а другі быў прадуктыўным у 1920-я гг. Малапрадуктыўныя тыпы на *-ар, -ан-ін, -ун, -хар, -ца, -цель* сустракаюцца толькі ў пурыстычны перыяд. Фарманты *-льнік, -ца, -цель, -шчык* на працягу XX–XXI ст. прадуктыўнасцю не вызначаюцца.

Суфіксальнае ўтварэнне прыметнікаў. У 1920-я гг. працэс словаўтварэння прыметнікаў, матываваных іншамоўнымі назоўнікамі, быў дастаткова інтэнсіўным. Асноўнымі суфіксамі выступалі *-н-, -ов-, -ск-* (-

цк-): абшарніцкі, опозыцыйны, пацыфіскі, рэфарматарскі, хрысьціянскі (БНТ-11); граматы, літарны, прадметны, тыповы (БНТ-15); **-ічн-/-ычн-:** анархічны, аўтономічны, імперыялістычны, патрыотычны, соцыялістычны, эксплёатарскі (БНТ-11); дыялекталёгічны, лексыкаграфічны, морфалёгічны, палеографічны, філёлёгічны, этымолёгічны (БНТ-15). Колькасць вытворных прыметнікаў ад іншамоўных асноў павялічваецца ў наступны перыяд, суфіксы *-н-, -ов-, -ічн-/-ычн-, -ск-* (*-цк-*) захавалі сваю высокую прадуктыўнасць. Словаўтварэнне прыметнікаў ад іншамоўных назоўнікаў адбываецца актыўна і на сучасным этапе [150, с. 7–9].

Суфікс -н-. Суфікс *-н-* прадуктыўны пры ўтварэнні тэрмінаў-прыметнікаў. Тэрміны ўтвараюцца:

1) ад асноў назоўнікаў: *асьветны* ← *асьвета*, *опозыцыйны* ← *опозыцыя*, *свабодны* ← *свабода*, *спакойны* ← *спакой*, *эвалюцыйны* ← *эвалюцыя* (БНТ-11); *колькасны* ← *колькасць*, *перакладны* ← *пераклад*, *прадметны* ← *прадмет*, *паўторны* ← *паўтор* (БНТ-15); *народны* ← *народ* (БПС-2011);

2) ад асноў дзеясловаў: *залежны* ← *залежаць* (БНТ-11); *супярэчны* ← *супярэчыць* (БНТ-15);

3) ад асноў прыслоўяў: *апастэрыёрны* ← *апастэрыёры* (РБС-70).

Суфікс -ічн-/-ычн-. Адназоўнікавыя прыметнікі з гэтым ускладненым суфіксам маюць агульнае значэнне ‘адносіцца да таго, мае тое або якасць таго, што названа ўтваральным словам’ [15, с. 298]. Пры дапамозе суфікса *-ічн-/-ычн-* тэрміны-прыметнікі ўтвараюцца ад іншамоўных асноў: *імперыялістычны* ← *імперыяліст*, *соцыялістычны* ← *соцыяліст* (БНТ-11); *дэістычны* ← *дэіст*, *ідэалістычны* ← *ідэаліст* (РБС-70); *анархічны* ← *анархія* (БНТ-11); *палеографічны* ← *палеографія*, *сынонімічны* ← *сынонім*, *сінтаксычны* ← *сінтакс*, *філёлёгічны* ← *філёлёгія* (БНТ-15); *гнасеалагічны* ← *гнасеалогія* (РБС-70); *анафарычны* ← *анафара*, *антанімічны* ← *антонім* (СЛТ-90).

Суфікс -льн-. Тэрміны-прыметнікі з гэтым суфіксам утвараюцца ад дзеяслоўных асноў: *аб’яднальны* ← *аб’яднаць*, *застрашальны* ← *застрашаць*, *зраўнальны* ← *зраўнаць* (БНТ-11); *азначальны* ← *азначаць*, *прыдыхальны* ← *прыдыхаць*, *сьцьвярджалны* ← *сьцьвярджаць* (БНТ-15); *апісальны* ← *апісаць*, *ласкальны* ← *ласкаць* (СЛТ-90).

Суфікс -ав-/-яв-/-ёв-/-ов-. Суфікс *-ав-/-яв-/-ёв-/-ов-* менш прадуктыўны пры ўтварэнні тэрмінаў-прыметнікаў, чым суфікс *-н-*: *краёвы* ← *край*, *прыбытковы* ← *прыбытак* (БНТ-11); *галасавы* ← *голас*, *памылковы* ← *памылка*, *тыповы* ← *тып* (БНТ-15); *акутавы* ← *акут*, *стылявы* ← *стыль* (СЛТ-90); *класавы* ← *клас* (БПС-2011).

Суфікс -ск-/-цк- з’яўляецца прадуктыўным у беларускай мове пры ўтварэнні адносных прыметнікаў. Матывавальнымі ў гэтых утварэннях

часта выступаюць назоўнікі са значэннем асобы [154, с. 259]. Суфікс *-ск-* (*-цк-*) найчасцей выкарыстоўваецца пры ўтварэнні тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі: *багатырскі* ← *багатыр*, *грамадскі* ← *грамада*, *згодніцкі* ← *згоднік* (РБС-70); *грамадзянскі* ← *грамадзянін* (БПС-2011).

Суфікс *-іўн-/-ыўн-*. Пры дапамозе гэтага суфікса тэрміны-прыметнікі ўтвараюцца ад іншамоўных асноў: *прогрэсіўны* ← *прогрэс*, *сэпаратыўны* ← *сэпарацыя* (БНТ-11); *атрыбутыўны* ← *атрыбут*, *нумератыўны* ← *нумерацыя*, *эргатыўны* ← *эргатыў* (СЛТ-90).

Суфікс *-(у)альн-*. Зафіксаваны толькі тры прыклады ў СЛТ-90: *афіксальны*, *структуральны*, *тэкстуальны*. Як лічыць П. У. Сцяцко, суфікс *-альн-* перадае паводле сугучнасці англійскі суфікс прыметніка і “не мае ў беларускай мове ніякай граматычнай функцыі” [165, с. 10]. Выкарыстанне беларускіх суфіксаў *-н-* і *-ав-* дазваляе пазбегнуць парушэнняў у будове слова, таму для беларускай мовы больш прымальныя тэрміны *афіксны*, *структурны*, *тэкставы*.

У пурыстычны перыяд таксама фіксуецца прыметнікі з суфіксам *-оўн-* (*часоўны*), *-лів-* (*асаблівы*, *мірлівы*), *-т-* (*сьціснуты*); з нулявым суфіксам (*кіраўнічы*) і інш. Неабходна адзначыць, што колькасць суфіксальных тэрмінаў-прыметнікаў у прааналізаваных крыніцах адносна невялікая (84 адзінкі ў філалагічнай тэрміналогіі і 44 адзінкі ў філасофска-сацыялагічнай), таму дастаткова складана меркаваць пра агульную прадуктыўнасць суфіксаў прыметнікаў. Можна сцвярджаць, што найбольшая колькасць тэрмінаў утварылася пры дапамозе суфіксаў *-н-*, *-ічн-/-ычн-*, *-льн-*, *-ав-/-ов-/-яв-*, *-ск-/-цк-*. Найбольшая колькасць суфіксальных тэрмінаў-прыметнікаў зарэгістравана ў крыніцах пурыстычнага перыяду (103 адзінкі), самыя прадуктыўныя – суфіксы *-н-*, *-ічн-/-ычн-*.

Суфіксальнае ўтварэнне дзеясловаў. У прааналізаваных лексікаграфічных працах зафіксаваны дзеясловы, утвораныя суфіксальным спосабам.

Суфіксы *-ава-/-ірава-*. Суфікс *-ірава-*, на думку П. У. Сцяцко, чужы беларускай мове, яго функцыю спраўна выконвае суфікс *-ава-*. “Элемент *-ір-* нічога не дадае да семантыкі дзеяслова асновы...” [164, с. 46]. Слоўнікі 1920-х гг. дзеясловаў з суфіксам *-ірава-* не фіксуюць. Так, БНТ-15 падае *этаваць* ← *ёт*. РБС-70 фіксуе як дзеясловы з суфіксам *-ава-*: *галасаваць* ← *голос*, *дэмакратызаваць* ← *дэмакратызм*, так і дзеясловы з суфіксам *-ірава-*: *дыскрымінаваць*, *рэпрэсіраваць*. Агульная колькасць суфіксальных тэрмінаў-дзеясловаў невялікая: усяго сустрэлася 6 такіх утварэнняў.

Прэфіксальнае ўтварэнне назоўнікаў. Тэрміны-назоўнікі ў галіне філасофіі і сацыялогіі ўтвараюцца пры дапамозе прэфіксаў *анты-*, *бес-/без-*, *да-*, *дэ-*, *звыш-*, *не-/ня-*, *пера-*, *по-*, *пра-*, *рэ-*, *су-*; для філалагічных тэрмінаў характэрны прэфіксы *дэ-*, *дэз-*, *не-/ня-*, *пад-*, *пера-*, *пра-*, *пры-*, *рэ-*, *са-* (*су-*):

прэфікс анты- (грэч. *anti* ‘супраць’). “Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы” трактуе *анты-* як прыстаўку [169, с. 59], у іншых крыніцах гэты кампанент падаецца як першая састаўная частка складаных слоў [26, т. 1, с. 104]. Прэфікс *анты-* з’яўляецца дастаткова прадуктыўным у філасофска-сацыялагічнай тэрміналогіі: *антыаўтарытарызм* ← *аўтарытарызм*, *антыаўтарытарыст* ← *аўтарытарыст*, *антыбальшавізм* ← *бальшавізм*, *антымарксізм* ← *марксізм* (РБС-70), *антыглабалізм* ← *глабалізм* (БПС-2011);

прэфікс бес-/без-: *беспарадак* ← *парадак* (БНТ-11), *безграмадзянства* ← *грамадзянства* (РБС-70);

прэфікс да-: *давыбары* ← *выбары* (РБС-70), *дасакратыкі* ← *сакратыкі* (ТСФ-96);

прэфікс дэ- (лац. *de* ‘з, ад’) абазначае аддзяленне, выдаленне, адмену, спыненне чаго-небудзь або адваротнае дзеянне ці паніжэнне, спад: *дэкаланізацыя* ← *каланізацыя* (РБС-70), *дэідэалагізацыя* ← *ідэалагізацыя* (БЭ-96), *дэбюракратызацыя* ← *бюракратызацыя*, *дэнацыяналізацыя* ← *нацыяналізацыя* (БПС-2011); *дэтэрміналагізацыя* ← *тэрміналагізацыя*, *дэфаналагізацыя* ← *фаналагізацыя*, *дээтымалагізацыя* ← *этымалагізацыя* (СЛТ-90);

прэфікс не-/ня-: *неспакой* ← *спакой*, *няволя* ← *воля* (БНТ-11), *небыццё* ← *быццё*, *неістотнае* ← *істотнае*, *нераўнапраўе* ← *раўнапраўе* (РБС-70), *нязгода* ← *згода*, *няроўнасць* ← *роўнасць* (БПС-2011), *няпоўнагалоссе* ← *поўнагалоссе* (СЛТ-90);

прэфікс пад-: *падгутарка* ← *гутарка*, *падзагаловак* ← *загаловак* (БНТ-15), *падтэкст* ← *тэкст* (КЛС-69);

прэфікс пера-: *перавытворчасць* ← *вытворчасць*, *перапрадукцыя* ← *прадукцыя* (БНТ-11), *пераакцэнтуацыя* ← *акцэнтуацыя* (ПС-2004), *перадэтэрмінацыя* ← *дэтэрмінацыя* (БПС-11);

прэфікс пра- ўтварае назоўнікі са значэннем ‘першапачатковы, найбольш старажытны’ [169, с. 486]: *прамова* ← *мова* (СЛТ-62); *правобраз* ← *вобраз* (КЛС-69), *прафашызм* ← *фашызм* (РБС-70);

прэфікс пры-: *прыгук* ← *гук* (БНТ-15), *прыназоўнік* ← *назоўнік* (СЛТ-90);

прэфікс рэ- (лац. *re*) абазначае адноўленасць, паўторнасць дзеяння: *рэідэалагізацыя* ← *ідэалагізацыя* (БПС-2011); другі тып складаюць назоўнікі, якія абазначаюць паняцце, супрацьлеглае таму, што названа ўтваральным словам, тып непрадуктыўны [15, с. 279]: *рэдэрывацыя* ← *дэрывацыя* (СЛТ-90), *рээміграцыя* ← *эміграцыя* (РБС-70);

прэфікс су- *суграмадзянін* ← *грамадзянін*, *сужыццё* ← *жыццё* (БНТ-11), *суадносіны* ← *адносіны* (РБС-70).

Прэфіксы, з дапамогай якіх утвораны адзінкавыя словы:

прэфікс дэз- (фр. *des*, што абазначае адмену, знішчэнне, адсутнасць):
дэзафіксацыя ← афіксацыя (СЛТ-90);

прэфікс звыш-: звыш-Я (БПС-2011);

прэфікс по-: побыт ← быт (ТСФ-96);

прэфікс пры-: прыгук ← гук (БНТ-15);

прэфікс са-: сааўтарства ← аўтарства (КЛС-69). Паводле арфаграфічных правілаў 2008 г. пішацца *суаўтарства*.

Такім чынам, намі вызначаны 11 словаўтваральных тыпаў для сацыялагічных і філасофскіх тэрмінаў і 9 – для філалагічных. Прэфіксальны спосаб утварэння тэрмінаў-назоўнікаў можна лічыць малапрадуктыўным у тэрміналогіі сацыялогіі, філалогіі і філасофіі. Найбольш частотныя ўтварэнні – гэта тэрміны з беларускай прыстаўкай *не-/ня-* і з запазычанымі прыстаўкамі *анты-, дэ-*.

Прэфіксальнае ўтварэнне прыметнікаў. Тэрміны-прыметнікі ў галіне філасофіі і сацыялогіі ўтвараюцца пры дапамозе прэфіксаў *анты-, без-/бес-/бяс-, да-, не-/ня-*, для філалагічных тэрмінаў уласцівы прэфіксы *а-, без-/бес-/бяс-, не-/ня-, пры-*.

Прэфікс а-: асемантычны, атэматычны (СЛТ-90).

Прэфікс анты-: антыграмадскі (РБС-70).

Прэфікс без-/бес-/бяс-: безасабовы, бессуб’ектны, бяссуб’ектыўны (БНТ-15), бяскласавы (БПС-11).

Прэфікс да-: дакласавы, дасацыялістычны (РБС-70).

Прэфікс не-/ня-: незалежны (БНТ-11), нязьменны, непераходны, несуразьмерны (БНТ-15).

Прэфікс пры-: прыад’ектыўны, прыіменны, прысубстантыўны (СЛТ-90).

Такім чынам, намі выдзелены 4 словаўтваральныя прэфіксальныя тыпы для тэрмінаў-прыметнікаў у тэрміналогіі сацыялогіі і філасофіі; 4 тыпы – у філалагічнай тэрміналогіі. Колькасць прэфіксальных тэрмінаў-прыметнікаў нязначная (усяго 16 адзінак, зафіксаваных у БНТ-11, БНТ-15, РБС-70, СЛТ-90 і БПС-11). У цэлым жа прэфіксацыю можна лічыць малапрадуктыўным спосабам утварэння тэрмінаў-прыметнікаў у галіне філалогіі, сацыялогіі і філасофіі.

Прэфіксальна-суфіксальнае ўтварэнне назоўнікаў. Асноўную колькасць прэфіксальна-суфіксальных назоўнікаў складаюць утварэнні, матываваныя назоўнікамі, менш распаўсюджаныя аддзеяслоўныя і адпрыметнікавыя назоўнікі [153, с. 222]. Утварэнне тэрмінаў філасофіі і сацыялогіі адбываецца паводле наступных тыпаў:

прэфікс а- і суфікс -ак: асяродак ← сярэдзіна (БНТ-11);

прэфікс а- і суфікс -j-(э): асяроддзе ← сярэдзіна (РБС-70);

прэфікс без-/бяз- і суфіксы -j-(э)/-оўj-(э): *безрабоцьце* ← *работа*, *бязбожжа* ← *бог*, *бязладзьдзе* ← *лад*, *бязурадзьдзе* ← *урад*, *бязлюдзьдзе* ← *людзі* (БНТ-11), *безуладдзе* ← *улада*, *беспрацоўе* ← *праца*, *бяспраўе* ← *права* (РБС-70).

Для ўтварэння філалагічных тэрмінаў характэрны наступныя тыпы:

прэфіксы вы-, пасля- (пасля-), пры- і суфікс -j-(э): *выслоўе*, *пасляслоўе*, *прыслоўе* ← *слова* (БНТ-15);

прэфікс за- і суфікс -ак: *загалолак* ← *глава* (БНТ-15);

прэфікс на- і суфікс -енн-(е): *найменне* ← *імя* (СЛТ-90);

прэфікс над- і суфікс -нік: *надгартаньнік* (БНТ-15);

прэфікс су- і суфікс -j-(э): *сугалосьсе* ← *голас*, *сугучча* ← *гук* (БНТ-15); першы з гэтых тэрмінаў выйшаў з актыўнага ўжытку.

Прэфіксальна-суфіксальнае ўтварэнне тэрмінаў-назоўнікаў у галіне філалогіі, сацыялогіі і філасофіі з'яўляецца малапрадуктыўным. Намі выяўлены 3 словаўтваральныя тыпы ў філасофскай і сацыялагічнай тэрміналогіі і 5 – у галіне філалогіі.

Прэфіксальна-суфіксальнае ўтварэнне прыметнікаў. Прыметнікі, утвораныя даным спосабам, матывуюцца назоўнікамі: *беспляменны* ← *племя*, *бязурадны* ← *урад*, *сучасны* ← *час* (БНТ-11, 3 утварэнні), *адвольны* ← *воля*, *падрадковы* ← *радок*, *паміжзубны* ← *зуб*, *паслядоўны* ← *след* (БНТ-15, 4 утварэнні), *аддзеяслоўны* ← *дзеяслоў*, *адлічэбнікавы* ← *лічэбнік*, *адназоўнікавы* ← *назоўнік*, *адыменны* ← *імя*, *бязафіксны* ← *афікс* (СЛТ-90, 5 утварэнняў), *бяспраўны* ← *права* (БПС-11, 1 утварэнне). Гэты тып можна лічыць малапрадуктыўным для філалагічных, сацыялагічных і філасофскіх тэрмінаў-прыметнікаў.

Кампазіцыя. Па меркаванні М. Р. Прыгодзіча, “дэрывацыйная сістэма сучаснай беларускай мовы вызначаецца значнай прадуктыўнасцю ва ўтварэнні інавацыйнага тыпу *composita*” [144, с. 4].

Словаскладанне. Словаскладанне намі, услед за Л. М. Шакуном, П. П. Шубай, Ф. М. Янкоўскім, разглядаецца як разнавіднасць марфалагічнага спосабу, хоць некаторыя даследчыкі (напрыклад, Л. А. Антанюк) лічаць найменні тыпу *марксізм-ленінізм* словазлучэннямі тыпу “назоўнік + дапасаваны назоўнік” [5, с. 192]. Згодна з меркаваннем Л. М. Шакуна, словы, утвораныя шляхам словаскладання, падзяляюцца на раздзельнааформленыя (скланяюцца абодва кампаненты) і адзінааформленыя (скланяецца толькі апошні кампанент) [186, с. 98].

У тэрміналогіі сацыялогіі і філасофіі словаскладанне сустракаецца пры ўтварэнні найменняў дзейнай асобы (раздзельнааформленыя адзінкі): *ідэаліст-агностык*, *ідэаліст-дыялектык*, *ідэаліст-метафізік*, *камуніст-утаніст*, *ліберал-кансерватар*, *матэрыялізм-дыялектык*, *матэрыяліст-метафізік*, *метафізік-дагматык*, *сацыялаг-марксіст*, *сацыялаг-суб'екты-*

віст, сацыялаг-эклектык, селянін-абшчыннік, селянін-аднаасобнік, філосаф-агностык, філосаф-дыялектык, філосаф-ідэаліст, філосаф-матэрыяліст, філосаф-метафізік, філосаф-наміналіст, філосаф-неапазітывіст, філосаф-прагматыст, філосаф-рэаліст, філосаф-экзістэнцыяліст, філосаф-эклектык, філосаф-эмпірык (РБС-70), *лідар-гандляр, лідар-пажарны, лідар-служба, лідар-сяганосец, лідары-агітатары* (БПС-11). Таксама ёсць адзінкавыя назвы вучэнняў: *марксізм-ленінізм* (РБС-70). У філалагічнай тэрміналогіі гэты тып прадуктыўнасцю не вызначаецца: *словы-казы* (СЛТ-62), *мова-аснова, мова-крыніца, словы-паразіты* (СЛТ-90), *мова-пасрэдніца* (БЭ-96).

Прадуктыўнасць словаскладання ў беларускай мове па-рознаму ацэньваецца даследчыкамі. З аднаго боку, выказваецца меркаванне, што “ўласна словаскладанне з’яўляецца непрадуктыўным спосабам утварэння назоўнікаў у сучаснай беларускай мове” [76, с. 192]. З другога боку, адзначаецца, што адсутнасць марфалагічных і сінтаксічных сродкаў сувязі ў складзе такіх утварэнняў пры наяўнасці агульнага семантычнага кода ўтварэння вядзе да значнай прадуктыўнасці данага тыпу [144, с. 30].

Абрэвіяцыя. Абрэвіяцыя з’яўляецца разнавіднасцю словаскладання, яна была адным з самых прадуктыўных спосабаў словаўтварэння ў рускай мове ў першай палове XX ст. Частка гэтых абрэвіатур была запазычана беларускай мовай: *агітпункт, сельсавет, палітбюро, камсамол* [14, с. 184]. Асобныя складанаскарочаныя словы калькавалі рускія эквіваленты: *дзяржгандаль, дзяржгас* [101, с. 137–138]. Абрэвіатуры ў асноўным абазначаюць тыя новыя рэаліі жыцця, якія з’явіліся ў Савецкім Саюзе. Але абрэвіяцыя таксама назіраецца і пры найменні вучэнняў, якія панавалі ў СССР: *дыямат, гістмат*. Сучасныя слоўнікі (“Вялікі слоўнік беларускай мовы” Ф. А. Піскунова) таксама фіксуюць даныя абрэвіатуры.

Абрэвіяцыя не з’яўляецца прадуктыўным спосабам для ўтварэння як тэрмінаў сацыялогіі і філасофіі (адзінкавыя прыклады: *дзяржкапіталізм, дыямат* (РБС-70)), так і філалагічных тэрмінаў (*інтэрдыялект* (СЛТ-90), *ідыялект, сацыялект* (БЭ-96)).

Асноваскладанне з’яўляецца адным з прадуктыўных спосабаў і тэрмінаўтварэння. Асноўным (апорным) словам такіх кампазітаў звычайна з’яўляецца апошні кампанент, які часта роўны цэламу слову і служыць для марфалагічнага афармлення ўсяго складання. Асноваскладанне і анова-складанне з суфіксацыяй прадстаўлены ў словаўтварэнні тэрмінаў-назоўнікаў і тэрмінаў-прыметнікаў у межах даследаваных тэрмінасістэм.

Утварэнне назоўнікаў. У якасці першай асновы выступаюць словы розных часцін мовы:

1) назоўнікі: *асноваўтварэнне, складаразьдзел* (БНТ-15), *гукаўтварэнне, словазмяненне* (СЛТ-62), *вершаскладанне* (КЛС-69),

веравызнанне, волевыяўленне, светаадчуванне, светасузіранне (РБС-70), *розумазаклучэнне, рэхаверш* (БЭ-96);

2) прыметнікі: *дабрабыт, узаемаадносiны, узаемасувязь* (РБС-70), *наватвор* (СЛТ-90);

3) займеннікі: *iншабыццё, самаўрад* (БНТ-11);

4) лічэбнікі: *першамова* (БНТ-15), *першапрычына* (РБС-70).

У тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі прадуктыўны тып складаюць назоўнікі-кампазіты з першым кампанентам **сама-** *самаадмаўленне, самакіраванне, самапазнанне, самарух, самасвядомасць, самасупярэчнасць* (РБС-70), *самаарганізацыя, самавыхаванне, саманазіранне* (БЭ-96).

У даследаванай тэрміналогіі таксама сустракаюцца нешматлікія складаныя найменні з афіксоідамі. Сацыялагічныя і філасофскія тэрміны ўтвараюцца з дапамогай прэфіксоіда **паў-** (*паўпралетарый, паўпралетарыят* (РБС-70)); суфіксоіда **-знаўства** (*грамадазнаўства* (БНТ-11), *прыродазнаўства* (РБС-70)); філалагічныя тэрміны – пры дапамозе прэфіксоіда **паў-** (*паўкалька* (СЛТ-90), *паўустаў* (БЭ-96), *паўсанет* (ПС-2004)); суфіксоідаў **-знавец** (*мовазнавец* (БНТ-15)), **-знаўства** (*мовазнаўства, словазнаўства* (БНТ-15), *літаратуразнаўства* (КЛС-69), *славяназнаўства* (СЛТ-90), *беларусазнаўства, вершазнаўства, кітаязнаўства, крыніцазнаўства, перакладазнаўства, усходазнаўства* (БЭ-96), **-ніс** (*летапісы, гуканіс* (КЛС-69), *скорапіс* (СЛТ-62), *клінапіс, тайнапіс* (СЛТ-90)).

У сучасным словаўтварэнні тэрміны, складзеныя з іншамоўных элементаў, адносяцца да кампазітаў. Так, Ю. М. Лук'янюк разглядае тэрміны, у якіх першы ці другі звязаны кампанент грэчаскага паходжання **неа-, мікра-, макра-, мега-, мета-, псіха-, пара-, пан-, -логія, -софія** [114, с. 10] як утвораныя марфалагічным спосабам. У нашай працы можна асобна вылучыць тэрміны з першым звязаным кампанентам грэчаскага ці лацінскага паходжання:

акра- (грэч. *akros* 'крайні, самы аддалены, высокі'): *акраверш* (ПС-2004);

аўта- (грэч. *autos* 'сам'): *аўтакрытыка* (КЛС-69);

бія- (грэч. *bios* 'жыццё'): *біясацыялогія* (БЭ-96);

лінгва- (лац. *lingua* 'мова'): *лінгвастылістыка* (СЛТ-90);

мана- (грэч. *monos* 'адзін'): *манаверш* (БЭ-96);

мета- (грэч. *meta* 'пасля, за'): *метамова* (СЛТ-90);

макра- (грэч. *makros* 'вялікі'): *макрасвет* (БЭ-96);

мікра- (грэч. *mikros* 'малы'): *мікралінгвістыка* (СЛТ-90), *мікрасвет* (БЭ-96);

неа- (грэч. *neos* 'новы'): *неаславянафільства* (РБС-70), *неаграматыкі* (СЛТ-62), *неараман* (БЭ-96);

пан- (грэч. *pan* 'усё'): *панарабізм* (РБС-70);

полі- (греч. *poly* ‘многа’): *полісемантизм* (СЛТ-90), *полілінгвізм* (БЭ-96);

псіха- (греч. *psyche* ‘душа’): *псіхарасізм* (РБС-70);

сацыя- (лац. *societas* ‘грамадства’): *сацыялінгвістыка* (СЛТ-90);

фона- (греч. *phone* ‘гук’): *фонамарфалогія* (СЛТ-90), *фонасемантыка* (ПС-04);

этна- (греч. *ethnos* ‘народ’): *этнасацыялогія*, *этнацэнтрызм* (БЭ-96).

Сярод тэрмінаў-кампазітаў у даследаваных крыніцах сустракаюцца словы, утвораныя складаннем больш чым дзвюх асноў (*антрапасацыялогія*, *антрапасацыягенез*, *фонамарфалогія*, *этнасацыялогія*), што характэрна для тэрміналагічнай лексікі: “найбольшае пашырэнне шматасноўных кампазіты атрымалі ў тэрміналогіі” [144, с. 22].

У якасці другіх састаўных частак складаных слоў выступаюць наступныя тэрмінаэлементы:

-верш (лац. *versus*): *рэхаверш* (ПС-2004);

-грама (греч. *gramma* ‘запіс’): *рытмаграма* (ПС-2004);

-лаг (греч. *logos* ‘слова; вучэнне’): *сацыёлаг* (РБС-70);

-логія (греч. *logos* ‘слова; вучэнне’): *цюркалогія* (БЭ-96);

-оід (греч. *eidos* ‘выгляд’): *суфіксоід* (СЛТ-62), *афіксоід*, *прэфіксоід* (СЛТ-90), *рыфмоід*, *страфоід* (ПС-2004);

-фобія (греч. *phobos* ‘страх’): *русафобія* (БПС-2011).

Зафіксаваны таксама кампазіты з першай іншамойнай асновай **нацыянал-** (нацыянальны): *нацыянал-дэмакратызм*, *нацыянал-лібералізм*, *нацыянал-рэфармізм*, *нацыянал-шавінізм* (РБС-70); **сацыял-** (сацыяльны): *сацыял-дарвінізм*, *сацыял-дэмакратызм*, *сацыял-патрыятызм*, *сацыял-пацыфізм*, *сацыял-фаішызм*, *сацыял-утаніст*, *сацыял-рэвалюцыянер* (РБС-70), *сацыял-рэфармізм* (БЭ-96), *сацыял-дэмакратыя* (БПС-2011).

Складана-суфіксальны спосаб. Утварэнне назоўнікаў. У межах гэтага спосабу вылучаюцца два падтыпы: асноваскладанне і суфіксацыя, асноваскладанне і нулявая суфіксацыя.

Асноваскладанне і суфіксацыя. У тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі існуюць наступныя тыпы:

1) утварэнні з фармантам *-ств-а/-цтв-а*, якія абазначаюць дзейнасць, названую ў дзеяслоўнай аснове: *вобразаборства*, *народа-праўства* (БНТ-11), *богастваральніцтва*, *богаішукальніцтва* (РБС-70), *вальнадумства* (БЭ-96);

2) сацыяльныя ці філасофскія тэрміны з фармантам *-ств-а*: *многажонства*, *многумуства* (БНТ-11), *усеадзінства* (БЭ-96);

3) утварэнні з фармантам *-j-э*, якія абазначаюць грамадскую з’яву: *аднаўладзьдзе*, *вялікадзяржаўе*, *поўнапраўе* (БНТ-11), *адзінадзяржаўе*, *мнагаўладдзе* (РБС-70), *двухвер’е* (БПС-2011);

4) утварэнні з фармантамі *-ец, -ц-а*, якія абазначаюць асобу: *адназемец, самаўладца, чужаверац, чужаземец, чужаплемец* (БНТ-11).

У межах філалагічнай тэрміналогіі можна выдзеліць наступныя тыпы:

1) утварэнні з фармантам *-j-э*: *двукроп'е, чужаслоўе, шматкроп'е* (БНТ-15), *прастамоўе, двухмоўе* (СЛТ-62), *двухрадкоўе, чатырохрадкоўе* (КЛС-69), *шматмоўе* (СЛТ-90), *пяцірадкоўе, шасцірадкоўе, сямірадкоўе, васьмірадкоўе, шаснаццацірадкоўе* (БЭ-96); *двухрадкоўе, дванаццацірадкоўе* (ПС-2004);

2) утварэнні з суфіксам *-ік*: *шасцірадковік, трынаццаціскладовік* (БЭ-96), *аднарадковік, двухрадковік, пяціскладовік, адзінаццаціскладовік* (ПС-2004);

3) утварэнні з фармантам *-к-а*: *скорагаворка* (КЛС-69).

Асноваскладанне і нулявая суфіксацыя. Асноваскладанне і нулявая суфіксацыя ўключае адзінкавыя сацыялагічныя і філасофскія тэрміны: *сьветагляд* (БНТ-11); філалагічныя тэрміны: *праваслоў, скораніс* (БНТ-15), *вершаказ* (ПС-2004).

Трэба адзначыць наступную асаблівасць: пры агульнай перавазе асноваскладання на пурыстычным этапе (у тэрміналогіі філалогіі, філасофіі і сацыялогіі) у межах кампазіцыі большасць тэрмінаў утворана складана-суфіксальным спосабам (70 тэрмінаў), на другім месцы – асноваскладанне (16 тэрмінаў), словаскладанне і абрэвіяцыя не адзначаны.

Утварэнне прыметнікаў шляхам кампазіцыі. У прааналізаваных крыніцах сустракаюцца толькі адзінкавыя ўтварэнні: *нацыянальна-вызваленчы* (БПС-2011), *атрыбутыўна-прэдыкатыўны, структурна-семантычны* (СЛТ-90).

Асноваскладанне і суфіксацыя. Гэты спосаб быў больш прадуктыўным у 1920-я гг., чым у пазнейшы перыяд. БНТ-11 фіксуе наступныя тэрміны сацыялогіі і філасофіі: *самастойны, усенародны, чужаверны, чужаземны, чужапляменны* (5 адзінак); БНТ-15 уключае такія філалагічныя тэрміны, як *агульнаславянскі, аднагучны, аднаразовы, аднародны, аднаскладовы, блізказначны, гукапераймальны, двухскладовы, мілагучны, многачленны*. У пазнейшых крыніцах сустракаем толькі *агульнанародны* (БПС-2011).

Назіранні сведчаць, што кампазіцыя з'яўляецца дастаткова прадуктыўным спосабам утварэння тэрмінаў у галіне сацыялогіі, філасофіі і філалогіі. Большасць тэрмінаў-кампазітаў утворана асноваскладаннем, а таксама складана-суфіксальным спосабам. Для пурыстычнага перыяду складана-суфіксальны спосаб быў асноўным у межах кампазіцыі, словаскладанне ўвогуле не зафіксавана. Пры асноваскладанні ў мадыфікаваныя антыпурыстычны і сучасны перыяды сустракаюцца ўтварэнні з першым кампанентам, які прадстаўлены звязанымі інтэрнацыянальнымі

кампанентамі (*аўта-, бія-, лінгва-, мета-, макра-, мікра-, неа-, пан-, полі-, псіха-, сацыя-, фона-, этна-* і інш.). Менш шырока прадстаўлены кампазіты з другім звязаным кампанентам (*-грама, -лаг, -логія, -оід, -фобія*).

У цэлым адзначым, што марфалагічны спосаб тэрмінаўтварэння адносіцца да высокапрадуктыўных (13,6 % у філалогіі) і 13,2 % (у філасофіі і сацыялогіі).

2.3.3 Лексіка-семантычны спосаб утварэння тэрмінаў

Пад лексіка-семантычным (ці семантычным) спосабам словаўтварэння разумеецца такі, пры якім словы, якія ўжо існуюць у мове, набываюць новыя значэнні, але іх гукавы від застаецца ранейшым [186, с. 89]. Вынікам такога семантычнага расшчаплення слоў з’яўляецца ўзнікненне амонімаў. На думку Л. М. Шакуна, “паколькі лексіка-семантычным спосабам фармальна новыя словы не ўзнікаюць, то некаторыя даследчыкі гэты спосаб выводзяць не толькі за межы сінхроннага, але і дыяхранічнага словаўтварэння. Яны адносяць яго да лексікалогіі, якая разглядае разам з іншымі з’явамі семантычную структуру слоў – мнагазначнасць, аманімію, розныя змены ў значэннях” [186, с. 90].

Семантычная дэрывацыя ў тэрмінаўтварэнні мае некаторыя асаблівасці ў параўнанні з літаратурнай мовай: 1) большая ступень прадуктыўнасці, чым у літаратурнай мове; 2) у тэрміналогіі семантычная дэрывацыя ўяўляе спосаб прыстасавання агульнаўжывальных адзінак, а не працяглы працэс эвалюцыі значэння слова, як у літаратурнай мове; 3) у тэрмінаўтварэнні могуць пераасэнсоўвацца словы з абстрактным значэннем, у літаратурнай мове – з канкрэтным [124, с. 56].

Трэба заўважыць, што шырокі пласт слоў, тэматычна звязаных з грамадствам, чалавекам, прыродай, адносіцца адначасова як да агульнаўжывальнай лексікі, так і да тэрміналагічнай. Словы, што могуць адначасова функцыянаваць у гэтых двух пластах, адрозніваюцца “аб’ёмам семантыкі, аб’ёмам інфармацыі, тыпам значэння” [51, с. 23]. У прыватнасці, для гэтай сітуацыі можна прымяніць падзел значэнняў слоў паводле А. А. Патабні на бліжэйшыя і далейшыя: “...пад значэннем слова ўвогуле разумеюцца дзве розныя рэчы, з якіх адну, што знаходзіцца ў межах мовазнаўства, назавём бліжэйшым, іншую, што складае прадмет іншых навук, – далейшым значэннем слова [140, с. 10]; “...бліжэйшае значэнне слова народнае, між тым далейшае, у кожнага рознае па якасці і колькасці элементаў, – асабістае. З асабістага разумення ўзнікае вышэйшая аб’ектыўнасць думкі, навуковая...” [140, с. 11].

Д. С. Лотэ выдзяляе чатыры тыпы змянення значэнняў агульнаўжывальных слоў у навукова-тэхнічнай тэрміналогіі: 1) удакладненне

значэння тэрміна; 2) класіфікацыйнае змяненне значэння тэрміна; 3) змяненне значэння тэрміна па аналогіі паняццяў; 4) змяненне значэння тэрміна па сумежнасці паняццяў [106, с. 39]. У сучасных даследаваннях вылучаюцца наступныя віды семантычнага спосабу тэрмінаўтварэння: 1) спецыялізацыя значэння агульналітаратурнага слова; 2) метафарычны перанос; 3) метанімічны перанос; 4) семантычнае калькаванне (А. М. Лапкоўская).

Спецыялізацыя значэння адбываецца, калі “гатова намінатыўная адзінка..., будучы выкарыстанай у сферы спецыяльнай камунікацыі, набывае спецыяльнае тэрміналагічнае значэнне, хоць і суадносіцца з тым самым азначаемым, з якім яна суадносіцца і ў шырокай агульнаўжывальнай сферы. Відавочна, што ў падобных словах азначальнае і азначаемае ў агульналітаратурнай і навуковай сферы супадаюць” [98, с. 75–76]. Такім чынам, такая адзінка існуе і ў літаратурнай мове, і ў навуковай сферы, называе і бытавое, і навуковае паняцці. Некаторыя даследчыкі разглядаюць спецыялізацыю як разнавіднасць метафарызацыі [57, с. 84]. Так, у *Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы* слова *казка* тлумачыцца як ‘апавядальны, звычайна народна-паэтычны твор пра выдуманых асоб і падзеі’ [169, с. 263], а ў спецыяльным слоўніку паняцце паглыбляецца, набывае спецыфічныя прыметы: ‘адзін з відаў вуснай народнай творчасці; апавядальны мастацкі твор з элементамі дасціпнага вымыслу, незвычайных прыгод і сітуацый. Казкі падзяляюцца на дзве вялікія групы: фантастычныя (казкі аб жывёлах, чараўнічыя, казкі-легенды) і рэалістычна-бытавыя (авантурна-прыгодніцкія, сатырычныя, анекдоты)’ (КЛС-69, с. 90). Большасць лінгвістычных тэрмінаў (*агаворка, адносіны, азнака* (БНТ-15), *гаворка, гук, гутарка, гучнасць, зеў, кірыліца, мова, пісьмёны, правіла, прымета, радок, разбор, слова, сувязь, час, якасць*) утварыліся ў выніку спецыялізацыі значэння. У тэрміналогіі літаратуразнаўства гэты спосаб утварэння тэрмінаў з’яўляецца вядучым у межах семантычнай дэрывацыі: *абрыў, апавяданне, апісанне, байка, быліны, дзённік, загадка, замова, казка, параўнанне, пасланне* і г. д.

У сацыялагічнай і філасофскай тэрміналогіі гэты від семантычнай дэрывацыі таксама з’яўляецца найбольш прадуктыўным: *абавязак, багацце, барацьба, бачнасць, бедната, большасць, вайна, велічыня, вёска, вечнасць, выбары, горад, дзейнасць, доказ, заказ, закон, зло, магчымасць, прыгнёт, улада, уплыў* і г. д.

Метафарычны перанос абазначае пераход назвы аднаго прадмета на іншы на аснове падабенства іх прымет. Л. В. Кутарава [94] (услед за ёй беларускія тэрміналагі Д. В. Дзятко, Т. В. Капейко [75], А. М. Лапкоўская) пры аналізе пераносу імён з агульнаўжывальнай мовы ў тэрміналагічную выкарыстоўваюць такія паняцці: інтэгральная прымета (ІП) – семантычны

кампанент, агульны для слова і тэрміна, мадыфікацыя якога вядзе да ўтварэння семантыкі тэрміна; дыферэнцыяльная прымета (ДП) – семантычны кампанент, які адрознівае тэрмін (Т) ад адпаведніка, агульнаўжывальнага слова (АС) і які выяўлены ў працэсе прафесійнай дзейнасці носьбітамі данай прафесіі [94, с. 106]. Прыметы, паводле якіх адбываецца пераход назвы, могуць быць рознымі: форма, знешні выгляд, функцыя, месцазнаходжанне, дзеянне, якасць і г. д., часта да аб’ектыўнай прыметы можа далучацца асацыятыўная (суб’ектыўная) прымета.

У беларускай філасофскай тэрміналогіі метафарычны перанос з’яўляецца малапрадуктыўным. Агульнаўжывальныя словы тэрміналагізуюцца галоўным чынам у складзе састаўных тэрмінаў (словы *камень, залаты, наіўны, здаровы* ў тэрміналагічных словазлучэннях *філасофскі камень, залатое правіла, наіўны рэалізм, здаровы сэнс*) [114, с. 9].

Звычайна метафары класіфікуюцца “па семантычнай матывацыі, якая ўлічвае характар параўнальных паняццяў – суадносінны рэфэрэнта і агента. Па гэтай класіфікацыі выдзяляецца 4 тыпалагічныя формулы метафар: 1. «жывое → жывое»; 2. «нежывое → нежывое»; 3. «жывое → нежывое»; 4. «нежывое → жывое»... Метафарычныя пераасэнсаванні ... могуць грунтавацца на падабенстве зрокавых і слыхавых успрыманняў, эмацыянальна-псіхалагічных і смакавых уяўленнях, унутраных біялагічных асаблівасцях, на падабенстве вонкавага выгляду, формы, размяшчэння ў прасторы, колькасці, метрычных уласцівасцей... функцыі, прызначэння і інш.” [158, с. 32].

На аснове падабенства формы

На аснове падабенства формы тэрміналагізавалася агульнаўжывальнае слова *кальцо* (літаратуразнаўчы тэрмін), а таксама словы *дужкі, лапкі, кропка, рыска*, якія ў лінгвістыцы абазначаюць знакі прыпынку:

ДУЖКА (АС)

Ручка або якая-н. іншая частка прадмета ў форме невялікай дугі [169, с. 186].

ІІ: закруглены (форма).

ДП АС: дужка замка.

ДП Т: парны знак прыпынку. Круглыя, квадратныя, фігурныя дужкі.

ДУЖКА (Т)

Знак прыпынку ў выглядзе вертыкальнай рысы (прамой, закругленай, фігурнай) [169, с. 186].

КОСКА (АС)

Невялікая каса (доўгія заплечыя разам валасы) [169, с. 298].

ІІ: выцягнуты (форма).

КОСКА (Т)

Знак прыпынку, які раздзяляе словы, групы слоў і сказы [169, с. 298].

ДП АС: заплеченыя валасы; кароткая тонкая коска.

ДП Т: знак прыпынку; раздзяляльны, выдзяляльны.

На аснове падабенства функцыі

На аснове падабенства функцыі тэрміналагізаваліся такія агульнаўжывальныя словы, як *звязак* (БНТ-15), *звязка*, *корань* (лінгвістычныя тэрміны), *завязка*, *развязка* (літаратуразнаўчыя тэрміны):

КОРАНЬ (АС)

1. Падземная частка расліны, пры дапамозе якой яна замацоўваецца ў зямлі і атрымлівае пажыўныя рэчывы.

2. Унутраная частка зуба, ногця, воласа і пад.

3. *перан*. Пачатак, аснова чаго-н. [169, с. 297].

ІІІ: асноўны, унутраны.

ДП АС: пусціць карані, вырваць з каранем; корань зуба, ногця, воласа.

ДП Т: прыналежны слову, без суфікса і прыстаўкі; адкрыты, закрыты, свабодны, звязаны.

КОРАНЬ (Т)

Асноўная частка слова без суфікса і прыстаўкі [169, с. 297].

На аснове асацыятыўнага падабенства прадметаў ці з'яў

На аснове асацыятыўнага падабенства прадметаў ці з'яў тэрміналагізаваліся такія агульнаўжывальныя словы, як *скачок* (філасофскі тэрмін), *вытрымка*, *лад*, *націск*, *склад*, *стан*, *трыванне* (лінгвістычныя тэрміны):

ВЫТРЫМКА (АС)

Уменне валодаць сабой, стойкасць, цярдлівасць [169, с. 134].

ІІІ: адкладзены.

ДП АС: праявіць вытрымку.

ДП Т: прыналежны артыкуляцыі.

ВЫТРЫМКА (Т)

Другая фаза артыкуляцыі гука, калі органы маўлення захоўваюцца ў пэўным стане, неабходным для вымаўлення гука [166, с. 35].

ЛАД (АС)

ЛАД (Т)

Дзяржаўная ці грамадская сістэма [169, с. 311]. Сістэма форм дзеяслова, якая выражае адносіны дзеяння да рэчаіснасці [169, с. 311].

ІІ: арганізаваны.

ДП АС: дзяржаўны, грамадскі.

ДП Т: прыналежны дзеяслову; абвесны, загадны, умоўны.

Метанімічны перанос адбываецца пры пераходзе назвы з аднаго прадмета на іншы на аснове іх сумежнасці. Метанімічны перанос не прадуктыўны ў беларускай філалагічнай тэрміналогіі; можна вылучыць наступны тып метанімічных пераносаў: дзеянне → вынік дзеяння (*дыктоўка, пераказ, пераклад*). Метанімічны перанос не характэрны для тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі.

Семантычнае калькаванне абазначае тэрміналагізацыю агульнаўжывальных слоў, якая адбылася паводле іншамоўнага ўзору. Адзначаецца, што гэтая разнавіднасць семантычнай дэрывацыі была асабліва прадуктыўнай у 1920–1930-я гг. [98, с. 77]. Аўстрыйскі беларусіст Г. Бідэр пры даследаванні “Беларускай граматыкі для школ” Б. Тарашкеіча выяўляе каля 15 прыкладаў, дзе ўстанаўліваецца тэрміналагізацыя інтэрлексемы ў адной ці дзвюх славянскіх мовах, “што дазваляе ўключыць яе (інтэрлексему) у беларускую тэрміналагічную сістэму” [18, с. 39]. Дзякуючы ўнутрыславянскаму моўнаму параўнанню можна дакладна вызначыць, з якой славянскай мовы на беларускую лексему было перанесена тэрміналагічнае значэнне. Так, напрыклад, беларускія словы *аснова, род* тэрміналагізаваліся па аналогіі з рускай і ўкраінскай мовамі, а не з польскай, дзе эквівалентнымі граматычнымі тэрмінамі з’яўляюцца *temat, rodzaj gramatyczny*. Да семантычнага калькавання можна аднесці такія тэрміны, як *дапаўненне* [89, с. 149], *голас, знак, імя, шум*.

Значная колькасць семантычных калек у беларускай філасофскай тэрміналогіі пабудавана пад уплывам рускай лексікі: *адлюстраванне, азначэнне, быццё, годнасць, колькасць, надбудова, прастора, развіццё, рух* [23, с. 22; 115, л. 73].

Лексіка-семантычны спосаб у даследаванай тэрміналогіі высокай прадуктыўнасцю не валодае (3,5 % у філалогіі, 2,5 % у філасофіі і сацыялогіі). Сярод разнавіднасцей семантычнай дэрывацыі найбольш прадуктыўнай з’яўляецца спецыялізацыя значэння, астатнія разнавіднасці (метафарычны перанос, семантычнае калькаванне, метанімічны перанос) прадуктыўнасцю не вызначаюцца.

2.3.4 Марфалага-сінтаксічны спосаб утварэння тэрмінаў

У межах гэтага спосабу адрозніваюць субстантывацыю, ад'ектывацыю, адвербіялізацыю і пранаміналізацыю. Згодна з меркаваннем Л. М. Шакуна, субстантывацыя некалькі адрозніваецца ад іншых тыпаў і характарызуецца тым, што набліжаецца да марфалагічнага спосабу словаўтварэння. Пры субстантывацыі выяўляецца і своеасаблівы дэрывацыйны сродак – ператварэнне парадыгмы: “утвараюцца наогул новыя назоўнікі па ўзору субстантывавальных прыметнікаў і дзеепрыметнікаў... па аналогіі з існуючымі субстантывавальнымі прыметнікамі і дзеепрыметнікамі: *апаратная, бульбяная, шашлычная* і інш.” [186, с. 93]. Трэба адзначыць, што адпрыметнікавыя і аддзеепрыметнікавыя назоўнікі ад'ектыўнага скланення могуць класіфікавацца як нульсуфіксальныя ўтварэнні [15, с. 274–275].

У межах тэрміналогіі філалогіі, філасофіі і сацыялогіі прадстаўлена толькі субстантывацыя. Сярод філасофска-сацыялагічных тэрмінаў, утвораных гэтым спосабам, можна выдзеліць: утварэнні, якія абазначаюць філасофскія паняцці: *абсалютна-апасродкаванае, адзінкавае, адмоўнае, асаблівае, бесканечнае, бессвядомае, брыдкае, выпадковае, знешняе, ідэалізаванае, існае, існуючае, істотнае, канечнае, канкрэтна-непасрэднае, мінучае, неакрэсленае, непазнанае, непасрэднае, прыгожае, складанае, станоўчае, старое, узвышанае, усеагульнае* (РБС-70), *агіднае, адноснае, іншае, канечнае, унутранае, цэлае* (ТСФ-96), *аб'ектыўнае, агульнае, адзінкавае, верагоднае* (БЭ-96); утварэнні, якія абазначаюць асоб: *вольнаадпушчаны, рабочы* (БНТ-11), *беспрацоўныя, рабочы, служачыя* (БПС-2011).

Субстантывацыя менш прадуктыўная ў філалагічнай тэрміналогіі: *камічнае, трагічнае, тыповае* (КЛС-69), *вядучы* (СЛТ-83), *патэтычнае* (БЭ-96). Марфалага-сінтаксічны спосаб тэрмінаўтварэння адносіцца да малапрадуктыўных (0,1 % у філалогіі і 1,2 % у філасофіі і сацыялогіі).

Вывады да главы 2

1. Сярод беларускіх уласнамоўных сродкаў можна адзначыць ужыванне слоў літаратурнай мовы ў тэрміналагічным значэнні; пераасэнсаванне значэння агульнаўжывальных слоў; тэрміналагізацыю бытавізмаў і дыялектызмаў; выкарыстанне рэсурсаў беларускага словаўтварэння. Да сваямоўных тэрмінаў адносяцца калькі і паўкалькі, дэрываты запазычаных слоў, словазлучэнні. Не з'яўляюцца запазычанымі тэрміны-гібрыды, якія аб'ядноўваюць асновы і афіксы рознага паходжання.

2. У межах сацыялагічнага, філасофскага і філалагічнага тэрмінаўтварэння сінтаксічны спосаб з'яўляецца самым прадуктыўным (66,1 % і 60,4 % адпаведна). Адзначым, што ў сістэме літаратурнай мовы

гэты спосаб, у адрозненне ад падсістэмы мовы навукі, вялікай прадуктыўнасці не мае.

Марфалагічны спосаб тэрмінаўтварэння таксама адносіцца да высокапрадуктыўных (13,6 % у філалогіі і 13,2 % у філасофіі і сацыялогіі). У межах гэтага спосабу суфіксацыя з'яўляецца найбольш прадуктыўнай на працягу ўсяго перыяду фарміравання беларускай нацыянальнай тэрміналогіі. Намі выдзелены 3 высокапрадуктыўныя, 2 сярэднепрадуктыўныя словаўтваральныя тыпы для сацыялагічнай і філасофскай тэрмінасістэм; 3 высокапрадуктыўныя, 2 сярэднепрадуктыўныя тыпы, паводле якіх адбывалася ўтварэнне філалагічных тэрмінаў-назоўнікаў.

У тэрмінасістэмах філалогіі, сацыялогіі і філасофіі пры ўтварэнні назоўнікаў высокапрадуктыўнымі з'яўляюцца фарманты *-асць* (*-асць*), *-нн-е* (*-нн-е*); сярэднепрадуктыўным – суфікс *-ізм/-ызм/-ял-ізм/-ян-ізм*. Фармант *-ств-а/-цтв-а* высокапрадуктыўны пры ўтварэнні сацыялагічных і філасофскіх тэрмінаў, фармант *-ык-а* сярэднепрадуктыўны пры ўтварэнні філалагічных тэрмінаў. Фармант *-енн-е* (*-енн-е*)/*-энн-е* (*-энн-е*) валодае высокай прадуктыўнасцю ў тэрміналогіі філалогіі, у філасофска-сацыялагічнай тэрміналогіі ён сярэднепрадуктыўны.

У даследаванай тэрміналогіі прадуктыўнасць фармантаў *-ізм/-ызм* і *-ацыj-а* ўзрастае ў сучасны перыяд. Сярод малапрадуктыўных суфіксальных словаўтваральных тыпаў у тэрміналогіі сацыялогіі і філасофіі можна назваць утварэнні з наступнымі фармантамі: *-ак*, *-анн-е* (*-анн-е*), *-к-а*, *-от-ы*. У філалагічнай тэрміналогіі адзначым такія малапрадуктыўныя тыпы, якія ўключаюць вытворныя з фармантамі: *-ак*, *-анн-е* (*-анн-е*), *-(аў)шчын(а)*, *-ельк-а*, *-есць*, *-ік*, *-іц-а*, *-j-э*, *-ij-а*, *-к-а*, *-нік*, *-ок*, *-оўк-а*, *-ств-а*, *-так*, *-эм-а*. Нульсуфіксальны спосаб словаўтварэння з'яўляецца малапрадуктыўным для беларускай тэрміналогіі сацыялогіі, філалогіі і філасофіі.

Вылучана 13 словаўтваральных тыпаў для ўтварэння агентыўных назоўнікаў у тэрміналогіі сацыялогіі і філасофіі: 12 для ўтварэння назоўнікаў м. р. і 1 для назоўнікаў ж. р. Найбольш прадуктыўнымі з'яўляюцца фарманты *-ік/-нік*, *-іст/-ыст* (*-іст-ы*) і *-(j)анец/-енец/-ец/-энец*. Да непрадуктыўных суфіксальных словаўтваральных тыпаў агентыўных назоўнікаў можна аднесці ўтварэнні з *-ар*, *-ан-ін*, *-льнік*, *-ун*, *-чык/шчык*, *-хар*, *-як*.

Прэфіксальнае тэрмінаўтварэнне не вызначаецца прадуктыўнасцю. Найбольш пашыраны ўтварэнні з беларускай прыстаўкай *не-/ня-* і з запазычанымі прыстаўкамі *анты-*, *дэ-*. Тэрміны-назоўнікі ў галіне філасофіі і сацыялогіі ўтвараюцца пры дапамозе прэфіксаў *анты-*, *бес-/без-*, *да-*, *дэ-*, *звыш-*, *не-/ня-*, *пера-*, *по-*, *пра-*, *рэ-*, *су-*. Філалагічныя тэрміны

ўтвараюцца пры дапамозе прэфіксаў *дэ-, дэз-, не-/ня-, пад-, пера-, пра-, пры-, рэ-, са-* (су-).

Большасць тэрмінаў-кампазітаў утворана асноваскладаннем, а таксама складана-суфіксальным спосабам. У кампазіцыі задзейнічаны як уласнамоўныя асновы, так і запазычаныя звязаныя кампаненты: *акра-, аўта-, бія-, лінгва-, мана-* і інш. Актыўна выкарыстоўваюцца афіксоіды *-знаўства-, -знавец, паў-* і інш. Прэфіксальна-суфіксальнае словаўтварэнне, семантычная дэрывацыя, марфалага-сінтаксічны спосаб у тэрміналогіі сацыялогіі, філалогіі і філасофіі з'яўляюцца малапрадуктыўнымі.

Падчас пурыстычнага перыяду найбольш прадуктыўнымі фармантамі пры ўтварэнні адцягненых назоўнікаў у межах тэрміналогіі філалогіі, філасофіі і сацыялогіі былі *-асць, -ств-а/-цтв-а, -еньн-е/-эньн-е, -ньн-е*. Некаторыя тэрміны з суфіксам *-ік* характэрныя толькі для пурыстычнага перыяду: *іменьнік* (заменены на *назоўнік*), *аднагучнік* (дублет тэрміна *гомонім*), *блізказначнік* (дублет тэрміна *сынонім*). Пры ўтварэнні агентыўных назоўнікаў выкарыстоўваліся словаўтваральныя тыпы з фармантамі *-ік/-нік* (найбольш прадуктыўны), *-ец/-енец, -іст-ы, -льнік*. Прэфіксацыя адбывалася ў асноўным пры дапамозе беларускіх прэфіксаў (*ад-, без-/бяс-, на-, не-/ня-, па-, пад-, пера-, пры-*). Складана-суфіксальны спосаб быў асноўным у межах кампазіцыі, прыкладаў словаўтварэння не зафіксавана. Найбольшая колькасць суфіксальных тэрмінаў-прыметнікаў зарэгістравана ў крыніцах пурыстычнага перыяду, самыя прадуктыўныя суфіксы *-н-, -ічн-/ычн-*.

Падчас мадыфікаванага антыпурыстычнага перыяду словаўтваральныя тыпы з фармантамі *-асць, -нн-е, -ств-а/-цтв-а* захавалі сваю высокую прадуктыўнасць. Фармант *-енн-е/-эньн-е* можна лічыць сярэднепрадуктыўным. “Сярод самых прыкметных словаўтваральных інавацый савецкага перыяду адзначаецца буйны рост прадуктыўнасці суфіксаў *-іст, -ізм, -ацыя-...*” [8, с. 26]. Найменні дзейнай асобы ўтвараліся пры дапамозе суфіксаў *-ец, -іст*, а таксама шляхам словаўтварэння. Дэрывацыйнымі сродкамі пры прэфіксацыі з'яўляліся як уласнабеларускія (*без-, да-, не-/ня-, пад-, пра-, пры-, са-, су-*), так і іншамоўныя (*анты-, дэ-, рэ-*) прэфіксы. У мадыфікаваны антыпурыстычны і сучасны перыяды часта сустракаюцца кампазіты з першым кампанентам, які прадстаўлены звязанымі інтэрнацыянальнымі каранямі (*аўта-, бія-, лінгва-, макра-, мікра-, неа-, пан-, полі-, псіха-, сацыя-, фона-, этна-*). Менш шырока прадстаўлены кампазіты з другім звязаным кампанентам (*-грама, -лаг, -логія, -оід, -фобія*).

У сучасны перыяд захоўваецца высокая прадуктыўнасць фармантаў *-асць, -нн-е, -ств-а/-цтв-а* ў філасофска-сацыялагічнай тэрміналогіі, фарманты *-енн-е/-эньн-е, -ізм/-ызм, -ацыя-а* адносяцца да сярэднепрадуктыўных. Для найменняў дзейнай асобы найбольш

прадуктыўны словаўтваральны тып з суфіксам *-іст*. Прэфіксацыя адбываецца пры дапамозе як уласнабеларускіх (*без-/бяс-, да-, не-/ня-, пра-, пры-, су-*), так і іншамоўных (*анты-, дэ-, рэ-*) прыставак. У асноваскладанні ўдзельнічаюць як уласнабеларускія, так і іншамоўныя кампаненты. У тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі з’явіліся ўтварэнні з фармантам *-ык-а*. Утварэнні з фармантамі *-ак, -j-э-, -ок, -оўк-а, -ств-а, -так* сустракаюцца на ўсіх этапах развіцця філалагічнай тэрміналогіі.

Такім чынам, у тэрмінаўтварэнні выкарыстоўваюцца тыя ж спосабы словаўтварэння, што і ў літаратурнай мове. Сінтаксічны спосаб выяўляецца больш прадуктыўным пры ўтварэнні тэрмінаў. Высокая прадуктыўнасць некаторых словаўтваральных мадэлей у тэрмінаўтварэнні можа аказваць уплыў на агульнамоўнае словаўтварэнне. Так, мадэль з суфіксам *-асць* зараз шырока выкарыстоўваецца ў літаратурнай мове [6, с. 15]. Трэба адзначыць, што тэрмінаўтварэнне філалогіі, сацыялогіі і філасофіі мае некаторыя адметныя характарыстыкі: шырокае ўжыванне інтэрнацыянальных афіксаў і тэрмінаэлементаў, спецыфікацыю афіксаў (фармант *-ств-а/-цтв-а* характэрны для ўтварэння сацыялагічных і філасофскіх тэрмінаў; фарманты *-ык-а, -(аў)шчын-а* – філалагічных).

ГЛАВА 3 ІНШАМОЎНЫЯ ЗАПАЗЫЧАННІ Ў БЕЛАРУСКАЙ НАЦЫЯНАЛЬНАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ

3.1 Шляхі і спосабы пранікнення іншамоўнай лексікі ў беларускую тэрміналогію

Іншамоўныя запазычанні сустракаюцца ўжо ў самых ранніх пісьмовых помніках усходніх славян. “Аб’ектыўна працэс запазычвання іншамоўных слоў вымагаўся наладжваннем гандлёвых стасункаў з суседнімі краінамі і этнасамі, развіццём дагаворна-прававых узаемаадносін паміж асобнымі княствамі, ваеннымі паходамі, наладжваннем міждзяржаўных сямейна-родавых дынастый на еўрапейскім кантыненте і інш.” [143, с. 146]. Міжмоўныя кантакты садзейнічаюць узаемабагачэнню слоўнікаў кантактуючых моў. Як вядома, існуюць два асноўныя шляхі пранікнення запазычанняў у мову-рэцэптар: пісьмовы (кніжны) і вусны. Запазычванне кніжнае ідзе праз пісьмовую крыніцу, літаратуру. Вусная перадача слоў адбываецца пры непасрэднай камунікацыі носьбітаў розных моў. Слова, якія прыходзяць вусным шляхам, не заўсёды становяцца агульнаўжывальнымі, часта іх ужыванне абмяжоўваецца пэўнай тэрыторыяй. Запазычанні, якія прыйшлі праз кнігу, замацоўваюцца на пісьме, кадыфікуюцца і набываюць статус літаратурных адзінак [187, с. 23]. Тэрміны запазычваюцца пераважна пісьмовым шляхам.

Моўныя кантакты можна класіфікаваць наступным чынам: 1) узаемадзеянне толькі вусным шляхам, што з’яўляецца асноўным тыпам кантактаў у дапісьмовых мовах; 2) узаемадзеянне толькі па пісьмовых каналах, што характэрна для літаратурных моў; такое ўзаемадзеянне можа пераадольваць часавыя і прасторавыя перашкоды; 3) кантакт паміж пісьмовай мовай і мовай без пісьменства; да гэтага тыпу адносіцца і дыгლოსія – кантакт паміж літаратурнай мовай і дыялектам; 4) змешаны моўны кантакт, які ажыццяўляецца як па вусных, так і па пісьмовых каналах. Апошні від кантактаў з’яўляецца самым складаным, таму што ўзаемадзеянне адбываецца ў некалькіх сферах: паміж пісьмовымі формамі кантактуючых моў, паміж вуснымі формамі, а таксама паміж вуснай і пісьмовай формамі кожнай з кантактуючых моў [63, с. 180–187]. Гэты тып міжмоўных кантактаў характэрны для ўзаемадзеяння беларускай і рускай моў. У. Вайнрайх указвае на тое, што месцам ажыццяўлення кантакту з’яўляюцца індывіды [27, с. 22]. Такім чынам, кантакты дзвюх моў адбываюцца не ў нейкай ідэальнай прасторы, а ў свядомасці канкрэтнага індывіда, які валодае дзвюма данымі мовамі, а таксама ў свядомасці групы двухмоўных індывідаў.

На працэс запазычвання маюць уплыў адносіны індывіда да тых моў, якія кантактуюць у яго свядомасці; тут можна выдзеліць наступныя фактары: валоданне сродкамі вербальнага выражэння і здольнасць раздзяляць абедзве мовы; ступень валодання мовамі і г. д. Калі возьмем пад увагу групу двухмоўных індывідаў, тады трэба ўлічваць памер двухмоўнай групы, дэмаграфічныя даныя; адносіны да кожнай з моў (яе прэстыж); адносіны да культуры кожнай моўнай супольнасці; адносіны да білінгвізму і г. д. [27, с. 25].

Білінгвізм таксама называюць важнейшай умовай для запазычвання [155, с. 8]. Для Беларусі характэрны масавы актыўны змешаны беларуска-рускі білінгвізм [14, с. 163]. Моўная сітуацыя на Беларусі характарызуецца як літаратурна-мастацкае двухмоўе [125, с. 65], беларуска-рускае змешанае маўленне (Г. Генчэль).

Моўнае ўзаемадзеянне можа адбывацца на розных узроўнях: фаналагічным, марфалагічным, семантычным, сінтаксічным, але найбольш эфектыўнае ў галіне лексікі [155, с. 7]. Вынікам міжмоўных кантактаў з'яўляецца перамяшчэнне адзінак розных узроўняў з адной мовы ў іншую, асновай якога з'яўляецца першаснае запазычванне слоў.

Працэс запазычвання менш інтэнсіўны ў высокаразвітых літаратурных мовах. Вельмі актыўна запазычваецца новая лексіка ў маладых літаратурных мовах, якія развіваюць новыя функцыянальныя стылі, таму для беларускай мовы пачатак ХХ ст. з'яўляецца перыядам, адметным інтэнсіўнасцю лексічнага запазычвання. “Найважнейшая прычына такой актыўнасці – магутны штуршок у напрамку развіцця нацыянальнай мовы, абумоўлены працэсам нацыянальнага адраджэння. Гэта, натуральна, прывяло да неабходнасці ў намінацыі раней не абазначаных шматлікіх паняццяў і рэалій, у стварэнні навуковай тэрміналогіі і аднаўленні... пласта абстрактнай лексікі” [36, с. 46]. Акрамя ўнутрымоўных фактараў існавалі і пазамоўныя – наяўнасць цесных кантактаў з суседнімі мовамі – рускай і польскай, а таксама легалізацыя беларускага кнігадрукавання. У гэты час запазычанні пранікаюць не толькі вусным, але і пісьмовым шляхам.

Асабліва актыўна пісьмовым шляхам папаўнялася лексіка беларускай мовы ў 1920-я гг. У гэты час, па-першае, пачалася мэтанакіраваная лексікаграфічная праца, выкарыстоўваліся рэестры слоўнікаў на іншых мовах; па-другое, значна ўзрасла роля публіцыстычных выданняў. Іншамоўныя словы ўводзіліся ў беларускую мову з дапамогай такіх прыёмаў, як апісанне, тлумачэнне, сінанімія.

Існуе некалькі шляхоў, па якіх перадавалася іншамоўная лексіка пры ўзаемадзеянні па пісьмовых каналах у савецкі перыяд. Адным з найбольш уплывовых можна назваць масавую літаратуру і яе жанры: газетна-

публіцыстычны, вучэбны, навукова-папулярны. Безумоўна, асноўным “перадатчыкам” іншамоўных слоў у беларускую мову з’яўлялася публіцыстыка. Новымі словамі таксама ўзбагацілі беларускую мову пераклады: “у выніку перакладной дзейнасці... беларуская літаратурная мова ўзбагаціла свой слоўнікавы састаў не толькі колькасна, але ўдасканаліла сваю навуковую і грамадска-палітычную тэрміналогію, актывізавала свае ўнутраныя сродкі” [101, с. 159]. Прамы перанос лексічных адзінак з рэестра рускага слоўніка ў беларускі быў даволі пашыраным прыёмам пры стварэнні ўсіх руска-беларускіх і беларуска-рускіх слоўнікаў, “рэестры рускіх слоўнікаў застаюцца і цяпер (у 1990-я гг. – М. У. Гуль) адной з крыніц папаўнення беларускай лексікі іншамоўнымі словамі” [101, с. 160]. Таксама трэба адзначыць тэле- і радыёперадачы, якія характарызуюцца найбольшай аператыўнасцю ў адлюстраванні новых з’яў рэчаіснасці. На мяжы II–III тысячагоддзяў інтэрнэт выходзіць на першы план як канал перадачы інфармацыі. Наяўнасць мультымедыя дае магчымасць ажыццяўляць камунікацыю не толькі пісьмовым, але і вусным шляхам. Запозычанні актыўна пранікаюць у беларускую мову праз інтэрнэт-рэсурсы.

Што датычыцца прычын запозычвання, то сярод іх традыцыйна выдзяляюцца ўнутрымоўныя і экстралінгвістычныя. Асноўнай экстралінгвістычнай прычынай з’яўлення таго ці іншага запозычання лічыцца патрэба ў намінацыі, а тыповая форма такога запозычання – прыняцце наймення разам з канкрэтнай рэаліяй або паняццем [155, с. 7; 31, с. 19]. Таксама да экстралінгвістычных прычын (могуць называцца псіхалагічнымі, сацыяльнымі і прагматычнымі) адносяць: 1) гістарычныя кантакты народаў і наяўнасць білінгвізму; 2) больш глыбокае пазнанне рэчаіснасці, што вядзе да ўзнікнення новых з’яў, прадметаў; 3) наватарства нацыі ў нейкай сферы дзейнасці (мода, спорт, тэхніка); 4) закон эканоміі моўных сродкаў; 5) развіццё віда-родавых сувязей; 6) турызм, розныя формы навуковага супрацоўніцтва [31, с. 19–20]; 7) аўтарытэтнасць мовы-крыніцы (што прыводзіць да запозычвання многімі мовамі з адной і з’яўленню інтэрнацыяналізмаў [48, с. 112]).

Сярод унутрымоўных прычын называюць адсутнасць у роднай мове эквівалентнага слова для новага прадмета ці паняцця [48, с. 112], імкненне пазбегнуць полісеміі, аманіміі [48, с. 112; 155, с. 8; 31, с. 20], тэндэнцыю да выражэння асобнага паняцця асобным словам [155, с. 8; 31, с. 21], імкненне да эўфемістычнасці [155, с. 8; 31, с. 20], імкненне да тэрміналагічнасці [31, с. 21], імкненне да дэталізацыі сэнсавых адрозненняў [31, с. 20], тэндэнцыю да экспрэсіўнасці [48, с. 112], адсутнасць у роднай мове магчымасці ўтварэння вытворных ад спрадвечнага слова, у той час калі такая магчымасць існуе ў запозычанага слова (гэта было ўпершыню заўважана Д. С. Лотэ на прыкладзе тэхнічнай тэрміналогіі) [48, с. 112].

На думку А. К. Казкенай, “адну з галоўных прычын запазычвання, якая тлумачыць яго ўніверсальнасць і запатрабаванасць пры ўсім багацці ўнутраных словаўтваральных сродкаў мовы, мы бачым менавіта ў патрэбнасці папаўнення і абнаўлення рада невытворных слоў...” [70, с. 126].

У асноўным усе гэтыя прычыны, за выключэннем экспрэсіўнасці, характэрныя і для тэрміналогіі. На думку С. В. Грынёва, “працэс запазычвання тэрмінаў даволі нязначна адрозніваецца ад запазычвання слоў агульналітаратурнай мовы. Разам з тым вопыт паказвае, што большасць запазычанняў адбываецца ў тэрміналогіі, таму практычна ўсё, што гаворыцца ў літаратуры пра запазычанні наогул, справядліва і для тэрмінаў” [48, с. 108].

Але ў той жа час тэрміналогія мае і свае асаблівасці. Як лічыць Л. А. Антанюк, “пры апісанні фарміравання тэрміналогіі неабходна паслядоўна размяжоўваць працэс натуральнага папаўнення тэрміналагічнай лексікі ў ходзе развіцця пэўных галін навукі і ўласна тэрміналагічную работу па ўпарадкаванню гэтай лексікі” [6, с. 5]. Запазычванне тэрміна з іншай мовы лічыцца адным з асноўных прыёмаў тэрмінатворчасці разам з тэрміналагізацыяй і тэрмінаўтварэннем [172, с. 27]. На наш погляд, асноўная частка запазычанняў выклікана патрэбай у намінацыі, але не менш важную ролю адыгрываюць і моўныя прычыны запазычвання. На думку Л. П. Крысіна, іншамоўны тэрмін можна лічыць запазычаннем у пэўнай тэрмінасістэме, калі ён рэгулярна ўжываецца ў яе межах у адрозненне ад літаратурнага слова, якое, каб лічыцца запазычаннем, павінна выкарыстоўвацца мінімум у двух моўных жанрах [90, с. 116].

3.1.1 Непасрэдныя запазычанні з моў-крыніц

Прамае запазычванне адбываецца пры непасрэдным кантакце дзвюх моў без удзелу мовы-пасярэдніцы. Новая беларуская мова ўступала пераважна ў кантакты з блізкароднаснымі мовамі: рускай, польскай, украінскай [14, с. 163]. Запазычванне з суседняй кантактуючай мовы часам можа разумецца як унутранае запазычванне ў адрозненне ад іншых відаў запазычвання [90, с. 108]. Сустрэкаецца і прамое запазычванне з некантактуючых моў, напрыклад пры перакладзе. Мова-рэцыпіент звычайна выбірае з мноства моў-крыніц адну-дзве мовы, найчасцей сумежныя і блізкія па структуры, якія дастаўляюць гатовы лексічны матэрыял [187, с. 23]. Для беларускай мовы такія “пастаўшчыкамі” сталі руская і польская мовы.

Разгледзім прамыя запазычанні на розных этапах развіцця сучаснай беларускай мовы. У пачатку XX ст., у сувязі з пашырэннем беларускага кнігадрукавання, у беларускай літаратурнай мове ўзмацняецца працэс

лексічнага запазычвання з іншых літаратурных моў. Дзякуючы гэтаму працэсу беларуская мова папаўняецца новым для яе пластом лексікі – інтэрнацыяналізмамі, якія называлі грамадска-палітычныя і культурныя паняцці [185, с. 179].

У гэты час моцны ўплыў на беларускую літаратурную мову аказвала руская мова, адкуль прыйшлі пераважна кніжныя словы, што не мелі адпаведнікаў у беларускіх гаворках або цяжка паддаваліся калькаванню: *абшчына, адстаўка, апавяціць, аружжа, атчот, вучылішча, вучэбнік, гасударства, грузчык, дакладчык, кровапраліце, наследственнасць, падрадчык, параход, правіцельства, прыказчык, раўнапраўе, самааналіз, самалёт, удзельны, украпленне, шчатаводства, яўка, яўны і інш.* [101, с. 95]. Уплыў рускай мовы быў дастаткова значным, што прыводзіла да запазычвання не толькі асобных слоў, але і словаўтваральных мадэляў, напрыклад утварэнне слоў з агентыўным значэннем пры дапамозе суфікса *-цель*: *абвініцель, вучыцель, збавіцель, дзвігацель, заваявацель і інш.*; утварэнне дзеепрыметнікаў незалежнага стану цяперашняга часу: *будучы (час), ваеннаслужачы, галадаючы, галоўнакамандуючы, пішучы і інш.* [101, с. 95].

“На пачатку ХХ стагоддзя... польскамоўны ўплыў яшчэ заставаўся магутным знешнім фактарам станаўлення беларускай мовы” [9, с. 73]. Паланізмы пранікалі з народных гаворак, з твораў пісьменнікаў, а таксама свядома запазычваліся для абазначэння новых рэалій: *адмова, выданне, выдаткі, высылкі, еднасць, кватэра, мэбля, мэта, натаваць, тлустасць, ягамосць* [101, с. 95]. Адчуваўся ўплыў і ўкраінскай мовы, наступныя неалагізмы ўкраінскай мовы былі запазычаны беларускай у пачатку ХХ ст.: *асобнасць, грамадзянін, гурток, дзясч, змест, зносіны, кабзар, нагода, нізка, паверх, падробка, пастанова, пісьменнік, прыкмета, чытач, хлеббароб, шкаляр...* [101, с. 96]. Даследчыкі ацэньваюць рускі і польскі ўплыў на беларускую мову ў пачатку ХХ ст. “у цэлым як станоўчы, паколькі садзейнічаў фарміраванню лексічнага саставу беларускай літаратурнай мовы, сістэмы яе словаўтваральных сродкаў” [107, с. 34].

У 1920-я гг. з рускай мовы запазычвалася лексіка, якая абазначала новыя рэаліі савецкага жыцця: *акцябраты, бальшавік, ленінец, партком і г. д.*; прадметы і паняцці савецкага быту: *абязлічка, агітпункт, глаўк, змычка, райфо, сельпо і г. д.*; кніжныя, паэтычныя словы і спецыяльныя тэрміны: *азнаменаваць, вяшчаць, ісціна, саратнік; башмак, від, кукалка, песцік і інш.* [101, с. 180]. Што датычыцца польскай мовы, то на працягу 20-х гг. яе лексічныя і іншыя сродкі “яшчэ шырока выкарыстоўваліся беларуска-польскімі білінгвамі, аднак гэта было выкарыстанне таго, што з’явілася ў беларускай мове ў працэсе папярэдніх узаемасувязей” [101, с. 157–158].

У 1950–1980-я гг. прамыя кантакты паміж польскай і беларускай літаратурнымі мовамі зведзены да мінімуму. У беларускай мове працягваюць функцыянаваць толькі паланізмы, запазычаныя ў папярэднія перыяды. На першы план выходзіць руская мова, з якой непасрэдна запазычваюцца навукова-тэхнічныя, грамадска-палітычныя, спартыўныя і іншыя тэрміны: *атамаход, верталётаносец, луніт, стыкоўка; бесканфліктнасць, дружыннік, палітінфарматар; вадналыжнік, гарналыжнік, фіналіст*; найменні для бытавых паняццяў: *аўталаўка, малакавоз, скараварка, электрабрытва* і інш. [101, с. 185]. “У перыяды актыўнага кантактавання моў ва ўзаемадзеянне ўступаюць не асобныя элементы, а ўся сістэма мовы і лексічная ў асаблівасці. Таму ў беларускай мове савецкага часу мы маем розныя формы масавага праяўлення такіх кантактаў: уласна запазычанні, словы-калькі, паўкалькі і апісальны пераклад” [14, с. 78–79]. Такое становішча захоўвалася прыкладна да сярэдзіны 80-х гг. XX ст., калі ў беларускай лексіцы і граматыцы сталі назірацца некаторыя прынцыпова новыя з’явы: нечакана ажывіўся паланістычны напрамак [9, с. 73]. Актывізуецца працэс запазычвання з польскай мовы і праз яе пасярэдніцтва, а таксама з украінскай мовы [174, с. 308].

У сучасны перыяд з’явілася тэндэнцыя да замены слоў, агульных для рускай і беларускай моў, паланізмамі: *выстава* замест *выстаўка*, *улётка* замест *лістоўка*, *наклад* замест *тыраж*, *імпрэза* замест *мерапрыемства* і інш. У адрозненне ад пачатку XX ст., выкарыстанне паланізмаў не звязана з патрэбай у намінацыі ці непасрэдным уплывам польскай мовы, а разглядаецца як сродак для адрознення беларускай мовы ад рускай. Толькі асобныя найменні можна з упэўненасцю класіфікаваць як непасрэдна запазычанні-паланізмы апошняга часу: *візітоўка, вымогі, інстытуцыя, кратка, матура, пляцак* [107, с. 38]. У 1990-я гг. уласна рускіх запазычанняў нязначная колькасць [92, с. 41]. Прамыя запазычанні з рускай мовы абазначаюць рэаліі сучаснага жыцця: *наркадзялец* [111, с. 63], *амонавец, бамжжаваць, савок, тусоўка* [173, л. 89–91; 174, с. 308].

3.1.2 Апасродкаваныя запазычанні

Пры аналізе прамых і апасродкаваных (ускосных) запазычанняў неабходна размяжоўваць паняцці **этымон** і **прататып**. **Этымон** – гэта лексічная першакрыніца ўсіх запазычанняў; **прататып** – гэта адпаведнік запазычання ў мове-пасярэдніцы. Этымон заўсёды прысутнічае пры запазычванні, а прататып з’яўляецца пры непрамым кантактаванні моў [155, с. 10]. На пачатку XX ст. руская і польская мовы не толькі служылі крыніцамі запазычанняў, але і з’яўляліся мовамі-пасярэднікамі. Такім чынам, праз пасярэдніцтва гэтых дзвюх моў былі запазычаны шматлікія

тэрміны інтэрнацыянальнага паходжання, якія сталі асновай для многіх галіновых тэрміналогій: *агітацыя, антаганізм, дэпутат, ідэалогія, крытыка, міністр, нацыя, прэзідэнт, тэрор, антрапалогія, анатомія, астраномія, батаніка, геалогія, метэалогія, мінералогія, педагогіка, раманс, рандо, санет* і інш. [101, с. 95–96].

У савецкі перыяд у якасці мовы-пасярэдніцы дамінуе руская мова. “Запазычаная лексіка, што прыйшла праз рускую мову, мае пераважна тэрміналагічны характар” [101, с. 178]. Л. А. Антанюк лічыць, што аналіз ролі рускай мовы як мовы-пасярэдніцы заслугоўвае спецыяльнага даследавання. Тэрміны грэка-лацінскага, англійскага, французскага, нямецкага паходжання часта прыходзяць праз пасярэдніцтва рускай мовы, дзе яны ўжо прайшлі фармальную і семантычную адаптацыю, і ў гэтым варыянце яны замацоўваюцца ў прымаючай беларускай мове [6, с. 16]. Т. Б. Кручкова сцвярджае, што для рускай мовы XIX ст. асноўнай і непасрэднай крыніцай з’яўлялася французская мова, другой і трэцяй па колькасці запазычаных слоў былі англійская і нямецкая мовы [91, с. 50]. У XX ст. у якасці мовы-крыніцы на першы план выходзіць англійская мова [91, с. 52].

Запазычанням належыць важнае месца ў працэсе станаўлення і развіцця філасофска-сацыялагічнай і філалагічнай тэрмінасістэм. Запазычанні з’яўляюцца намінантамі асноўных філасофскіх паняццяў: *аб’ект, абсалют, базіс, матэрыя, суб’ект*. Запазычанні абазначаюць раздзелы філасофіі (*аксіялогія, анталогія, гнасеалогія, праксіялогія*), філасофскія вучэнні (*авераізм, валюнтарызм, піфагарэізм, платанізм*), раздзелы мовазнаўства (*сінтаксіс, фанетыка*). Т. Б. Кручкова адзначае, што шматлікія грамадска-палітычныя тэрміны ў большасці еўрапейскіх моў маюць агульныя карані лацінскага і грэчаскага паходжання. Важнымі момантамі, якія паўплывалі на фарміраванне грамадска-палітычнай тэрміналогіі ў нацыянальных мовах, з’яўляюцца Вялікая французская рэвалюцыя, нямецкая класічная філасофія, англійская палітэканомія, тэрміналогія марксізму [91, с. 49–51].

У мадыфікаваны антыпурыстычны перыяд адбылося значнае папаўненне тэрміналагічнай лексікі. Так, РБС-70 фіксуе тэрміны *абсентэізм, абсентэіст, авераізм, агнастыцызм, анімізм, антрапа-марфізм, антрапасофія, антыпод, атараксія, атрыбут, аўтакратыя, аўтаркія, бабувізм, бабувіст, бернштэйніянства, біхевіярызм, валюнтарызм, валюнтарыст, геацэнтрызм, геданізм, геліяцэнтрызм, генацыд, гіперэмпірызм, дагматызм, дуалізм, дэмаграфія, дэтэрмінізм, ідэалізм, іерархія, імаралізм, імплікацыя, індывідуалізм, інстытут, інтэграцыя, інтэлектуалізм, інфармацыя, ірацыяналізм, кааліцыя, калабарацыянізм, ламаізм, ламаркізм, ласальянства* і інш. Працягваецца

папаўненне лексічнага складу тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі і на сучасным этапе: *акультурацыя, алармізм, аларміст, андэрклас, аптацыя, аўтсайдар, аўтэнтыфікацыя, валіднасць, дэвіяцыя, дэмаскапія, дэпрывацыя, інавацыя, кантэнт-аналіз* і інш. (БПС-2011).

У лексікаграфічных крыніцы мадыфікаванага антыпурыстычнага перыяду ўключаны наступныя лінгвістычныя тэрміны: *адстрат, аказіяналізм, акамадацыя, актуалізацыя, акут, алагізм, алонім, анамасіялогія, андронім, антрапаніміка, антрапонім, антыфразіс, апелятыў, апікальны, аплікацыя, арталогія, аферэзіс, білінгвізм, бінарны, валянюк, вербалізацыя, вербальны, гаплалогія, генітыў, германізм* і інш. У слоўніках сучаснага перыяду зафіксаваны тэрміны *інтэрлінгвістыка, паралексы* і інш.

Такім чынам, ва ўмовах масавага актыўнага беларуска-рускага білінгвізму кантакт паміж данымі мовамі адбываецца ў чатырох сферах, што дае магчымасці для запазычвання як вусным, так і пісьмовым шляхам. Ва ўмовах глабалізацыі інтэнсіўна засвойваецца англамоўная лексіка, маюцца запазычання з нямецкай, французскай і іншых моў. Наогул, для сучаснай моўнай сітуацыі характэрна шматкантактнасць. На пачатку ХХ ст. асноўнымі мовамі-крыніцамі і адначасова пасярэднікамі выступалі польская і руская мовы, у савецкі час дамінавала руская мова, апошняя працягвае аказваць даволі значны ўплыў на сучасную беларускую мову, але таксама актывізавалася запазычванне з польскай і ўкраінскай моў, якое адбываецца як вусна, так і ў выніку пісьмовых кантактаў.

3.2 Крыніцы іншамоўных запазычанняў

Запыччаны можна класіфікаваць па розных крытэрыях: па моведонары (галіцызмы, англіцызмы, паланізмы і г. д.), па тыпе кантакту (прамы, апасродкаваны), па ступені засваення (запыччаныя словы, іншамоўныя ўкрапванні і экзатычная лексіка). Класіфікацыі могуць праводзіцца паводле храналагічнага аспекту (час фіксацыі запазычання ў мове-рэцыпіенце і перыяды запазычвання) і сферы выкарыстання запазычанняў (размоўная лексіка і прафесійная лексіка (тэрміналогія)).

У гэтай главе мы разглядаем запазычання, класіфікаваныя згодна з мовай-крыніцай (тэрміны грэка-лацінскага паходжання, галіцызмы, германізмы, русізмы, паланізмы), а таксама лексіка-семантычныя групы ў межах кожнай разнавіднасці. Неабходна адзначыць, што, акрамя вышэйназваных, у беларускай тэрміналогіі філалогіі, філасофіі і сацыялогіі сустракаюцца нешматлікія запазычання з роднасных моў, напрыклад **ўкраінскай** (*грамадзянін, дзеяч, змест, зносіны, кабзар* [101, с. 96], *дзеяслоў* [18, с. 38]), **чэшскай** (праз пасярэдніцтва польскай, даўняе запазычанне –

праца [26, т. 2, с. 250; 192, т. 10, с. 18–19]), з суседніх моў, напрыклад **літоўскай** (*дайна* – літоўская народная лірычная песня [26, т. 1, с. 412]), а таксама адзінкавыя апасродкаваныя запазычанні з няроднасных моў: **арабскай** (*бейт* – двухрадкоўе [26, т. 1, с. 216]; *іслам* [26, т. 1, с. 548], *кітабы* – кнігі, напісаныя на беларускай мове арабскім пісьмом [26, т. 1, с. 653]), **іспанскай** (*кастумбрызм* – іспанскі літаратурны напрамак [26, т. 1, с. 628]; *квінціла* – пяцірадковая страфа [26, т. 1, с. 641]; *тыльда* – дыякрытычны знак [26, т. 2, с. 495]), **італьянскай** (*барока* [26, т. 1, с. 208]; *буфанада* – камічнае перабольшванне [26, т. 1, с. 261]; *віланела* – лірычны верш цвёрдай страфічнай будовы [26, т. 1, с. 290]; *канцона* – лірычны любоўны верш у паэзіі сярэдніх вякоў [26, т. 1, с. 603]; *кода* – дадатковыя словы або радкі ў цвёрдых формах верша [26, т. 1, с. 663]; *навела* [26, т. 2, с. 103]; *рэчытатыў* [26, т. 2, с. 336]; *санет* [26, т. 2, с. 347]; *сіцыліяна* – від актавы [26, т. 2, с. 388]; *тэрцыны* – трохрадковыя строфы [26, т. 2, с. 517]; *тэрыэт* – трохрадкоўе (у санеце) [26, т. 2, с. 517], **кельцкіх** (*бард* [26, т. 1, с. 207], *клан* [26, т. 1, с. 655]), **палінезійскай** (*табу* [26, т. 2, с. 445]), **санскрыту** (*веданта* – індыйская рэлігійна-філасофская плынь [26, т. 1, с. 278]; *ёга* [26, т. 1, с. 491]; *карма* [26, т. 1, с. 619]; *нірвана* [26, т. 2, с. 129]), **тамільскай** (*парыя* [26, т. 2, с. 174]), **цюркскіх** (*акын* – народны паэт-імправізатар у казахаў, кіргізаў [26, т. 1, с. 55], *ашуг* – народны паэт-спявак у каўказскіх народаў [26, т. 1, с. 186]), **японскай** (*танка* [26, т. 2, с. 454]) і інш. (спіс іншамоўных слоў у прааналізаваных тэрмінасістэмах прыведзены ў дадатку А і дадатку Б).

Падчас генетычнага аналізу праблему ўяўляе высвятленне крыніц запазычвання. Звычайнай з’явай з’яўляецца вызначэнне розных крыніц запазычвання ў розных тыпах слоўнікаў і ў манаграфіях. Так, *гуманізм* можа трактавацца як запазычанне з французскай мовы праз польскую [120, с. 29]. М. Фасмер падае *гуманізм* як запазычанне з нямецка-лацінскага *humanismus*, уведзенага Г. Фогтам [176, т. 1, с. 474]. *Анексія* разглядаецца як лацінізм [26, т. 1, с. 95] і як галіцызм [120, с. 160]. *Прадмет* лічыцца паланізмам [192, т. 9, с. 333], але ў некаторых крыніцах трактуецца як стараславянiзм, запазычаны праз рускую мову [137, с. 18].

Пры вызначэнні паходжання запазычанняў намі ўлічваюцца як лінгвістычныя, так і экстралінгвістычныя фактары. У гэтым выпадку найбольш мэтазгодным будзе зыходзіць з агульнай прыроды слова, якое з’яўляецца “найкарацейшым самастойным складаным гістарычным адзінствам матэрыяльнага (гукі, «формы») і ідэальнага (значэння)” [22, с. 151]. Гэтыя якасці слова могуць лічыцца крытэрыямі аднясення яго да пэўнай крыніцы, якія падзяляюцца на знешнія (фанетычныя і марфалагічныя асаблівасці) і ўнутраныя (значэнне слова). Знешнія крытэрыі – гэта фанетычныя асаблівасці (пэўнае спалучэнне гукаў, не ўласцівае роднай

мове; не ўласцівы ёй націск), марфалагічныя асаблівасці (наяўнасць каранёў і афіксаў, не ўласцівых данай мове, нескланяльнасць і г.д.). Унутраныя крытэрыі – гэта значэнне, стылістычныя асаблівасці, гістарычная характарыстыка. Слова ўяўляе сабой адзінства ідэальнага і матэрыяльнага, унутранага і знешняга, таму вышэйадзначаныя крытэрыі мэтазгодна прымяняць у адзінстве. На думку С. А. Бялявай, крыніцай запазычання неабходна лічыць тую мову, дзе ў данага слова ўзнікла данае значэнне. Напрыклад, запазычаннямі з англійскай мовы лічацца як англійскія аўтахтонныя ўтварэнні, так і словы, запазычаныя з іншых моў, што набылі новае значэнне на англійскай глебе. Таксама да англійскіх запазычанняў адносяцца новыя ўтварэнні з грэка-лацінскіх элементаў, створаныя ў англійскай мове [17, с. 7].

У дадатак да лінгвістычных адзнак улічваюцца і экстралінгвіс-тычныя фактары. Можна вызначыць паходжанне слова ў сувязі з паходжаннем рэаліі, якую яно абазначае. Так, фельетоны (*feuilleton* ‘лісточак’) з’явіліся ўпершыню ў Францыі; гэта слова вытворнае ад *feuille* (ліст). З’яўленне фельетонаў адносяць да 28 студзеня 1800 г., калі ўпершыню ў парызскую газету *Журнал дэ дэба* быў укладзены дадатковы лісток (*la feuille*) [104, с. 464]. Спачатку фельетоны ўяўлялі сабой спецыяльны ліст у газеце, прысвечаны пытанням тэатра, літаратуры і мастацтва, але потым яны пачалі з’яўляцца на старонках саміх газет, аддзеленыя ад іншага матэрыялу тоўстай рыскай і размешчаныя ўнізе старонкі.

Для ўваходжання іншамоўнага слова ў сістэму мовы-рэцыпіента многія даследчыкі лічаць неабходнымі наступныя ўмовы: 1) перадача слова фанетычнымі і графічнымі сродкамі мовы, якая запазычвае; 2) суаднясенне слова з граматычнымі класамі і катэгорыямі мовы-рэцыпіента, яго граматычнае засваенне; 3) фанетычнае засваенне іншамоўнага слова; 4) словаўтваральная актыўнасць іншамоўнага слова; 5) семантычнае засваенне іншамоўнага слова; 6) рэгулярнае ўжыванне ў маўленні: для слова – у розных жанрах літаратурнай мовы, для тэрміна – устойлівае ўжыванне ў той тэрміналагічнай галіне, якая яго запазычыла, наяўнасць адносін з тэрмінамі данага тэрміналагічнага поля [90, с. 111–112].

Фанетычная і граматычная асіміляцыя іншамоўнага слова, а таксама яго словаўтваральная здольнасць аднесены Л. П. Крысіным да факультатывных прымет, яны не з’яўляюцца неабходнымі ўмовамі для ўваходжання іншамоўнага слова ў мову і функцыянавання ў ёй. Графіка-фанетычная перадача іншамоўнага слова сродкамі мовы-рэцыпіента і яго суаднясенне з граматычнымі катэгорыямі гэтай мовы – знешняя рыса, характэрная для працэсу запазычвання. Семантычная ж самастойнасць трактуецца вучоным як найважнейшая прымета запазычанага слова [90, с. 112]. Такім чынам, вырашальным фактарам у засваенні іншамоўных запазычанняў з’яўляецца

семантычная адаптацыя. “Фармальная адаптацыя часта разглядаецца як з’ява, якая суправаджае семантычнае засваенне гэтых адзінак” [70, с. 52]. Характар фармальнай адаптацыі запазычанняў залежыць ад уплыву розных фактараў: ад ступені адрознення сістэм кантактуючых моў, ад пісьмовага/вуснага спосабу запазычвання, ад ступені распаўсюджвання білінгвізму і інш. [70, с. 53].

У працэсе запазычвання ствараецца новае слова, якое характарызуецца фанетычнымі і семантычнымі зменамі і граматычным афармленнем па законах мовы-рэцыпіента. Як заўважае Л. П. Крысін, неабходна размяжоўваць фанематычную субстытуцыю (перадачу іншамоўнага слова сродкамі мовы-рэцыпіента) і фанетычнае засваенне іншамоўнага слова, яго прыстасаванне да фанетычнай сістэмы прымаючай мовы. Такого ж стаўлення вымагае і граматычнае афармленне іншамоўнага слова ў мове-рэцыпіенце і граматычнае засваенне [90, с. 111]. Так, у беларускай тэрміналогіі існуюць словы, якія не былі поўнасьцю засвоены ў фанетычным плане: *берніштэйніянства*, *штамп* (з нехарактэрным для беларускай мовы спалучэннем *шт*); *маніторынг* (з нехарактэрным для беларускай мовы спалучэннем *нг*); *дэрывацыя*, *дэфініцыя*, *дэфіс*, *інтэрлінгвістыка*, *інтэрфікс* (з цвёрдымі *д*, *т*), а таксама граматычна не засвоеныя словы: *бурымэ*, *лэ*, *віралэ*, *эсэ*. Фармальныя прыметы тых ці іншых запазычанняў часта выступаюць крытэрыямі, па якіх устанаўліваецца іх іншамоўнае паходжанне. Фанетычныя і марфалагічныя прыметы запазычанняў, якія ўказваюць на пэўную крыніцу запазычвання, разглядаюцца намі ў адпаведных падраздзелах.

Асіміляцыя (адаптацыя ў Т. А. Мальцавай) разумеецца як працэс прыстасоўвання запазычанага слова да прымаючай сістэмы на ўсіх узроўнях мовы. Гэты працэс заключаецца ва ўзаемадзеянні трох фактараў: уздзеянні мовы-крыніцы, законаў засваення прымаючай сістэмы і функцыянавання слоў у маўленні [31, с. 21]. С. В. Грынёў разумее асіміляцыю як засваенне мовай-рэцыпіентам матэрыяльнай формы запазычання шляхам максімальнага набліжэння яе фанетычных, графічных, граматычных і лексіка-семантычных характарыстык да норм мовы-рэцыпіента. Асіміляцыя – гэта шматпланавы працэс, які можа быць прадстаўлены ў выглядзе комплексу асобных аспектаў [48, с. 119]. Вучоны разглядае фанетычную, графічную, граматычную, семантычную, стылістычную асіміляцыю. Фанематычная субстытуцыя і граматычнае афармленне могуць разглядацца як пачатковыя этапы працэсу асіміляцыі.

Фанематычнае афармленне іншамоўнага слова абавязковае для яго ўключэння ў мову-рэцыпіент. Існуюць агульныя тэндэнцыі перадачы беларускай мовай іншамоўных запазычанняў, напрыклад палаталізацыя

зычных, аглушэнне канцавых зычных [69, с. 66–69]. Напрыклад, *глайд* (з англ. *glide*) вымаўляецца як [г л а й т].

Аканне з’яўляецца характэрнай рысай беларускай мовы. Пры запазычванні некаторыя словы падлягаюць аканню: *каланіст* ← *der Kolonist*, *пратэстантызм* ← *der Protestantismus*; *бальшавік* ← *большевик*, *скланенне* ← *склонение*, *скланяць* ← *склонять*, *стапа* ← *стопа*; *асоба* ← *osoba*, *паланізм* ← *polonizm*.

“Беларускай мове неўласцівая такая з’ява, як зеўранне (збег) галосных у межах адной марфемы” [69, с. 67]. У англіцызмах зеўранне галосных [au] нейтралізуецца пераходам галоснага [y] ў зычны [ў]: *інаўгурацыя* ← *inauguration*.

Для беларускай мовы характэрны працэс сцяжэння зычных (два аднолькавыя гукі сцягваюцца ў адзін): *трылер* ← *thriller*, *інавацыя* ← *innovation* (з англійскай мовы), *балада* ← *ballade*, *прафесіяналізм* ← *professionalisme* (з французскай мовы).

С. В. Грынёў не робіць прынцыповага супрацьпастаўлення паміж фанематычнай субстытуцыяй і фанетычнай асіміляцыяй: “пры фанетычнай асіміляцыі з мовы-крыніцы бярэцца гукавы вобраз лексічнай адзінкі і адбываецца субстытуцыя гукаў, якія складаюць яе” [48, с. 119]. Сярод разнавіднасцей субстытуцыі вылучаюць: **канвергенцыю** (рэгулярная замена двух блізкіх гукаў адным, напрыклад перадача доўгіх і кароткіх галосных у беларускай мове, дзе няма такіх адрозненняў), **дывергенцыю** (перадача аднаго гука двума, напрыклад, у запазычаннях *t* можа перадавацца як [т] і як [ц]), **карэспандэнцыю** (перадача аднаго гука мовы-крыніцы адным гукам прымаючай мовы) [48, с. 119]. Беларускія лінгвісты (Л. Я. Кавалёва, Н. М. Даўгулевіч) падтрымліваюць пункт гледжання С. В. Грынёва ў сваіх даследаваннях.

Фанетычная асіміляцыя можа праяўляцца ў замене нехарактэрных гукаў для данай фанетычнай сістэмы. Так, гук [ф] нехарактэрны для беларускай народнай мовы, таму ў даўніх запазычаннях гэты гук можа рэалізоўвацца праз спалучэнне [хв]: *ofiara* → *ахвяра*.

У фанетычным плане назіраюцца адрозненні ў афармленні іншамоўных запазычанняў у розныя перыяды фарміравання беларускай тэрміналогіі. Адзначаюцца наступныя тэндэнцыі пры перадачы іншамоўных запазычанняў у пурыстычны перыяд:

1) захаванне іншамоўных ненаціскных [o] і [э] нязменнымі [36, с. 48]: *вокалізацыя*, *вокалізм*, *гомонім*, *колёнізацыя*, *обскурантызм*, *опартунізм*; *імператыў*, *імперыялізм*, *сувэрэнітэт*, *сэкулярызацыя*. У сучаснай беларускай мове словы з ненаціскным [o] падпарадкоўваюцца аканню, што перадаецца на пісьме: *абскурантызм*, *апартунізм*, *вакалізацыя*, *вакалізм*,

амонім, каланізацыя; [э] захоўваецца: *імператыў, імперыялізм, суверэнітэт, секулярызацыя*;

2) перадача заходнееўрапейскіх дыфтонгаў двума спосабамі: няётаванымі (*матрыархат, патрыархат, патрыотызм*) і ётаванымі (*імперыялізм, матэрыялізм, соцыялізм, сэмасыялогія*). І. А. Гапоненка сведчыць, што ў пачатку ХХ ст. зараджалася тэндэнцыя да перадачы дыфтонгаў згодна з беларускім вымаўленнем [36, с. 49]. У 1920-я гг. яшчэ фіксаваліся прыклады з нязменнай перадачай заходнееўрапейскіх дыфтонгаў, у сучаснай беларускай мове ётацыя дыфтонгаў мае статус нормы: *матрыярхат, патрыярхат, патрыятызм*;

3) перадача еўрапейскага [l] мякка (“па-польску”): *лексікалэгія, морфолэгія, паляталізацыя, полёнізм, філёлэгія, філэзофія*. У сучаснай беларускай мове нормай з’яўляецца перадача еўрапейскага [l] як цвёрдага (“па-руску”): *лексікалогія, марфалогія, палаталізацыя, паланізм, філалогія, філасофія*;

4) перадача зычных цвёрда перад галоснымі пярэдняга рада [э], [і] (як у польскай мове): *сынтакс, сувэрэнітэт, сэкта, сэмантыка, сэмасыялогія*. У сучаснай беларускай мове нормай з’яўляецца перадача зычных мякка ў гэтым выпадку: *сінтаксіс, суверэнітэт, секта, семантыка, семасіялогія*.

Падчас пурыстычнага перыяду яшчэ востра адчуваецца ўплыў польскай мовы як пасярэдніцы пры перадачы запазычанняў з іншых еўрапейскіх моў. Параўнаем беларускія варыянты 1920-х гг. з польскімі і рускімі адпаведнікамі: *гарэзія, гэрась – herezja – ересь; гомонім – хотопут – омоним; фэўдал – feudal – феодал; фэўдалізм – feudalizm – феодализм; філэзофія – filozofia – філосафія*. У пазнейшы перыяд тэрміны, запазычаныя праз польскае пасярэдніцтва, былі апрацаваны пад уплывам рускамоўных узораў.

На працягу ўсіх трох перыядаў у запазычаных словах зычныя [д] і [т] перадаваліся як цвёрдыя ў пераважнай большасці выпадкаў: *аглютынацыя, атэіст(ы), дэмакратыя (дэмакратыя), дэспатызм (дэспатызм)*. У адзінкавым выпадку зафіксавана варыянтнасць перадачы тэрміна ў розныя перыяды: *аглютынацыя* (пурыстычны і мадыфікаваны антыпурыстычны перыяды) – *аглюцінацыя* (сучасны перыяд). Афармленне іншамоўных запазычанняў у філалогіі, філасофіі і сацыялогіі ў розныя перыяды фарміравання беларускай тэрміналогіі адлюстравана ў табліцах 3.1. і 3.2.

Табліца 3.1 – Адаптацыя іншамоўных запазычанняў у філалогіі (1920-я гг. – пачатак ХХІ ст.)

Этымон/пратаатып	Беларускія варыянты ў наступныя перыяды		
	пурыстычны	мадыфікаваны антыпурыстычны	сучасны

ням. Absatz	абзац	абзац	абзац
фр. agglutination	аглютынацыя	аглютынацыя	аглюцінацыя
грэч. alphabetos	альфабэт	алфавіт	алфавіт
фр. assimilation	асыміляцыя	асіміляцыя	асіміляцыя
лац. attributum	атрыбут	атрыбут	атрыбут
фр. vocalisation	вокалізацыя	вакалізацыя	вакалізацыя
фр. vocalisme	вокалізм	вакалізм	вакалізм
пол. homonym, рус. омоним ← грэч. homonyma	гомонім	амонім	амонім
фр. jargon	жаргон	жаргон	жаргон
лац. modus imperativus	імператыў	імператыў	імператыў
лац. imperfectum	імперфект	імперфект	імперфект
грэч. lexicos + grapho	лексыкаграфія	лексікаграфія	лексікаграфія
грэч. lexicos + logos	лексікалогія	лексікалогія	лексікалогія
грэч. morphē + rhōnē	морфалёгія	марфалогія	марфалогія
фр. nasalisation	назалізацыя	назалізацыя	назалізацыя
лац. objectum	об'ект	аб'ект	аб'ект
фр. palatalisation	паляталізацыя	палаталізацыя	палаталізацыя
польск. polonizm	полёнізм	паланізм	паланізм
лац. praedicatum	прэдыкат	прэдыкат	прэдыкат
рус. склонение	скланеньне	скланенне	скланенне
грэч. synonymos	сынонім	сінонім	сінонім
грэч. syntagma	сынтагма	сінтагма	сінтагма
пол. syntaksa ← грэч. syntaxis	сынтакс	сінтаксіс	сінтаксіс
фр. sémantique	сэмантыка	семантыка	семантыка
фр. sémasiologie	сэмасыялогія	семасіялогія	семасіялогія
грэч. philologia	філёлёгія	філалогія	філалогія
фр. phonème	фонэма	фанэма	фанэма
грэч. phonetykos	фонэтыка	фанетыка	фанетыка

Табліца 3.2 – Адаптацыя іншамоўных запазычанняў у філасофіі і сацыялогіі (1920-я гг. – пачатак XXI ст.)

Этымон/пратаатып	Адаптаваныя варыянты ў наступныя перыяды		
	пурыстычны	мадыфікаваны антыпурыстычны	сучасны

фр. absolutisme	абсалютызм	абсалютызм	абсалютызм
грэч. autonomia	аўтономія	аўтаномія	аўтаномія
ням. Atheist	атэісты	атэіст	атэіст
пол. herezja ← грэч. haeresis	гарэзія, гэрась	ерась	ерась
пол. heros ← фр. héros ← грэч. heros	гэрой	герой	герой
ням. Humanist	гуманісты	гуманіст	гуманіст
грэч. demokratia	дэмакратыя	дэмакратыя	дэмакратыя
фр. despotisme	дэспатызм	дэспатызм	дэспатызм
фр. imperialism	імперыялізм	імперыялізм	імперыялізм
фр. colonisation	колёнізацыя	каланізацыя	каланізацыя
лац. colonia	колёнія	калонія	калонія
фр. communisme	комунізм	камунізм	камунізм
фр. conservatisme	кансэрватызм	кансэрватызм	кансэрватызм
фр. libéralisme	лібэралізм	лібэралізм	лібэралізм
фр. materialisme	матэрыялізм	матэрыялізм	матэрыялізм
ням. Patriarchat	матрыярхат	матрыярхат	матрыярхат
фр. obscurantisme	обскурантызм	абскурантызм	абскурантызм
фр. opportunisme	опартунізм	апартунізм	апартунізм
ням. Patriarchat	патрыярхат	патрыярхат	патрыярхат
фр. patriotisme	патрыотызм	патрыятызм	патрыятызм
ням. Protestantismus	протэстантызм	пратэстантызм	пратэстантызм
фр. socialisme	соцыялізм	сацыялізм	сацыялізм
ням. Souveränität	сувэрэнітэт	сувэрэнітэт	сувэрэнітэт
лац. secta	сэкта	секта	секта
фр. secularisation	сэкулярызацыя	секулярызацыя	секулярызацыя
пол. filozofia, рус. философия ← грэч. philosophia	філэзофія	філасофія	філасофія
пол. feudał, рус. феодал ← с.-лац. feudalis	фэўдал	феадал	феадал

Графічная асіміляцыя – гэта перадача графічнага вобраза іншамоўнага слова з дапамогай графічных сродкаў мовы-рэцыпіента, пры гэтым выдзяляюцца дзве разнавіднасці: з графічным пераафармленнем і без графічнага пераафармлення [48, с. 119]. Першая разнавіднасць рэалізуецца, калі запазычанне бярэцца з мовы, якая мае іншую сістэму пісьменнасці. У графіцы мовы-рэцыпіента іншамоўнае слова перадаецца шляхам

трансфанацыі (перадача гукавой паслядоўнасці графічнымі сродкамі прымаючай мовы) або шляхам **транслітарацыі** (перадача літарнай паслядоўнасці графічнымі сродкамі прымаючай мовы); змешаныя прыклады таксама магчымыя [48, с. 120]. Н. М. Даўгулевіч дадае да гэтых разнавіднасцей яшчэ і **трансплантацыю** (увядзенне слова з захаваннем яго іншамоўнага напісання, напрыклад *Internet, web-дызайн*) [54, л. 18–19].

Граматычнае афармленне – гэта падпарадкаванне запазычаных слоў словазменным законам беларускай мовы. **Марфалагічная асіміляцыя** выяўляецца ў розных працэсах, звязаных са зменай граматычных характарыстык і змяненнем складу лексем: змяненне часцінамоўнай прыналежнасці; стварэнне кампазітаў ці зрашчэння; апрошчэнне, перараскладанне і інш. “Асноўную ролю ў галіне марфалагічнага засваення іншамоўнай лексікі адыгрываюць фармальна-граматычныя прыметы прататыпа” [31, с. 23].

Існуе розніца ў залежнасці ад вуснага ці пісьмовага шляху засваення слова. “Вуснае запазычванне азначае адносна лёгкае фанетычнае і граматычнае засваенне пры магчымасці скажэння фанетычнай формы слова. Пры пісьмовым запазычванні слова прасцей засвойваецца графічна, але ўзнікаюць большыя складанасці ў фанетычным плане, паколькі ў яго складзе могуць прысутнічаць нязвыклія для мовы-рэцыпіента гукі і спалучэнні гукаў” [53, с. 78]. Пры запазычванні пісьмовым шляхам мова-рэцэптар можа ўзнаўляць як арфаграфію, так і вымаўленне. Сёння пераважае пісьмовае запазычванне, у якім выдзяляюць некалькі разнавіднасцей. “З усіх відаў пісьмовага запазычвання найбольш выкарыстоўваецца практычная транскрыпцыя” [53, с. 78], якая перадае словы адной мовы арфаграфічнымі і фанетычнымі сродкамі іншай мовы.

У філалагічнай тэрміналогіі зафіксаваны наступныя адзінкі, якія не былі поўнаасцю засвоены беларускай мовай у граматычных адносінах: *кайнэ* (грэцызм); *факсіміле* (лацінізмы); *арго, бурымэ, віралэ, клішэ, лэ, маралітэ, рандо, фабліо, эсэ* (галіцызмы), *манасчы* (цюркізм). У тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі не засвоенымі граматычна з’яўляюцца лацінізм *лібіда*, галіцызм *буржуа* (РБС-70), англіцызмы *паблік рылейшнз, паблісіці*. “Вялікі слоўнік беларускай мовы” Ф. А. Піскунова ўтрымлівае тэрмін *буржуа* і адаптаваны тэрмін *буржуй* (БНТ-11).

Семантычнае засваенне іншамоўнага слова з’яўляецца вырашальным у яго адаптацыі. Семантычная асіміляцыя выяўляецца ў засваенні ўсіх кампанентаў лексічнага значэння – дэнататыўнага, сігніфікатыўнага, канататыўнага, этнакультурнага [31, с. 24]. У семантычнай структуры прататыпаў могуць адбывацца наступныя змяненні: дабаўленне або рэдукцыя семантычных кампанентаў, перараскладанне сем і інш.

Значная колькасць даследчыкаў адзначаюць той факт, што працэс семантычнага засваення іншамоўных слоў часцей за ўсё адбываецца адначасова з памяншэннем іх сэнсавага аб'ёму ў мове-рэцыпіенце [48, с. 123; 70, с. 54]. Часцей за ўсё гэта адбываецца таму, што шматзначныя словы ў большасці выпадкаў запазычваюцца толькі ў адным са значэнняў. Звужэнне значэння таксама можа адбывацца за кошт “спецыялізацыі” сферы яго выкарыстання ў пэўных прафесійных ці сацыяльных сферах, часцей за ўсё ў тэрміналогіі [48, с. 123]. У тых выпадках, калі запазычваюцца некалькі значэнняў іншамоўнага слова, сувязь паміж гэтымі асобнымі значэннямі можа страціцца, тады яны будуць успрымацца як амонімы. Калі запазычваюцца некалькі значэнняў у тэрміналогіі, яны выкарыстоўваюцца ў розных галінах навукі і тэхнікі, напрыклад *нота* ў музыкальнай тэрміналогіі і *нота* ў грамадска-палітычнай. Але пры запазычванні можа адбывацца і пашырэнне семантычнага аб'ёму слова, якое разумеецца і як павелічэнне колькасці значэнняў слова, і як пашырэнне сферы яго выкарыстання.

3.2.1 Тэрміны грэка-лацінскага паходжання

У беларускай мове грэцызмы і лацінізмы прадстаўлены адносна раўнамерна з невялікай перавагай першых [156, с. 129]. Для параўнання, у польскай мове лацінізмы значна пераважаюць над грэцызмамі.

Гісторыя пранікнення грэцызмаў і лацінізмаў у беларускую мову. Лексіка грэчаскага паходжання складае адзін з самых ранніх пластоў у слоўнікавым складзе беларускай мовы. Грэцызмы пачынаюць актыўна пранікаць ужо ў агульнаўсходнеславянскую мову ў сувязі з прыняццем хрысціянства і распаўсюджаннем рэлігійнай літаратуры [64, с. 121]. Грэцызмы запазычваліся польскай мовай праз лацінскую. У беларускую мову грэцызмы ўваходзілі непасрэдна з сярэднегрэчаскай мовы або праз рускую. Грэцызмы належаць да старажытнай часткі іншамоўных лексем у беларускай мове [137, с. 11]. Грэцызмы пачалі актыўна прыходзіць у славянскія мовы пасля прыняцця хрысціянства, калі перакладалася рэлігійная літаратура і фарміравалася праваслаўная тэрміналогія [155, с. 91].

Лацінізмы актыўна пранікалі ў старабеларускую мову і складалі ў ёй даволі вялікую групу. Спрыяльныя ўмовы для пашырэння латыні былі ў XVI ст., калі літоўская шляхта, якая верыла ў сваё рымскае паходжанне, імкнулася замяніць беларускую мову латынню. Найбольш важны фактар, які садзейнічаў распаўсюджванню латыні ў гэты час, – гэта інтэнсіўная паланізацыя грамадскага і культурнага жыцця беларусаў. На латыні пісаліся юрыдычныя дакументы, выдавалася навуковая і рэлігійная літаратура [155, с. 72–73]. Многія лацінізмы былі паўторна або ўпершыню запазычаны ў

беларускія гаворкі пазней у XIX–XX ст. Лацінізмы складалі самы значны пласт лексікі іншамоўнага паходжання ў старабеларускай мове пасля паланізмаў. Складаным з’яўляецца пытанне аб шляхах пранікнення лацінізмаў у беларускую мову, але бяспрэчным з’яўляецца той факт, што большасць лацінізмаў трапіла ў беларускую мову праз польскае пасярэдніцтва. Самыя раннія лацінізмы пранікалі ў польскую мову праз нямецкае і чэшскае пасярэдніцтва, а пазней і прама з сярэдневяковай латыні. Разам з тым, можна сцвярджаць, што частка лацінізмаў замацавалася ў беларускай мове ў выніку прамога ўздзеяння на яе лацінскай мовы [64, с. 104–105].

Прыметы грэцызмаў. Для грэцызмаў уласцівыя 1) пачатковыя гукі [а], [э] (*апатрыды, апорыя, этнас, эўрыстыка*); 2) гук [ф] у пачатку слова (*феномен, філасофія*); 3) спалучэнні зычных [кс], [ск], [пс], [мп], [мв] у сярэдзіне слова (*артадоксія, дэмаскапія, псалом, палімпсест, сімвал*); прыстаўкі *а-, ан- (ана-), анты-, эў-* (*аграфія, анаграма, антытэза, эўфемізм*); 4) канцавыя спалучэнні *-ад-а, -ід- (-ыд), -ік- (-ык-), -ос- (-ас)* (*манада, апатрыд, містыка, дэмас*).

Прыметы лацінізмаў. Для лацінізмаў характэрныя канцавыя спалучэнні *-ум, -ус, -тар, -ент (-энт), -ур-, -цыі-а, -ат* (*універсум, статус, наватар, эквівалент, дыктатура, субстанцыя, субстрат*).

Адаптацыя грэцызмаў і лацінізмаў. Грэцызмы засвойваліся славянскімі мовамі рознымі шляхамі: заходнім (праз лацінскую, потым заходнееўрапейскія мовы, захоўваючы класічнае гучанне) і ўсходнім (з сярэднегрэчаскай мовы візантыйскага перыяду ў адпаведнасці з рэйхлінавым вымаўленнем). Гэта паўплывала на з’яўленне варыянтаў грэцызмаў [155, с. 92]. Для большасці лацінізмаў характэрны шматступенны шлях засваення ў беларускай мове [155, с. 73]. Лацінізмы праз мовы заходнееўрапейскіх краін (нямецкую, французскую, італьянскую) пранікалі ў польскую мову, а праз яе пасярэдніцтва – у беларускую.

У лексікаграфічных працах сустракаюцца выпадкі прадстаўлення тэрмінаў-лацінізмаў фанематычнымі варыянтамі: *дывергенцыя* (СЛТ-62) – *дывергенцыя* (СЛТ-90), тое ж можна сказаць і пра грэцызмы: *амфібалія* (БЭ-96, ПС-04) – *амфіболія* (СЛТ-90), *антанамазія* (СЛТ-83, СЛТ-90, ПС-04) – *антанамасія* (КЛС-69, ПС-04), *апейран* (ТСФ-96) – *апейрон* (РБС-70), *апарыя* (БЭ-96, РБС-70) – *апорыя* (ТСФ-96), *наумен* (БЭ-96, ТСФ-96) – *ноумен* (РБС-70), *энантыасемія* (СЛТ-62) – *энантыасемія* (СЛТ-90), *эўдаманізм* (БПС-2011) – *эўдэманізм* (РБС-70, ТСФ-96). У сучасных лексікаграфічных працах [138] падаецца адзін варыянт тэрмінаў *амфібалія, антанамазія, дывергенцыя, энантыасемія, эўдэманізм*, а ў напісанні астатніх застаюцца варыянты: *апарыя і апорыя* [138], *наўмен* [152] – *ноўмен* [138]. Згодна з новай рэдакцыяй правіл правапісу у – ў адбываецца

чаргаванне [у] з [ў] у сярэдзіне слова пасля галосных у словах іншамоўнага паходжання: *каўзальны, клаўзула, наўмен (ноўмен)*; нязменным застаецца напісанне у складовага ў запазычаных словах, якія заканчваюцца на *-ум, -ус (кантынуум)*.

Сустракаюцца фанематычныя варыянты пры фіксацыі лацінізмаў у даследаваных крыніцах і ў сучасных лексікаграфічных працах: *індукцывізм, індукцывіст, перцэпіраваць (РБС-70) – індуктывізм, індуктывіст, перцыпіраваць [138]*.

Тэрміны *аланім* і *алонім* маюць аднолькавае паходжанне (грэч. *allos* ‘другі, іншы’ і *опута* ‘імя’), але ў даследаваных крыніцах зафіксаваны з рознымі значэннямі: *аланім* – чыё-небудзь сапраўднае імя, узятая як псеўданім (КЛС-69, с. 15; БЭ-96, т. 1, с. 227); *алонім* – варыянтнае найменне асобы, геаграфічнага аб’екта: *Георгій – Юрый, Петраград – Пецярбург (СЛТ-90, с. 17)*.

Лацінізмы *інтэрпаляцыя* і *інтэрпеляцыя* зафіксаваны ў “Вялікім слоўніку беларускай мовы” Ф. А. Піскунова з наступнымі паметамі: *інтэрпаляцыя – мат. і фіз.; інтэрпеляцыя – паліт.* У даследаваных крыніцах *інтэрпаляцыя* падаецца са значэннем ‘знаходжанне прамежкавых значэнняў па шэрагу лагічных і статыстычных даных’ (ТСФ-96, с. 32), а *інтэрпеляцыя* – са значэннямі ‘1) запыт дэпутата ці члена парламента да ўрада або яго асобнага члена па якім-небудзь пытанні ці па агульных пытаннях іх палітыкі; 2) паняцце, прапанаванае Л. Альцосерам для тлумачэння таго, як працуюць механізмы ідэалогіі’ (БПС-2011, с. 172). У СЛТ-62 знаходзім незасвоеныя тэрміны: *pluralia tantum, singularia tantum*, а ў СЛТ-90 з’яўляюцца беларускія тэрміналагічныя спалучэнні: *адзіночналікавыя назоўнікі, множналікавыя назоўнікі*.

У лексікаграфічных працах зафіксаваны і марфалагічныя варыянты: *перыфраз* (КЛС-69, ПС-04) – *перыфраза* (СЛТ-62, СЛТ-90, ПС-04), гэтая варыянтнасць захоўваецца і ў сучасных лексікаграфічных працах [138; 152].

У навуковай літаратуры існуе меркаванне аб выдзяленні міжнароднай лексікі, што галоўным чынам прадстаўлена лексічнымі інтэрнацыяналізмамі, якія не павінны мець суаднесенасці з нейкай канкрэтнай мовай. Да інтэрнацыяналізмаў адносяць, галоўным чынам, тэрміны грэка-лацінскага паходжання і асабліва новыя ўтварэнні на базе лацінскіх і грэчаскіх асноў [2, с. 37–38]. Так, тры асноўныя спосабы ўзнікнення інтэрнацыяналізмаў выдзяляе С. В. Грынёў: 1) выкарыстанне лакальных тэрмінаў. Пры аналізе наяўных тэрмінаў у іншых мовах выбіраюцца тыя тэрміны, якія могуць запоўніць лакуны ў нацыянальнай тэрміналогіі, такім чынам, лакальныя тэрміны (з розных моў) могуць паступова стаць інтэрнацыяналізмамі; 2) выкарыстанне грэка-лацінскіх каранёў пры ўтварэнні новых тэрмінаў; гэта тэндэнцыя бярэ пачатак

у працах М. В. Ламаносава і застаецца вядучай да гэтага часу; 3) калькаванне як спосаб утварэння тэрміналогіі, нацыянальнай па форме і інтэрнацыянальнай па змесце [48, с. 113–114].

У нашай працы мы не вылучаем асобна разрад інтэрнацыяналізмаў; тэрміны з лацінскімі ці грэчаскімі каранямі, якія ўзніклі на глебе пэўнай мовы (французскай, нямецкай, англійскай) і набылі новае значэнне ў гэтай мове, будуць трактавацца як запазычанні з яе. Калі крыніцу з’яўлення тэрміна вызначыць немагчыма, тады ён будзе аднесены да разраду слоў грэка-лацінскага паходжання. Таксама існуе праблема тэрмінаў, якія ўзніклі на глебе рускай або беларускай мовы шляхам складання тэрмінаэлементаў. Такія тэрміны маюць усе прыметы запазычанняў, што стварае цяжкасці ў іх успрыняцці і функцыянаванні і вылучае іх з нацыянальнай лексікі. Напрыклад, вучэнне *эмпірыяманізм* створана рускім філосафам і прыродазнаўцам А. А. Багданавым [20, т. 60, с. 396], але гэты тэрмін успрымаецца як запазычанне. Вучэнне *эмпірыясімвалізм* распрацавана рускім гісторыкам і філосафам П. С. Юшкевічам [19, с. 170].

Сучаснае беларускае словаўтварэнне развіваецца ў рэчышчы тэндэнцыі да інтэрнацыяналізацыі, агульнай для ўсіх славянскіх моў. Па сведчанні А. А. Лукашанца, асаблівасцю ў беларускай мове з’яўляецца тое, што яе “слоўнікавы склад папаўняецца не толькі за кошт сродкаў сучасных еўрапейскіх моў (напрыклад, англійскай і нямецкай), але і за кошт лексічных інавацый, якія маюць у сваёй структуры элементы класічных моў (грэчаскай і лацінскай)” [109, с. 294]. Сярод такіх інавацый ёсць словы з элементамі грэчаскага паходжання (*агра-, анты-, аўта-, бія-, кібер-, кіна-, мікра-, нарка-, псеўда-, тэле-, фота-, эка-*), а таксама словы з элементамі лацінскага паходжання (*аква-, арт-, аўдыё-, відэа-, еўра-, міні-, мульты-, пост-*). “Лексічныя інавацыі з элементамі грэчаскага паходжання *кіна-, мікра-, нарка-, псеўда-, тэле-, фота-, эка-* ў пераважнай большасці з’яўляюцца ўласнабеларускімі ўтварэннямі, а самі гэтыя элементы фактычна набываюць статус прэфіксоідаў” [109, с. 299].

Тэрміналогія грэка-лацінскага паходжання складае значны пласт як у тэрміналогіі філалогіі, так і ў тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі. Колькасны склад групы запазычаных тэрмінаў прадстаўлены ў табліцах 3.3. і 3.4. Прадстаўленасць тэрмінаў грэка-лацінскага паходжання ў прааналізаванай тэрміналогіі праілюстравана ў табліцы 3.3.

Табліца 3.3 – Колькасная характарыстыка тэрмінаў грэка-лацінскага паходжання ў прааналізаваных тэрмінасістэмах

Тэрмінасістэма	Агульная колькасць тэрмінаў	Іншамоўныя тэрміны	Тэрміны грэка-лацінскага паходжання
----------------	-----------------------------	--------------------	-------------------------------------

Філалогія	4546	1199	802
Філасофія і сацыялогія	5893	1310	776

Традыцыйна тэрміналогія **філалогіі** будуецца на грэчаскіх каранях. Грэцызмы звычайна абазначаюць 1) стылістычныя фігуры і прыёмы: *аксюмаран, анакалуф, анафара, антыклімакс, антытэза, апастрофа, асіндэтан, паранамазія, эпіфара*; 2) тропы: *алегорыя, антанамазія, антыфразіс, гіпербала, літота, метафара, метанімія, перыфраза, сінекдаха*; 3) віды слоў і выказаў: *антонім, амонім, андронім, афарызм, гідронім, ідыёма, макратапонім, матронім, паліндром, паронім, патронім, сінонім*; 4) віды амонімаў: *амафоны, амаформы, амографы*; 5) раздзелы лінгвістыкі: *анамасіялогія, анамастыка, арфаэпія, гідраніміка, граматыка, ідыяматыка, фанетыка*; 6) словаўтваральныя і этымалагічныя тэрміны: *анаматапея, гаплаглогія, этымон*; 7) часавыя формы: *аорыст*; 8) моўныя з’явы: *антанімія, сінанімія*; 9) знакі пры напісанні: *апостраф*; 10) фанетычныя з’явы: *аферэзіс, праклітыка, прасодыя*; 11) віды літар, гукаў: *дыграф, дыфтонг, манафтонг, паліфтонг, трыфтонг*; 12) сувязь сказаў: *паратаксіс*; 13) агульнанавуковыя тэрміны: *аналіз, аналогія, мікрасістэма, парадыгма, перыяд, сінтэз, сістэма*; 14) тэрміны-прыметнікі: *акустычны, аналітычны, графічны, сінхронны і інш.*

Літаратуразнаўчыя тэрміны-грэцызмы называюць: 1) літаратурныя прыёмы: *анаграма*; 2) вершаваны памер: *амфібрахій, анапест, брахіклан, гекзаметр, пентаметр, харэй, харыямб, ямб*; 3) віды стоп: *амфімакр, антыбакхій, антыспаест, бакхій, іонік, колан, крэцік, молас, пеон*; 4) віды страфы: *антыстрафа*; 5) тэрміны вершаскладання: *каталектыка, лейма*; 6) віды твораў: *гімн, дыціх, дыфірамб, ода, панегірык, пантарым, паэма, псалым, элегія, эпіграма*; 7) асоб у Старажытнай Грэцыі: *аэд* – прафесійны выканаўца эпічных песень; *рапсод* – вандроўны спявак.

Шматлікія беларускія **лінгвістычныя** тэрміны былі або скалькаваны на ўзор лацінскіх адпаведнікаў (*прошлы час, цяперашні час, загадны лад, прыслоўе, часціна мовы, давальны склон*) [18, с. 40–41], або запазычаны з лацінскай мовы праз пасярэдніцтва еўрапейскіх моў. У лінгвістычнай тэрміналогіі лацінізмы ўключаюць: 1) тэрміны словаўтварэння: *абрэвіяцыя, афікс, інфікс, канверсія, постфікс, прэфікс, суфікс, флексія, цыркумфікс*; 2) назвы органаў маўлення: *альвеолы*; 3) назвы раздзелаў лінгвістыкі: *пунктуацыя*; 4) назвы фанетычных з’яў: *акамадацыя, артыкуляцыя, рэкурсія, экскурсія, экспірацыя*; 5) назвы гукаў: *афрыкаты, аспіраты, вібранты, кансананты, сананты, сібілянты*; 6) назвы часавых форм: *імперфект, перфект, плюсквамперфект*; 7) назвы аддзеяслоўных форм: *імператыў, інфінітыў, герундый*; 8) назвы моўных з’яў: *дывергенцыя,*

інтэграцыя, канвергенцыя; 9) тэкставыя тэрміны: *кантэкст, тэкст*; 10) умоўныя абазначэнні: *транскрыпцыя*; 11) віды слоў: *аказіяналізм, апелятыў, маскулінатыў, паяратыў, субстантыў, тэрмін, фемінітыў, элятыў*; 12) члены сказа: *атрыбут, прэдыкат*; 13) сінтаксічныя з’явы: *інверсія*; 14) агульнанавуковыя тэрміны: *аб’ект, інфармант, канструкцыя, норма, структура, тэндэнцыя, эквівалент*; 15) тэрміны-прыметнікі: *адвербіяльны, аказіянальны, апікальны, вербаль-ны, карэлятыўны* і інш.

У **літаратуразнаўчай** тэрміналогіі лацінізмы абазначаюць: 1) стылістычныя прыёмы: *алюзія*; 2) від страфы: *актава, дэцыма, нона, септыма*; 3) віды верша: *леанін, магістрал, секстэт, цэнтон*; 4) метрычныя з’явы: *ікт, мора, цэзура, элізія* і інш.

У філалагічнай тэрміналогіі сустракаюцца лаціна-грэчаскія (*акцэнталогія, інтаналогія, гістарыяграфія, палатаграма, тэксталогія, тэрміналогія*) і грэка-лацінскія ўтварэнні (*амаформы, мезаверш*).

У беларускай філасофскай тэрміналогіі, па падліках Ю. М. Лук’янюк [113, с. 24], у колькасных адносінах значную частку складаюць тэрміны грэчаскага і лацінскага паходжання. Прыкладамі **філасофскіх і сацыялагічных** тэрмінаў грэчаскага паходжання з’яўляюцца наступныя: 1) агульнафіласофскія тэрміны: *аналіз, аналогія, базіс, гармонія, гіпотэза, дылема, ідэя, космас, логас, макракосмас, мікракосмас, тэорыя*; 2) назвы раздзелаў філасофіі: *аксіялогія, гнасеалогія, эпістэмалогія*; 3) віды развіцця: *антагенез, антрапагенез, філагенез*; 4) віды суджэнняў, высноў: *антытэзіс, сафізм, сілагізм, тэзіс*; 5) тэрміны старажытнагрэчаскай філасофіі: *апейрон, апорыя, манада, тэагонія*; 6) назвы філасофскіх тэорый, вучэнняў, поглядаў, школ: *гілазаізм, дыялектыка, кінікі, лагіцызм, перыпатэтыкі, піфагарэізм, сафісты, эўдэманізм*; 7) тэрміны палітычнай сацыялогіі: *дэмакратыя, дэспатыя, ксенафобія* і інш.

Беларускія **філасофскія і сацыялагічныя** тэрміны-лацінізмы абазначаюць: 1) агульнафіласофскія паняцці: *аб’ект, абстракцыя, аргумент, атрыбут, дактрына, імператыў, інтэграцыя, інтэрпрэтацыя, інфармацыя, канцэпцыя, матэрыя, модус, пастулат, прагрэс, рэгрэс, структура, суб’ект, субстанцыя, факт, экзістэнцыя, эксперымент, элемент*; 2) філасофскія напрамкі і вучэнні: *авераізм, крэацыянізм, правідэнцыялізм, прэфармізм, сцыентызм, тамізм*; 3) лагічныя аперацыі: *дыз’юнкцыя, кан’юнкцыя*; 4) тэрміны логікі: *імплікацыя*; 5) тыпы разважання: *дэдукцыя, індукцыя*; 6) псіхалагічныя працэсы: *інтраекцыя, сублімацыя*; 7) супольнасці людзей: *калектыў, калонія, клас, секта*; 8) статус асоб у грамадстве: *біпатрыды, імігранты, паўпер, рэпатрыянт, эмігранты*; 9) тып асобы, тып кіраўніка: *дыктатар*; 10) грамадскія з’явы: *каруцыя, міграцыя, сегрэгацыя*; 11) тэрміны-прыметнікі: *аб’ектыўны*,

інтэлегібельны, трансцэндэнтны, трансцэндэнтальны; 12) тэрміны-прыслоўі: *апастрэрыёры, апрыёры* і інш.

У тэрміналогіі сацыялогіі і філасофіі знаходзім як лаціна-грэчаскія (*біпаліды, канфлікталогія, сацыяметрыя, футуралогія, юдафоб*), так і грэка-лацінскія ўтварэнні (*аўтакамунікацыя, геацэнтрызм, геліяцэнтрызм, генацыд, экацэнтрызм, этнацэнтрызм*).

Акрамя таго, у філасофска-сацыялагічнай тэрміналогіі зафіксаваны тэрміны-гібрыды, якія аб'ядноўваюць элементы рознага паходжання: *манікратыя* (англ. *money* + грэч. *kratos*), *неадарвінізм* (грэч. *neos* + англ. *Darwinism*), *неагегельянства* (грэч. *neos* + ням. *Hegel*) і інш.

Колькасная характарыстыка тэрмінаў грэка-лацінскага паходжання прадстаўлена на розных этапах развіцця беларускай тэрміналогіі і паказана ў табліцы 3.4.

Табліца 3.4 – Колькасная характарыстыка тэрмінаў грэка-лацінскага паходжання ў розныя перыяды фарміравання і развіцця прааналізаваных тэрмінасістэм

Тэрмінасістэма/перыяд	Філалогія			Філасофія і сацыялогія		
	Агульная колькасць тэрмінаў	Іншамоўныя тэрміны	Тэрміны грэка-лацінскага	Агульная колькасць тэрмінаў	Іншамоўныя тэрміны	Тэрміны грэка-лацінскага
Пурыстычны	1502	180	117	868	253	98
Мадыфікаваны антыпурыстычны	2735	929	622	3890	766	454
Сучасны	1397	588	368	2122	951	541

У пурыстычны перыяд колькасць тэрмінаў грэка-лацінскага паходжання дасягала 65,0 % у філалогіі і 38,7 % у філасофіі і сацыялогіі. Падчас мадыфікаванага антыпурыстычнага перыяду колькасць тэрмінаў грэка-лацінскага паходжання ў філалогіі засталася прыкладна на тым жа ўзроўні (67,0 %), а ў тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі ўзрасла да 59,3 %. На сучасным этапе тэрміны грэка-лацінскага паходжання складаюць значную колькасць ад усіх іншамоўных тэрмінаў: 62,6 % у філалагічнай тэрміналогіі і 56,9 % у філасофска-сацыялагічнай тэрміналогіі.

Такім чынам, беларуская філалагічная тэрміналогія ўтрымлівае пераважную колькасць тэрмінаў грэка-лацінскага паходжання (66,9 % ад усіх іншамоўных тэрмінаў). Тэрміналогія сацыялогіі і філасофіі менш

насычана тэрмінамі грэка-лацінскага паходжання, але яны складаюць значны пласт (59,2 %). Колькасць тэрмінаў грэка-лацінскага паходжання найменшая ў філасофска-сацыялагічнай тэрміналогіі пурыстычнага перыяду. У тэрмінасістэмах філалогіі, філасофіі і сацыялогіі сустракаюцца тэрміны-гібрыды (напрыклад, лаціна-грэчаскага або грэка-лацінскага паходжання).

3.2.2 Галіцызмы

Гісторыя пранікнення галіцызмаў у беларускую мову. Слова французскага паходжання пачалі пранікаць у беларускую мову з польскай, дзе яны з'явіліся ў XVI ст. Галіцызмы ў сваёй большасці абазначалі прадметы і паняцці ўбранства, гульні, войска і кухні [64, с. 98]. Французскія запазычанні ў сучаснай беларускай мове былі дэталёва прааналізаваны Т. А. Мальцавай [119; 120]. Згодна з яе сцвярджэннем, “польская мова заставалася важнай крыніцай запазычвання галіцызмаў і на працягу XIX ст., а таксама першых дзесяцігоддзяў XX ст.” [120, с. 14]. У гэты час галіцызмы праз польскае пасярэдніцтва пранікалі ў беларускую мову пераважна вусным шляхам, яны звычайна абазначалі прадметы побыту. У пазнейшы перыяд на першы план пасярэдніцтва выходзіць руская мова.

Прыметы галіцызмаў. Фанетычнымі адзнакамі галіцызмаў з'яўляюцца 1) спалучэнні *бю, ню, фю* ў пачатку слоў (*бюракрат*); *лье, лья, нье, нья* – у сярэдзіне слоў (*фельетон*); *аж, яж, эт* (пасля галоснага) – у канцы слоў (*пейзаж, персанаж*); 2) спалучэнні *ая, ea, ia (ыя), юа, юі, уа, кст, кспр* унутры слоў (*акцэнттуацыя, мемуары, мініяцюра, нюанс, прафесіяналізм, пуант, трыялет, экспрэсіянізм*); 3) спалучэнні галосных з групай зычных, у склад якіх уваходзяць насавыя: *амб, амп, анд, анр, ант, анс, ент, янт* (*асананс, анжамбеман, варыянт, дысананс, дэкаданс, кансананс, рандэль*). Важнай з'яўляецца і акцэнталагічная прымета: у французскай мове націск падае на апошні вымоўны склад. З марфалагічнага пункту гледжання прыстаўкі *аван-, дэз-, сюр-*, фіналі назоўнікаў *-эр, -юр, -ёр, -аж/-яж, -ад/-ад(а), -ант, -ент* паказваюць на словы французскага паходжання [120, с. 34] (*балада, рэтраград, шарада*). Да гэтага пераліку можна дабавіць часткі слоў *прэм'ер-, гала-, прэс-*; фінальныя галосныя *о, э* (*арго, бурымэ, віралэ, клішэ, лэ, рандо, эсэ*).

Галіцызмамі з'яўляюцца назвы з'яў і плыняў, якія ўзніклі ў Францыі, напрыклад *анарха-сіндыкалізм, віталізм, інфарматыка, ламаркізм, тэардызм*.

Разам з агульнаўжывальнай лексікай можна выдзеліць цэлы пласт франкамоўных запазычанняў, многія з якіх шырока ўжываюцца

ў еўрапейскіх мовах і лічацца інтэрнацыяналізмамі. Некаторыя лінгвісты лічаць немэтазгодным адносіць інтэрнацыяналізмы да запазычанняў. Мы, услед за Т. А. Мальцавай, трактуем інтэрнацыяналізмы як запазычанні, якія маюць мову-крыніцу, з якой яны распаўсюджваюцца ў іншыя мовы [120, с. 17].

Фанетычнае прыстасаванне галіцызмаў да сістэмы вакалізму сучаснай беларускай мовы. Французская мова мае адкрыты галосны [ɛ] (абазначаны *ê*) і закрыты [e] (абазначаны *é*) [120, с. 24]. У беларускай мове абодва гэтыя гукі перадаюцца як [э]: *семантыка* (*sémantique*), *праблема* (*problème*); на канцы слоў зычныя перад [э] перадаюцца цвёрда: *бурымэ* (*bouts rimés*), *клішэ* (*cliché*).

Французскае *i* пасля зычных [д], [т], [р], [ц], [ж], [ш] перадаецца праз [ы] [120, с. 25]: *дэрывацыя* (*dérivation*), *нарматыўны* (*normatif*), *імажынізм* (*imaginisme*), *рамантызм* (*romantisme*), а пасля астатніх зычных праз [і]: *назалізацыя* (*nassalisation*), *англіцызм* (*anglicisme*), *арабізм* (*arabisme*), *раманізм* (*romanisme*), *экспрэсіўны* (*expressif*).

Насавыя галосныя французскай мовы перадаюцца ў беларускай мове адпаведнымі ім галоснымі ў спалучэнні з насавымі зычнымі [н] або [м]: *раманс* ← *romance*, *рэфрэн* ← *refrain* [120, с. 26].

Доўгія галосныя французскай мовы ў беларускай мове перадаюцца галоснымі звычайнай даўжыні: *дысананс* ← *dissonance*.

Гук [œ], які абазначаецца спалучэннем літар *eu*, перадаецца як [о] (на пісьме *ë*): *рэзанёр* ← *raisonneur*.

Фанетычнае прыстасаванне галіцызмаў да сістэмы кансанантызму сучаснай беларускай мовы. Пры параўнанні сістэм зычных у беларускай і французскай мовах можна вылучыць наступныя асаблівасці: 1) адсутнасць у беларускай мове губна-губнога сананта [ɥ] (*ling[ɥ]uistique*, *réq[ɥ]uiem*), язычна-паднябеннага сананта [ɲ]: *compagn[ɲ]ie*, 2) адсутнасць палаталізацыі зычных у французскай мове і інш. [146, с. 24–26, с. 30].

Зычны [л] перадаецца як мяккі на канцы некаторых слоў м. і ж. р. (*кантроль*, *стыль*; *акварэль*), перад галоснымі [і], [э]: (*галіцызм*, *імпліцытны*, *калектывізм*), перад некаторымі зычнымі ў сярэдзіне слоў (*калька*), у спалучэннях *-лье*, *-лья* (*фельетон*).

Зубныя зычныя [д], [т] у пазіцыі перад [э] захоўваюць цвёрдасць: *альтэрнацыя* (*alternation*), *метатэза* (*méthatése*), *рандэль* (*rondel*), гэта характэрна і для зычных [р], [ж], [ш], [ц], якія з'яўляюцца зацвярдзелымі ў беларускай мове: *дыскрымінацыя* (*discrimination*), *сюжэт* (*sujet*), *пацыфізм* (*pacifisme*), *клішэ* (*cliché*).

Астатнія зычныя перад [э] могуць перадавацца ці то як цвёрдыя: *рытурнэль* (*ritournelle*), ці то як мяккія: *версет* (*verset*), *дыялектызм* (*dialectisme*), *неалагізм* (*néologisme*), *сентыменталізм* (*sentimentalisme*).

Зычныя [в], [г], [к] звычайна перадаюцца як мяккія: *верыфікацыя* (*verification*), *дывергенцыя* (*divergence*), *скептыцызм* (*scepticisme*).

Зычны [т] перад [у] змякчаецца і перадаецца як [ц]: *негрыцюд* (*negritude*), *эцюд* (*étude*).

Прыкладамі ўплыву рускай мовы ў якасці мовы-пасярэдніцы на фанетычнае засваенне галіцызмаў у беларускай мове могуць быць паслядоўная перадача на пісьме пачатковага французскага **e** праз **э**: фр. *élite* – рус. *эліта* – бел. *эліта*, фр. *essai* – рус. *эссе* – бел. *эсэ*, а таксама перадача невымоўнага ў пачатку слоў **h** праз **г**: бел. *гуманізм* – рус. *гуманизм* – фр. *humanisme* [120, с. 28–29].

У лексікаграфічных працах фіксуюцца фанематычныя варыянты *фабліо* і *фабльё* (БЭ-96), але ў сучасных лексікаграфічных працах падаецца толькі *фабліо* [138; 152].

Марфалагічная адаптацыя галіцызмаў. Французскія назоўнікі гэтак жа, як і беларускія, маюць катэгорыі роду і ліку, але сродкі, з дапамогай якіх афармляюцца даныя катэгорыі ў гэтых мовах, адрозніваюцца. Род галіцызмаў вызначаецца згодна з нормамі сучаснай беларускай мовы. Запазычанні пазбаўляюцца сваіх характэрных спосабаў выражэння роду. У беларускую мову не пераходзіць артыкль, які ў мовекрыніцы з’яўляецца адной з галоўных прымет роду. Несупадзенне фармальных прымет вызначэння роду ў французскай і беларускай мовах вядзе да змянення роду галіцызмаў. Так, французскія назоўнікі м. р. на **-eau** і **-é** ў беларускай мове пераходзяць у разрад нескланяльных назоўнікаў н. р. на **-о**, **-э**: *le rondeau* → *рандо*, *le cliché* → *клішэ*.

У беларускай мове знікае **-e** ў назоўніках ж. р. на канцы слоў і ўтвараецца форма з асновай на зычны, што з’яўляецца фармальнай прыметай м. р.: *la alternance* → *альтэрнанс*, *la assonance* → *асананс*, *la dissonance* → *дысананс*, *la décadence* → *дэкаданс*, *la romance* → *раманс*. Некаторыя назоўнікі з асновай на мяккі зычны і канцавое **-e**, якое не вымаўляецца, захоўваюць свой род у беларускай мове: *la pastorale* → *пастараль*. Французскія назоўнікі на **-e** могуць захоўваць свой род, прымаючы флексію **-а** ў беларускай мове: *la ballade* → *балада*, *la charade* → *шарада*.

Часам пры станаўленні ж. р. адбываецца субстытуцыя чужога суфікса, змяненне структуры слова. Напрыклад, французскі суфікс **-tion/-ation** пераходзіць у канцавое **-цыя**: *la demoralisation* → *дэмаралізацыя*, *la participation* → *партыцыпацыя*, *la revolution* → *рэвалюцыя*, *la stagnation* → *стагнацыя*, *la sécularisation* → *секулярызацыя*, *la civilisation* → *цывілізацыя*, *la extrapolation* → *экстрапаляцыя*.

У асобных словах назіраецца варыянтнасць, суіснуюць паралельныя формы роду, напрыклад *le burlesque* → *бурлеска* (ж. р., КЛС-69), *бурлеск* (м. р., СЛТ-83) ‘адзін з відаў парадыйнай літаратуры; твор, пабудаваны на

аснове кантрасту паміж тэмай і формай выкладання’ (КЛС-69). Форма м. р. захоўвае род французскага этымона, форма ж. р., магчыма, з’явілася пад уплывам лексем *n’esa*, *камедыя*.

Марфалагічная адаптацыя праяўляецца ў наступных працэсах: утварэнне зрашчэння (фр. *vers libre* – бел. *верлібр*, фр. *bouts rimes* – бел. *бурымэ*); змяненне часцінамоўнай прыналежнасці (фр. *grotesque* – прыметнік і бел. *гратэск* – назоўнік).

Некаторыя галіцызмы застаюцца граматычна не засвоенымі. Так, назоўнікі *арго*, *бурымэ*, *віралэ*, *клішэ*, *лэ*, *рандо*, *эсэ* з’яўляюцца нескланяльнымі, не маюць марфалагічна выражанай формы множнага ліку, а гэтыя не ўласціва сучаснай беларускай мове.

Семантычная адаптацыя галіцызмаў. Т. А. Мальцава вылучыла 4 групы галіцызмаў у залежнасці ад іх семантычнага засваення ў беларускай мове: 1) галіцызмы, запазычаныя з тым жа семантычным аб’ёмам, што і ў мове-донары (*мініяцюра*, *рэзюмэ*); 2) галіцызмы, якія звязілі свой семантычны аб’ём (*авеню*, *рэклама*); 3) галіцызмы, якія пашырылі свой семантычны аб’ём (*ажур*, *бюлетэнь*); 4) галіцызмы, якія змянілі свае значэнні (*бандэроль*, *батон*; *усе прыклады Т. А. Мальцавай*) [120, с. 53–72].

Параўнаем аб’ём значэнняў лінгвістычных тэрмінаў, зафіксаваных у “Словаре лингвистических терминов” Жюля Маруза (пераклаў У. А. Звэгінцаў; Масква, 2004) у параўнанні са “Слоўнікам лінгвістычных тэрмінаў” А. Л. Юрэвіча. Арыгінальны слоўнік Ж. Маруза перавыдаваўся тры разы (1933, 1951, 1969).

Пераважная большасць тэрмінаў фіксуецца з тым жа семантычным аб’ёмам: *аглюцінацыя*, *акамадацыя*, *арго*, *артыкль*, *артыкуляцыя*, *архаізм*, *асіміляцыя*, *вакалізм*, *варварызм*, *дэрывацыя*, *жаргон*, *інтанацыя*, *какалогія*, *калька*, *кантамінацыя* і інш.; тры тэрміны пашырылі свой семантычны аб’ём (*акцэнтнацыя*, *карэляцыя*, *фанаграма*); адзін тэрмін звязіў свой семантычны аб’ём (*дублет*); адзін тэрмін змяніў сваё значэнне (*рэдукцыя*). У слоўніку Ж. Маруза *акцэнтнацыя* мае значэнне ‘вымаўленне пэўных элементаў слова ці сказа’ [121, с. 23–24], а ў слоўніку А. Л. Юрэвіча гэты тэрмін мае два значэнні: ‘1) выдзяленне націску ў слове; 2) сістэма націскаў у якой-небудзь мове або ў групе роднасных моў’. Параўнаем семантычныя аб’ёмы тэрмінаў *карэляцыя* і *фанаграма*: ***карэляцыя*** ‘два рады фанем, члены якіх супрацьстаяць парамі’ (Ж. Маруза) – тры значэнні ў слоўніку А. Л. Юрэвіча: ‘1) дапасаванне прыдатка да азначаемага слова, якое характарызуецца большай самастойнасцю форм залежнага слова; 2) чаргаванні гукаў; 3) супраць-легласць фанем’; ***фанаграма*** ‘графічны знак, які абазначае які-небудзь гук’ (Ж. Маруза) – два значэнні ў слоўніку А. Л. Юрэвіча: ‘1) сукупнасць ліній на спецыяльным прыстасаванні (пласцінка, плёнка), 2) графічны знак гука у супрацьлегласць ідэаграме’.

Несумненна, на семантыку тэрмінаў у беларускай мове аказала ўплыў руская мова як мова-пасярэдніца. Так, у “Словаре лингвистических терминов” В. С. Ахманавай тэрміны *акцентуация* і *корреляция* маюць па тры значэнні, адпаведна: ‘1) вылучэнне пэўных элементаў у слове і фразе сродкамі націску; 2) спецыфічная для данай мовы будова акцэнтных перыядаў; 3) абазначэнне акцэнту ў пісьмовым тэксце’ [10, с. 39] і ‘1) узаемная абумоўленасць дзвюх альбо больш адзінак мовы; 2) від сінтаксічнай сувязі; 3) чаргаванне, якое не залежыць ад пазіцыйных умоў у данай мове ў даны перыяд яе гістарычнага развіцця’ [10, с. 209].

У слоўніку Ж. Маруза *дублеты* разумеюцца як **этымалагічныя дублеты** (словы той жа этымалогіі); **сінтаксічныя дублеты** (формы аднаго і таго ж слова, выбар якіх вызначаецца іх месцам у сказе); **семантычныя дублеты** (сінонімы) [121, с. 99]. У слоўніку А. Л. Юрэвіча гэты тэрмін зафіксаваны толькі з адным значэннем: ‘аднакарэнныя сінанімічныя словы з рознай афіксацыяй’. Колькасныя паказчыкі галіцызмаў прыведзены ў табліцы 3.5.

Табліца 3.5 – Колькасная характарыстыка галіцызмаў у прааналізаваных тэрмінасістэмах

Тэрмінасістэма	Агульная колькасць тэрмінаў	Іншамоўныя тэрміны	Галіцызмы
Філалогія	4546	1199	244
Філасофія і сацыялогія	5893	1310	345

Лексіка-семантычная характарыстыка галіцызмаў. Лінгвістычныя тэрміны-галіцызмы ўключаюць: 1) назвы навукі аб мове і яе раздзелаў: *лінгвістыка, семантыка, стылістыка, тыпалогія*; 2) назвы фанетычных з’яў: *назалізацыя, тэмбр, фанацыя, эксплозія*; 3) назвы моўных з’яў: *калька, клішэ, метатэза*; 4) тып маўлення: *арго, жаргон*; 5) назву службовага слова: *артыкль*; 6) розныя віды лексем: *англіцызм, аргатызм, галіцызм, макаранізм, раманізм*; 7) марфалагічныя тэрміны: *марфема, фузія*; 8) агульнанавуковыя тэрміны: *інварыянт, мадэль, нармалізацыя, нейтралізацыя, тып*; 9) тэрміны-прыметнікі: *імпліцытны, нарматыўны, экспліцытны, экспрэсіўны, эмацыянальны і інш.*

Сярод **літаратурнаўчых** галіцызмаў можна выдзеліць наступныя групы: 1) тэрміны драматургіі: *авансцэна, антракт, вадэвіль, рэпліка*; 2) вершаваныя формы: *верлібр, лэ, мадрыгал, манарым, рандо, рандэль, стансы, трыялет*; 3) жанры твораў: *маралітэ, мемуары, раман, фельетон, эсэ*; 4) літаратурныя плыні: *імажынізм, мадэрнізм, постмадэрнізм,*

рамантызм, рэалізм, сентыменталізм; 5) гукавыя з’явы: *асананс*; б) тэрміны тэорыі вершаскладання: *катрэн, куплет, рэфрэн*; 7) сродкі прадметнай выразнасці: *партрэт, пейзаж, персанаж, сюжэт*; 8) стылі: *гратэск, фарс*; 9) найменні асоб: *драматург, рэжысёр, рэзанёр, трубадур*; 10) абстрактныя паняцці: *ідэалізацыя, драматызм*; 11) літаратурныя гульні: *бурымэ, шарада* і інш.

Трэба адзначыць, што галіцызмы часта называюць паэтаў, гістарычныя жанры, формы французскай паэзіі, напрыклад, *трувер* – сярэдневяковыя вандроўныя паэты на поўначы Францыі; *фэбліо* – жанр гарадской літаратуры XII–XIII стст.; *лэ* – жанр куртуазнай паэзіі; *рандэль* – традыцыйная вершаваная форма, якая складаецца з трынаццаці радкоў, падзеленых на тры страфы; *рытурнель* – трохрадковая страфа.

Тэрміны-галіцызмы шырока прадстаўлены ў беларускай тэрміналогіі **філасофіі і сацыялогіі**. Такія тэрміны звычайна называюць: 1) веравучэнні ці адносіны да рэлігіі: *атэізм, будызм, кальвінізм, квіетызм, політэізм*; 2) вераванні: *містыцызм, фетышызм*; 3) філасофскія погляды, вучэнні: *ламаркізм, манізм, матэрыялізм, пазітывізм, рацыяналізм*; 4) грамадскія з’явы: *вандалізм, калабарацыянізм*; 5) грамадскі лад: *імперыялізм, камунізм, сацыялізм, таталітарызм*; 6) палітычныя з’явы ў грамадстве: *контррэвалюцыя, рэакцыя, рэвалюцыя*; 7) працэсы ў грамадстве: *каланізацыя, секулярызацыя, урбанізацыя*; 8) грамадскі настрой: *нацыяналізм, сепаратызм, фемінізм, шавінізм*; 9) грамадскія аб’яднанні: *арганізацыя, камуна, партыя*; 10) адносіны да чаго-небудзь: *аптымізм, песімізм, скептыцызм, фаталізм*; 11) асоб: *буржуй, дэзертыр, дэмакрат, ідэаліст*; 12) агульнанавуковыя тэрміны: *альтэрнатыва, арганізоўваць, інстытут, кантроль, метады* і інш.

Тэрмін *галіцызм* абазначае словы ці выразы, для якіх французская мова з’яўляецца мовай-крыніцай і якія прыйшлі праз французскае пасярэдніцтва, змяніўшы значэнне ў мове-пасярэдніцы. Таксама неабходна ўлічваць той факт, што сучасная французская мова – нашчадак лацінскай, а не гальскай, якая адносіцца да сям’і кельцкіх моў. Лацінскае паходжанне прасочваецца ў шматлікіх галіцызмах у межах філалагічнай тэрмінасістэмы, напрыклад: *артыкль* (фр. *article* ад лац. *articulus*), *імправізацыя* (фр. *improvisation* ад лац. *improvisus*), *матыў* (фр. *motif* ад с.-лац. *motivum* ‘рухомае’), *назалізацыя* (фр. *nasalisation* ад лац. *nasus* ‘нос’), *нейтралізацыя* (фр. *neutralisation* ад лац. *neutralis*), *фузія* (фр. *fusion* ад лац. *fusio*), *фармалізм* (фр. *formalisme* ад лац. *formalis*) і г.д. Значную колькасць галіцызмаў можна аднесці да грэчаскіх этымонаў: *алагізм, анекдот, семантыка, сімвалізм, тып, фанацыя* і інш., тады як тэрміны *арго, жаргон, калька* “чыста” французскага паходжання.

У тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі таксама налічваецца значная колькасць галіцызмаў лацінскага паходжання: *альтруізм* (фр. *altruisme* ад лац. *alter* ‘іншы’), *антымізм* (фр. *optimisme* ад лац. *optimus* ‘найлепшы’), *віталізм* (фр. *vitalisme* ад лац. *vitalis* ‘жыццёвы’), *дыферэнцыяцыя* (фр. *différentiation* ад лац. *differentia* ‘розніца, адрозненне’), *індывідуалізм* (фр. *individualisme* ад лац. *individuus* ‘непадзельны’), *камунізм* (фр. *communisme* ад лац. *communis* ‘агульны’), *класіфікацыя* (фр. *classification* ад лац. *classus* ‘разрад’ + *facere* ‘рабіць’), *мараль* (фр. *morale* ад лац. *moralis* ‘які датычыць закону’), *позітывізм* (фр. *positivisme* ад лац. *positivus*), *утылітарызм* (фр. *utilitarisme* ад лац. *utilitas* ‘карысць’). Некаторыя галіцызмы маюць грэчаскія этымоны: *атэізм*, *політэізм*, *скептыцызм*, *эмперызм*. “Чыстымі” галіцызмамі можна лічыць тэрміны *анамія*, *шавінізм*, *эгалітарызм*, *эліта*, *этатызм*.

У пурыстычны перыяд колькасць галіцызмаў складае 13,3 % у філалагічнай тэрміналогіі і 35,6 % у філасофска-сацыялагічнай тэрміналогіі. Падчас мадыфікаванага антыпурыстычнага перыяду колькасць галіцызмаў дасягае 24,4 % ад агульнай колькасці іншамоўных тэрмінаў у філалогіі і 25,8 % – у філасофіі і сацыялогіі. На сучасным этапе галіцызмы складаюць 23,0 % у філалагічнай тэрміналогіі, 27,3 % – у філасофіі і сацыялогіі.

Такім чынам, галіцызмы складаюць значны пласт іншамоўнай лексікі ў філалагічнай тэрмінасістэме (20,4 %). Больш шырока словы французскага паходжання прадстаўлены ў тэрміналогіі сацыялогіі і філасофіі (26,3 %). Можна заўважыць, што ў пурыстычны перыяд колькасць галіцызмаў у тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі найбольшая ў працэнтных адносінах.

Колькасная характарыстыка галіцызмаў у розныя перыяды развіцця даследаваных тэрмінасістэм прадстаўлена ў табліцы 3.6.

Табліца 3.6 – Колькасная характарыстыка галіцызмаў у розныя перыяды фарміравання і развіцця прааналізаваных тэрмінасістэм

Тэрмінасістэма/перыяд	Філалогія			Філасофія і сацыялогія		
	Агульная колькасць тэрмінаў	Іншамоўныя тэрміны	Галіцызмы	Агульная колькасць тэрмінаў	Іншамоўныя тэрміны	Галіцызмы
Пурыстычны	1502	180	24	868	253	90

Мадыфікаваны антыпурыстычны	2735	929	227	3890	766	198
Сучасны	1397	588	135	2122	951	260

3.2.3 Германізмы

Германізмы ўключаюць словы, запазычаныя з германскіх моў [166, с. 37]: нямецкай, англійскай, нідэрландскай (галандскай), афрыкаанс, скандынаўскіх (паўночнагерманскіх). Англіцызмы ў тэрміналогіі сучаснай беларускай мовы былі дэталёва даследаваны Л. Я. Кавалёвай [69]; фанетычная адаптацыя запазычанняў з англійскай мовы ў беларускай стала прадметам дысертацыйнага даследавання Н. М. Даўгулевіч [54].

Гісторыя пранікнення германізмаў у беларускую мову. Словы нямецкага паходжання прыходзілі ў беларускую мову на працягу розных гістарычных перыядаў яе развіцця. У сувязі з гэтым адрозніваюцца: 1) агульнаславянскія запазычанні: *крама, рыцар*; 2) запазычанні эпохі беларускай народнасці: *дах, келіх*; 3) новыя запазычанні: *анилюс, бліцкрыг* [3, с. 7]. Сярод слоў германскага паходжання ў старабеларускай мове вялікую групу складала сацыяльна-эканамічная лексіка, звязаная з абазначэннем разнастайных адносін людзей паміж сабой [64, с. 114]. Што датычыцца шляхоў пранікнення германізмаў у старабеларускую мову, то большасць даследчыкаў лічыць, што яны прыйшлі праз польскую мову, таксама дапускаецца магчымасць непасрэднага запазычвання і праз пасярэдніцтва яўрэйскай мовы. А. І. Жураўскі сцвярджае, што большасць германізмаў была запазычана беларускай народнай мовай, а ўжо потым гэтыя запазычанні праніклі ў пісьменнасць [64, с. 120]. Што датычыцца англіцызмаў, то, па сведчанні Л. Я. Кавалёвай, “інтэнсіўнае пранікненне англіцызмаў у сучасную беларускую мову пачалося ў канцы XIX – пачатку XX ст.” [69, с. 36].

Прыметамі англіцызмаў з’яўляюцца 1) пачатковае і сярэдзіннае *дж* (*джынгаізм*); 2) фінальнае *-нг* (*маніторынг*); 3) фінальнае *-ар* (*аўтсайдар, гендар, лідар*). Запазычанні з **нямецкай мовы** адрозніваюцца 1) спалучэннямі *шт, шп, фл, фт, хт* (*бернштэйніянства, штамп*); 2) пачатковай *э* (*экскурс, эмпірыякрытыцызм*); 3) фінальнымі спалучэннямі *-ер, -ум, -нум, -ус, -унг, -рц, -рд, -ель, -аль, -тэт* (*аўтарытэт, мейстэрзінгер, мінезінгер*) і інш.

Фанетычнае прыстасаванне англіцызмаў да сістэмы вакалізму сучаснай беларускай мовы. Трэба ўлічваць, што “англіцызмы найчасцей пранікаюць у беларускую мову праз польскае і рускае пасярэдніцтва. А гэтыя робіць пэўны ўплыў на працэс прыстасавання англійскіх запазычанняў да фанетычных норм беларускай мовы” [69, с. 57]. Сістэма галосных

англійскай мовы налічвае 20 гукаў, якія звычайна падзяляюцца на наступныя групы: кароткія, доўгія і дыфтонгі, а ў беларускай мове толькі 6 галосных гукаў. Для беларускіх галосных характэрная класіфікацыя паводле спосабу ўтварэння, месца ўтварэння і паводле ўдзелу губ, а падзел на доўгія, кароткія і дыфтонгі не ўласцівы.

Англійскія доўгія гукі [ɔ:], [u:], [i:] ў беларускай мове пазбаўляюцца сваёй даўжыні і зліваюцца з кароткімі галоснымі [ɒ], [ʊ], [ɪ], яны прадстаўлены адпаведнымі беларускімі гукамі: *lea*[i:]*der* → *лідар*. Перадача англійскіх доўгіх і кароткіх гукаў у беларускай мове з'яўляецца прыкладам канвергенцыі. Падчас запазычвання англійскіх слоў доўгія гукі замяняюцца гукамі і спалучэннямі гукаў беларускай мовы (табліца 3.7).

Табліца 3.7 – Афармленне англійскіх доўгіх галосных у беларускай мове

Англійскія тэрміны	Доўгі гук	Адаптаваны варыянт гука	Англійскія запазычанні
<i>inauguration</i> <i>folklore</i>	[ɔ:]	[aў] [o(p)]	інаўгурацыя фальклор
<i>trade-unionism</i>	[ju:]	[jy]	трэд-юніянізм
<i>leader</i>	[i:]	[i]	лідар

Для назоўнікаў у англійскай мове характэрныя суфіксы *-er*, *-or*, якія вымаўляюцца як нейтральны галосны [ə]: *outsider*, *leader*, *manager*. Такія спалучэнні ў беларускай мове перадаваліся праз *-эр*: *аўтсайдэр*, *лідэр*, *менеджэр*, але згодна з Законам Рэспублікі Беларусь *Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі* ад 23.07.2008 г. канцавыя ненаціскныя *-эль*, *-эр* у запазычаных словах сталі перадавацца як *-аль*, *-ар*: *аўтсайдар*, *лідар*, *менеджар*.

Прыстасаванне англійскіх дыфтонгаў да фанетычнай сістэмы беларускай мовы паказана ў табліцы 3.8.

Табліца 3.8 – Афармленне англійскіх дыфтонгаў у беларускай мове

Англійскія тэрміны	Дыфтонг	Адаптаваны варыянт дыфтонга	Англійскія запазычанні
<i>behaviourism</i> <i>trade-unionism</i> <i>innovation</i> <i>inauguration</i>	[eɪ]	[э] [a]	біхевіарызм трэд-юніянізм інавацыя інаўгурацыя
<i>cybernetics</i> <i>glide</i>	[aɪ]	[i] [aj]	кібернетыка глайд

postmodernism	[əʊ]	[o]	постмадэрнізм
holism		[a]	халізм
folklore			фальклор
pluralism	[ʊə]	[y]	плюралізм
puritanism		[y]	пурытанізм

Дыфтонгі нехарактэрныя для беларускай мовы. Англійскія дыфтонгі перадаюцца як галоснымі гукамі [ə], [a], [y], [i], [o], так і спалучэннямі гукаў [jy], [aj].

Фанетычнае прыстасаванне англіцызмаў да сістэмы кансанантызму сучаснай беларускай мовы. Параўноўваючы сістэмы зычных гукаў беларускай і англійскай моў, Н. М. Даўгулевіч вылучае наступныя адрозненні: 1) наяўнасць у англійскай мове зубных [ð], [θ] (на пісьме абодва перадаюцца спалучэннем літар *th*) і альвеалярных [s], [z], [t], [d], [n], [l]; 2) наяўнасць у англійскай мове фарынгальнага [h]; 3) наяўнасць у англійскай мове дзвюх афрыкат у адрозненне ад беларускай мовы, дзе іх шэсць [дз, дз', дж, ч, ц, ц']; 4) наяўнасць у беларускай мове двух заднеязычных гукаў: фрыкатыўнага [ɣ] і выбухнога [ɣ']. “Аднак [ɣ'] выбухны звычайна не разглядаюць як асобную фанему, бо ён сустракаецца ў нязначнай колькасці слоў і назіраецца тэндэнцыя да замены яго [ɣ] фрыкатыўным” [15, с. 11]. У англійскай мове [g] – выбухны [53, с. 79].

У беларускай мове англійскія зубныя гукі [ð], [θ] у большасці выпадкаў перадаюцца як [т]: th[θ]riller → *трылер*, а фарынгальны зычны [h] – праз заднеязычныя, заднепаднябенныя гукі [x], [x']: holism → *халізм*.

Заднеязычны насавы санант [ŋ] (на пісьме абазначаецца спалучэннем літар *ng*) не мае адпаведнікаў у беларускай мове, перадаецца праз спалучэнне гукаў [нг]: monitoring → *маніторынг*.

Разглядаючы запазычанні з англійскай мовы, Н. М. Даўгулевіч робіць вывад “пра скіраванасць запазычвання ў бок практычнай транскрыпцыі і выкарыстанне ў большасці выпадкаў працэсу адаптацыі зычных дывергенцыі, што звязана з адсутнасцю ў англійскай мове карэляцыі па мяккасці-цвёрдасці” [53, с. 87].

Колькасныя паказчыкі англіцызмаў у даследаваных тэрмінасістэмах адлюстраваны ў табліцы 3.9.

Табліца 3.9 – Колькасная характарыстыка англіцызмаў у прааналізаваных тэрмінасістэмах

Тэрмінасістэма	Агульная колькасць тэрмінаў	Іншамоўныя тэрміны	Англіцызмы
Філалогія	4546	1199	13

Філасофія і сацыялогія	5893	1310	63
------------------------	------	------	----

Фанетычнае прыстасаванне тэрмінаў нямецкага паходжання да сістэмы вакалізму сучаснай беларускай мовы. Параўноўваючы беларускую і нямецкую фаналагічныя сістэмы, трэба звярнуць увагу на структурныя (адсутнасць у беларускай мове дыфтонгаў) і колькасныя адрозненні (16 манафтонгаў у нямецкай мове і 6 галосных у беларускай мове). Агульным у фаналагічных сістэмах нямецкай і беларускай моў з'яўляецца проціпастаўленне націскных галосных па трох прыметах: пад'ёме языка, радзе і агубленасці, але нямецкая фаналагічная сістэма ўключае яшчэ дзве прыметы: колькасную характарыстыку і цесна звязаную з ёй дыферэнцыяцыю напружаных (закрытых) / ненапружаных (адкрытых) галосных [96, с. 254].

Нямецкія доўгія галосныя [a:], [u:], [o:] пазбаўляюцца ў беларускай мове сваёй даўжыні і зліваюцца з кароткімі галоснымі [a], [u], [ɔ] [96, с. 256]. Яны прадстаўлены ў беларускай мове адпаведнымі націскнымі або ненаціскнымі галоснымі: der A[a]bsa[a]tz → *абзац*, der A[a]gita[a:]tor → *агітатар*, das Lo[o:]s → *лэс*, der Ko[ɔ]mmunist → *камуніст*.

Тры нямецкія пярэдняязычныя галосныя сярэдняга пад'ёму [e:], [ɛ], [ɛ:] зліваюцца ў 80 % запазычаных слоў у адну беларускую фанему – [э] [96, с. 257–258]: die Autorit[ɛ:]t → *аўтарытэт*, die Me[ɛ]ntalit[ɛ:]t → *менталітэт*. Нямецкія пярэдняязычныя галосныя [i] і [i:] ў большасці выпадкаў прадстаўлены фанемай [і], пасля зацвярдзелых і д, т – [ы]: die Schri[i]ft → *шырыфт*, die Hegemonie[i:] → *гегемонія*, die Sozialdemokratie[i:] → *сацыял-дэмакратыя*.

Як ужо адзначалася, беларуская мова не мае дыфтонгаў. Прыстасаванне нямецкіх дыфтонгаў да фанетычнай сістэмы беларускай мовы паказана ў табліцы 3.10.

Табліца 3.10 – Афармленне нямецкіх дыфтонгаў у беларускай мове

Нямецкі тэрмін	Дыфтонг	Адаптаваны варыянт дыфтонга	Нямецкія запазычанні
der Ablaut der Umlaut die Autorität	[au]	[au] [aў]	абляут (СЛТ-90) умляут (СЛТ-90) аўтарытэт
das Leitmotiv	[ai]	[эj]	лейтматыў

Згодна з сучаснымі арфаграфічнымі нормамі тэрміны – нямецкія запазычанні перадаюцца як *аблаўт* і *абляўт*; *умляўт* [138].

Колькасць тэрмінаў нямецкага паходжання ў даследаваных тэрмінасістэмах праілюстравана ў табліцы 3.11.

Табліца 3.11 – Прадстаўленасць тэрмінаў нямецкага паходжання ў прааналізаваных тэрмінасістэмах

Тэрмінасістэма	Агульная колькасць тэрмінаў	Іншамоўныя тэрміны	Тэрміны нямецкага паходжання
Філалогія	4546	1199	20
Філасофія і сацыялогія	5893	1310	55

Фанетычнае прыстасаванне тэрмінаў нямецкага паходжання да сістэмы кансанантызму сучаснай беларускай мовы. Параўноўваючы сістэму зычных гукаў нямецкай і беларускай моў, можна вылучыць наступныя адрозненні: 1) наяўнасць у нямецкай мове трох афрыкат [ts, tʃ, pf], а ў беларускай мове – шэсць; 2) наяўнасць у нямецкай мове фарынгальнага [h]; 3) у нямецкай мове ёсць толькі выбухны [g], а ў беларускай мове – фрыкатыўныя (шчылінныя) [ɣ, ɣ'] і выбухныя [ɣ], [ɣ']; 4) наяўнасць у нямецкай мове сярэдняязычнага шчыліннага зычнага [ç], заднеязычнага велярнага змычна-праходнага сананта [ŋ], якія не маюць у беларускай мове аналагічных фанем. Акрамя таго, трэба заўважыць, што ў нямецкай мове няма палаталізацыі зычных перад галоснымі пярэдняга рада [134, с. 19–21].

Фарынгальны [h] пераўтвараецца ў беларускай мове ў шчылінныя [ɣ, ɣ']: die Hegemonie → *гегемонія*. Сярэдняязычны шчылінны зычны [ç] рэалізуецца ў беларускай мове як [x]: das Matriarch[ç]at → *матрыярхат*, das Patriarch[ç]at → *патрыярхат*. Заднеязычны змычна-праходны санант [ŋ] перадаецца спалучэннем гукаў [нɣ]: der Minnesäng[ŋ]er → *мінезінгер*, der Meistersing[ŋ]er → *мейстэрзінгер*.

Марфалагічная адаптацыя англіцызмаў. Найбольшую колькасць запазычанняў складаюць назоўнікі. “Назоўнікі англійскага паходжання набываюць граматычныя значэнні і катэгорыі ліку, роду, склону” [69, с. 69]. Большасць тэрмінаў абазначаюць абстрактныя паняцці і ўжываюцца ў форме адзіночнага ліку: *акультурацыя, біхевіярызм, інструменталізм, кейнсіяніста, мальтузіянства, плюралізм, пурытанізм, структуралізм, трэд-юніанізм, халізм, юмізм*. Тэрміны, якія абазначаюць асоб, могуць ужывацца ў формах адзіночнага і множнага ліку: *лідар – лідары, канфарміст – канфармісты*.

У сучаснай англійскай мове катэгорыі роду няма. Пранікаючы ў беларускую мову, англіцызмы набываюць форму пэўнага роду. Паводле марфалагічных прымет назоўнікі на **-ств-а** належаць да ніякага роду: *беркляянства, кейнсіянства, мальтузіянства*; назоўнікі з асновай на цвёрды зычны і **г, к, х** належаць да мужчынскага роду: *дарвінізм, маніторынг, халізм, тэст*. Назоўнікі, якія ў назоўным склоне маюць канчатак **-а**, адносяцца да жаночага роду: *кібернетыка, акультурацыя*. Нескланяльным таксама з’яўляецца назоўнік *наблік рылейшнз* (БПС-2011) зафіксаваны ў “Слоўніку новых слоў беларускай мовы” (падаюцца фанематычныя і арфаграфічныя варыянты *наблік-рылэйшанз, наблік-рылейшанз, наблік рылейшнз*, нескланяльны, м. р.) [175, с. 249]. Гэты назоўнік мае і марфалагічныя варыянты: нескланяльны, мужчынскага роду [175, с. 249] – множналікавы [189, с. 85]. Існаванне марфалагічных варыянтаў звязана з рознымі граматычнымі спосабамі выражэння катэгорыі ліку ў англійскай і беларускай мовах. Так, у англійскай мове канчатак **-s** з’яўляецца фармальным паказчыкам множнага ліку.

Нескланяльны назоўнік *наблісіці*, зафіксаваны ў “Вялікім слоўніку беларускай мовы” Ф. А. Піскунова, “Слоўніку новых слоў беларускай мовы”, адносіцца да н. р. [175, с. 249].

Марфалагічная адаптацыя тэрмінаў нямецкага паходжання. Род запазычаных нямецкіх назоўнікаў вызначаецца згодна з нормамі сучаснай беларускай мовы. Запазычанні пазбаўляюцца сваіх характэрных спосабаў выражэння роду. У беларускую мову не пераходзіць артыкль, які ў мовекрыніцы з’яўляецца галоўным паказчыкам роду. Самая прадуктыўная група назоўнікаў, якія захоўваюць свой род, – гэты назоўнікі м. р.: *der Absatz* → *абзац*, *der Ablaut* → *абляўт*, *der Umlaut* → *умляўт*. Да гэтай групы таксама адносяцца назоўнікі, для якіх характэрна фанетычнае скарачэнне: *der Kapitalismus* → *капіталізм*, *der Marxismus* → *марксізм*, *der Protestantismus* → *пратэстантызм*. Захоўваюць свой род і асабовыя назоўнікі м. р.: *der Agitator* → *агітатар*, *der Atheist* → *атэіст*, *der Humanist* → *гуманіст*, *der Kolonist* → *каланіст*, *der Minnesänger* → *мінезінгер*.

Як заўважае Б. А. Плотнікаў, “у дачыненні да неадусаўлёных назоўнікаў катэгорыя роду фактычна страчвае ў сучасных славянскіх і нямецкіх мовах матываванасць пазамоўнымі рэаліямі...” [139, с. 134]. Іншамоўныя словы нямецкага паходжання часта мяняюць свой род у беларускай мове. Значная частка назоўнікаў ж. р. у нямецкай мове мае аснову на зычны. Гэта фармальна прымета прадвызначае іх прыналежнасць да м. р.: *die Autorität* → *аўтарытэт*, *die Mentalität* → *менталітэт*, *die Schrift* → *шырыфт*. Нямецкія назоўнікі н. р. пры запазычванні беларускай мовай часта змяняюць свой род: *das Diktat* → *дыктат*, *das Kapital* → *капітал*, *das Korrelat* → *карэлят*, *das Leitmotiv* →

лейтматыў, das Los → *лѣс*, das Matriarchat → *матрыярхат*, das Proletariat → *пралетарыят*.

Семантычная адаптацыя англіцызмаў і тэрмінаў нямецкага паходжання. Аналізуючы семантычнае засваенне лексікі англійскага паходжання, Л. Я. Кавалёва вылучае групу тэрмінаў, лексічнае значэнне якіх цалкам ці часткова супадае са значэннем іх прататыпаў, і групу тэрмінаў, лексічнае значэнне якіх у мове-рэцэптары і мове-рэцыпіенце не супадае. Так, да групы тэрмінаў, дзе значэнне запазычання і этымона супадае поўнасцю, адносяцца спартыўныя тэрміны, пэўная частка геаграфічных, юрыдычных і іншых тэрмінаў: *бокс*, *банкнот*, *баскетбол* і інш. Значная частка тэрмінаў засвойваецца часткова 1) са звужэннем семантычнага аб'ёму (звычайна); 2) пашырэннем або абстрагаваннем этымалагічнага значэння (рэдка); 3) вобразным пераасэнсаваннем семантыкі этымона на аснове метафарычнага пераносу; 4) вобразным пераасэнсаваннем семантыкі этымона на аснове метанімічнага пераносу [69, с. 78–79].

Сярод тэрмінаў гэтай групы асобна выдзяляюцца тыя, што ўтварыліся ў выніку апелятывацыі (пераход уласных назоўнікаў у агульныя, звязаны з метафарычным і метанімічным пераносамі): *беркляянства* ← англ. Berkeley (George) (прозвішча англійскага філосафа), *кейнсіянства* ← англ. Keynes (John) (прозвішча англійскага эканаміста), *мальтузіянства* ← англ. Malthus (Thomas) (прозвішча англійскага дэмографа і эканаміста). Працэс апелятывацыі характэрны і для запазычанняў **нямецкага паходжання**: *бернштэйніянства* ← Bernstein (Eduard) (прозвішча нямецкага ідэолага рэвізіянізму).

Філасофска-сацыялагічныя тэрміны-англіцызмы часцей за ўсё засвойваюцца або з поўным захаваннем семантычнага аб'ёму, або з частковым (звужэнне значэння). Так, да першай групы можна аднесці тэрміны *біхевіярызм*, *джынгаізм*, *наблісіці*, *структуралізм*, *трайбалізм*. Звужэнне аб'ёму характэрна для тэрмінаў *дэпрывацыя*, *інавацыя*, *лідар*, *мітынг*, *наблік рылейшнз*. Напрыклад, у англійскай мове слова *дэпрывацыя* абазначае 1) 'пазбаўленне або стан таго, хто пазбаўлены нечага'; 2) 'нястача або страта' [197, с. 346], а ў беларускай мове гэта 'няроўнасць доступу розных катэгорый насельніцтва да сацыяльных багаццяў' (БПС-2011, с. 138). Такім чынам, у беларускай мове паменшылася колькасць самастойных значэнняў, а таксама звузіўся семантычны аб'ём: *дэпрывацыя* – гэта не проста пазбаўленне, а пазбаўленне доступу да сацыяльных даброт.

Слова *innovation* ужываецца ў двух значэннях: 1) 'новая ідэя, метада ці вынаходства', 2) 'укараненне новага' [197, с. 680]. У беларускай мове слова *інавацыя* выкарыстоўваецца толькі ў адным значэнні 'новаўтварэнне' (БПС-2011, с. 164). Слова *meeting* мае значэнне 'сход з пэўнай мэтай' [197,

с. 848], а ў беларускай мове *мітынг* абазначае ‘масавы сход для абмеркавання палітычных, сацыяльных, эканамічных і іншых надзённых пытанняў’ (БПС-2011, с. 264). У значэнні беларускага адпаведніка захавалася ядзерная сема ‘сход’, але дабавілася разуменне гэтага сходу як палітычнага мерапрыемства.

Тэрміны *андэрклас*, *аўтсайдар*, *плюралізм* засвоіліся ў беларускай мове з пашырэннем значэння. Так, у беларускай мове тэрмін *аўтсайдар* набывае трэцяе значэнне ‘прадпрыемства, якое дзейнічае нараўне і адначасова з манаполіяй, але не ўваходзіць у яе склад’ (БПС-2011, с. 47), якое не зафіксавана ў англійскай мове [197, с. 961].

Лексіка-семантычная характарыстыка германізмаў. У лінгвістычнай тэрміналогіі сярод германізмаў вылучаюць: 1) тэкставыя тэрміны: *абзац*; 2) тэрміны чаргавання/прыпадабнення галосных: *абляўт*, *умляўт*; 3) знакі на пісьме: *дэфіс*; 4) віды слоў: *кампазіт*, *карэлят*. **Літаратуразнаўчыя** тэрміны называюць 1) асоб: *мейстэрзінгеры*, *мінезінгеры*; 2) жанр твора: *гумарэска*; 3) тэкставыя тэрміны: *лейтматыў*.

Як сведчыць І. М. Акулаў, англіцызмы прыходзілі ў сучасную беларускую мову праз пасярэдніцтва рускай або непасрэдна з англійскай мовы пры перакладзе, а таксама праз перыёдыку [3, с. 7]. Наступныя англіцызмы: *глайды*, *паралінгвістыка*, *скетч*, *слэнг*, *фольклёр* (БНТ-15) – уваходзяць у склад беларускай філалагічнай тэрміналогіі. Англіцызмы таксама ўключаюць назвы штучных моў і дыялектаў: *валапюк*, *піджын-інгліш*. Англіцызм *памфлет* паходзіць ад *Pamphilus*, імені героя папулярнай у XII ст. камедыі [79, с. 191]. Тэрмін *паралітаратура* быў створаны амерыканскім літаратурным крытыкам Фрэдрыкам Джэймісанам [195]. Тэрмін *паралінгвістыка* ўпершыню выкарыстаў у канцы 1940-х гг. амерыканскі мовавед А. Хіл [20, 35, с. 320].

У філалагічнай тэрмінасістэме сустракаюцца і тэрміны са старажытнаскандынаўскай мовы (большасць з іх прыйшла праз пасярэдніцтва нямецкай мовы): *руны*, *сага*, *скальд*. Значная колькасць слоў нямецкага паходжання пранікла ў беларускую мову праз пасярэдніцтва польскай: *гумарэска*, *жарт*.

У тэрміналогіі **філасофіі і сацыялогіі** словы нямецкага паходжання абазначаюць 1) культурныя і філасофскія плыні: *класіцызм*, *махізм*, *натурфіласофія*, *ніцізанства*, *фрэйдызм*; 2) філасофска-гістарычныя паняцці: *абсалют*, *матрыярхат*; 3) тэрміны філасофіі рэлігіі: *пратэстантызм*; 4) паняцці палітычнай сацыялогіі: *дыктат*, *нацызм*, *нацыянал-сацыялізм*, *путч*, *суверэнітэт*; 5) агульнанавуковыя паняцці: *група*; 6) асоб: *агітатар*, *агрэсар*, *атэіст*, *каланіст*.

Аналізуючы больш даўнія нямецкія запазычанні, напрыклад *лос* (пол. *los* ад сярэдневерхнянямецкага *lōz* [26, т. 1, с. 715]), можна заўважыць,

што пасярэдніцай паміж беларускай і нямецкай мовамі выступала польская мова, часам да яе далучалася чэшская. У савецкі перыяд пасярэдніцай з’яўлялася руская мова.

Англіцызмы абазначаюць 1) вучэнні: *дарвінізм*; 2) псіхалагічныя і філасофскія кірункі, філасофскія вучэнні: *біхевіярызм, інструменталізм, плюралізм, халізм, юмізм*; 3) навуковыя падыходы: *структуралізм*; 4) этычныя тэорыі: *эматывізм*; 5) рэлігійныя плыні: *пурытанізм*; 6) тэорыі сацыялогіі народанасельніцтва: *мальтузіянства*; 7) плыні ў рабочым руху: *трэд-юніянізм*; 8) філасофска-культурныя тэрміны: *акультурацыя*; 9) агульнанавуковыя тэрміны: *інавацыя, кантэнт-аналіз, маніторынг, тэст*; 10) назвы асоб: *аўтсайдар, канфарміст, лідар, менеджар*; 11) тэрміны палітычнай сацыялогіі: *мітынг, наблік рылейшнз, наблісіці*; 12) сацыялагічныя паняцці: *андэрклас, джынгаізм, дэпрывацыя, трайбалізм*.

Аўтары некаторых тэрмінаў вядомыя. Так, англійскі заолаг, абаронца тэорыі Чарльза Дарвіна, Томас Гекслі (Хакслі) увёў у навуковы ўжытак тэрміны *агностык* і *агнастыцызм*, апісваючы свае рэлігійныя погляды [20, т. 1, с. 383]. У англійскай мове гэтыя тэрміны з’явіліся ў 1869 г. [198, с. 20]. Тэрмін *кібернетыка* ўзнік у 1948 г. у назве кнігі амерыканскага вучонага Норберта Вінера “Кібернетыка, ці ўпраўленне і сувязь у жывёлы і машыны” [20, т. 21, с. 275].

БЭ-96 уключае германізм галандскага паходжання: *янсенізм* (рэлігійная рэфармісцкая плынь у каталіцтве ў XVII–XVIII стст., а таксама тэрмін, які прыйшоў праз англійскую мову з афрыкаанс: *апартэід* (трактуецца як англіцызм [3, с. 7]).

Колькасная характарыстыка англіцызмаў і тэрмінаў нямецкага паходжання на розных этапах развіцця даследаваных тэрмінасістэм прадстаўлена ў табліцах 3.12 і 3.13.

Табліца 3.12 – Колькасная характарыстыка англіцызмаў у розныя перыяды фарміравання і развіцця прааналізаваных тэрмінасістэм

Тэрмінасістэма/перыяд	Філалогія			Філасофія і сацыялогія		
	Агульная колькасць тэрмінаў	Іншамоўныя тэрміны	Англіцызмы	Агульная колькасць тэрмінаў	Іншамоўныя тэрміны	Англіцызмы
Пурыстычны	1502	180	1	868	253	3

Мадыфікаваны антыпурыстычны	2738	929	11	3890	766	19
Сучасны	1397	588	9	2122	951	56

Табліца 3.13 – Колькасная характарыстыка іншамоўных тэрмінаў нямецкага паходжання ў розныя перыяды фарміравання і развіцця прааналізаваных тэрмінасістэм

Тэрмінасістэма/перыяд	Філалогія			Філасофія і сацыялогія		
	Агульная колькасць тэрмінаў	Іншамоўныя тэрміны	Тэрміны нямецкага паходжання	Агульная колькасць тэрмінаў	Іншамоўныя тэрміны	Тэрміны нямецкага паходжання
Пурыстычны	1502	180	4	868	253	19
Мадыфікаваны антыпурыстычны	2735	929	15	3890	766	45
Сучасны	1397	588	10	2122	951	34

Колькасць англіцызмаў у тэрміналогіі філалогіі, філасофіі і сацыялогіі паступова ўзрастае: 0,6 % і 1,2 % у пурыстычны перыяд; 1,2 % і 2,5 % у мадыфікаваны антыпурыстычны перыяд; 1,5 % і 5,9 % на сучасным этапе. У пурыстычны перыяд словы нямецкага паходжання налічвалі каля 2,2 % у філалогіі. Падчас мадыфікаванага антыпурыстычнага перыяду і на сучасным этапе ў філалагічнай тэрміналогіі колькасць слоў нямецкага паходжання прыблізна аднолькавая: 1,6 % і 1,7 % (адпаведна). У тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі колькасць слоў нямецкага паходжання паступова зніжалася: 7,5 % у пурыстычны перыяд; 5,9 % у мадыфікаваны антыпурыстычны перыяд; 3,6 % у сучасны перыяд.

Такім чынам, англіцызмы і тэрміны нямецкага паходжання складаюць нешматлікі пласт у межах філалагічнай тэрмінасістэмы: 1,3 % і 1,7 % ад усіх іншамоўных тэрмінаў адпаведна. У тэрміналогіі сацыялогіі і філасофіі колькасць англіцызмаў і тэрмінаў нямецкага паходжання большая (чым у філалогіі): 4,8 % і 4,2 % адпаведна.

3.2.4 Русізмы

Русізмы і рускі ўплыў на беларускую мову на розных этапах яе развіцця даследавалі М. Г. Булахаў [23], І. А. Гапоненка [35], А. А. Гіруцкі

[125], М. І. Крукоўскі [89], Г. І. Кулеш [92], А. Я. Міхневіч [125], А. Я. Супрун, П. П. Шуба, А. І. Цімашэнка [180] і інш.

Гісторыя пранікнення русізмаў у беларускую мову. У большасці выпадкаў русізмы асацыіруюцца з царкоўнаславянізмамі. У старабеларускі перыяд “...пласт лексічных запазычанняў з царкоўнаславянскай мовы... выступае малапрыкметным... Выяўленыя ў старабеларускіх пісьмовых помніках царкоўнаславянізмы ў большасці з’яўляліся прыналежнасцю кніжных стыляў і ў меншай меры закраналі народную гутарковую мову” [64, с. 130]. Пасля трох падзелаў Рэчы Паспалітай тэрыторыя Беларусі стала часткай Расійскай імперыі. Паступова руская мова становіцца мовай дзяржаўных устаноў, навукі, адукацыі, што садзейнічала пранікненню русізмаў у беларускую мову. У 1922 г. утварыўся СССР (у склад якога ўвайшла і Беларуска-Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка), дзе мовай міжнацыянальных зносін стала руская. Як адзначаюць даследчыкі, большасць нацыянальных моў у СССР пры распрацоўцы і фарміраванні навукова-тэхнічнай лексікі арыентаваліся на тэрміналогію рускай мовы [48, с. 109]. Пасля абвешчэння незалежнасці (1990) беларуская мова некаторы час была адзінай дзяржаўнай мовай у рэспубліцы, але ў 1996 г. руская мова стала другой дзяржаўнай, што стварыла падставы для далейшай русіфікацыі грамадскага жыцця ў краіне.

Прыметы русізмаў. Многія даследчыкі адзначаюць складанасць выяўлення русізмаў у беларускай мове з-за структурнага падабенства абедзвюх моў [187, с. 24]. Прыметамі русізмаў можна лічыць фармальныя адзнакі, звязаныя з царкоўнаславянскай мовай (няпоўнагалоссе і інш.) [187, с. 24].

Пры аналізе рускага лексічнага ўплыву М. І. Крукоўскі прымяняў крытэрыі караня: некаторыя словы па свайму караню супадаюць з адпаведным словам ці каранем рускай мовы [89, с. 19]. Так, у аснове тэрмінаў *абшчына*, *першабытнаабшчынны* ляжыць рускі карань *-общ-*, які валодае вялікай прадуктыўнасцю ў адзначанай мове. У беларускай мове рускаму слову *общество* і яго вытворным адпавядаюць словы *грамадства* (у значэнні ‘сацыяльнае адзінства’) і яго вытворныя, *таварыства* (у значэнні ‘арганізацыя’) і некаторыя вытворныя ад яго [89, с. 21].

Некаторыя прэфіксы і суфіксы могуць паказваць на рускае паходжанне слоў: **пра-** (*праасвяшчэнства*, *праславуць*, *праследванне*), **прад-** (*прадвеснік*, *прадмет*), **са-** (*сазнанне*, *саратнік*, *саслоўе*); **-цель** (*абывацель*, *вяршыцель*, *ганіцель*), **-ім-** (*мыслімасць*, *нецяярнімасць*) і інш. [89, с. 55–58] (усе прыклады М. І. Крукоўскага).

Класіфікацыя складанаскарочаных слоў *гістмат*, *дыямат* (РБС-70) можа выклікаць пытанні: адносіць гэтыя тэрміны да запазычанняў ці да калек. Мы падтрымліваем пункт гледжання А. А. Лукашанца, што

калькаванне складанаскарочанага слова ідзе паралельна з калькаваннем зыходнага спалучэння, якое называе тое ж паняцце, таму складанаскарочаныя словы трэба лічыць калькамі [110, с. 28].

Усе лексічныя запазычанні-русізмы ўмоўна можна падзяліць на дзве вялікія групы: словы іншамоўнага паходжання, запазычаныя праз рускую мову, і словы ўласна рускага паходжання. Па падліках М. І. Крукоўскага, беларускія запазычанні з рускай мовы складаюць прыкладна 15–20% усяго слоўнікавага саставу мовы. Большая частка з іх – гэта словы іншамоўнага паходжання, запазычаныя праз пасярэдніцтва рускай мовы (каля 13–15 %), а астатнія (3–5 %) – гэта словы, запазычаныя непасрэдна з рускай мовы [89, с. 90].

Фанетычнае прыстасаванне русізмаў да сістэмы вакалізму сучаснай беларускай мовы. Сістэмы галосных гукаў рускай і беларускай моў характарызуюцца высокай ступенню падабенства: у абедзвюх сістэмах па шэсць галосных гукаў, якія класіфікуюцца паводле спосабу ўтварэння (ступені пад'ёму языка), паводле месца ўтварэння (перамяшчэння языка па гарызанталі), паводле ўдзелу губ (лабіялізаваныя і нелабіялізаваныя). Адрозніваюць галосныя верхняга пад'ёму [і, ы] (беларускія), [и, ы] (рускія), сярэдняга [э, о] (беларускія), [э, о] (рускія), ніжняга [а] (беларускі), [а] (рускі); галосныя пярэдняга рада [і, э] (беларускія), [и, э] (рускія), сярэдняга рада [а, ы] (беларускія), [а, ы] (рускія), задняга рада [о, у] (беларускія), [о, у] (рускія).

Фанетычнае прыстасаванне русізмаў да сістэмы кансанантызму сучаснай беларускай мовы. У сістэмах зычных гукаў беларускай і рускай моў назіраюцца наступныя адрозненні: 1) у беларускай мове гукі [ж, ш, ч, р] з'яўляюцца зацвярдзелымі, а ў рускай мове існуюць цвёрдыя [ж, ш, р] і мяккія гукі [ж', ш', р', ч']; 2) у беларускай мове гукі [в, в'] з'яўляюцца санорнымі, а ў рускай [в, в'] – гэта шумныя (звонкія) гукі; 3) адсутнасць у рускай мове афрыкат [дз, дж, ц'], фрыкатыўнага [г, г'], губна-губнога [ў]; 4) адсутнасць у беларускай мове [т', д', ж', ш', р', ч'].

У сярэдзіне слоў рускія [в], [в'] пераходзяць у [ў]: равноправие → *раўнапраўе*. Мяккі зычны [т'] замяняецца мяккім [ц']: истина → *ісціна*, сказитель → *сказіцель*. Рускі гук [ш'] (на пісьме перадаецца літарай *ш*) у беларускай мове рэалізуецца як спалучэнне [шч]: военщина → *ваенічына*, община → *абшчына*. У інтэрвакальным становішчы адбываецца фанетычнае падаўжэнне гукаў [з', с', дз', ц', л', н', ж, ч, ш]: понятие → *паняцце*.

Марфалагічная адаптацыя русізмаў. Беларуская і руская мовы з'яўляюцца блізкароднаснымі. Як рускім, так і беларускім назоўнікам уласцівыя катэгорыі роду, ліку, склону, прычым сродкі афармлення гэтых катэгорый у абедзвюх мовах характарызуюцца высокай ступенню

падабенства. Назоўнікі-русізмы захоўваюць свой род, напрыклад, жаночы род: буква → *буква*, глаголица → *глаголица*, мысль → *мысль* (БНТ-11), стопа → *стапа*, часціца → *часціца*; мужчынскі род: большевик → *большавік*, вид → *від*, сказитель → *сказіцель*, член → *член*; ніякі род: склонение → *скланенне*. У даследаванай тэрміналогіі прыкладаў несупадзення ў родзе паміж мовай-крыніцай (рускай) і мовай-рэцыпіентам (беларускай) не зафіксавана.

Семантычная адаптацыя русізмаў. У беларускай мове значэнні філасофскіх тэрмінаў зафіксаваны ў ТСФ-96 і “Кароткім тлумачальным слоўніку філасофскіх, сацыяльных і культуралагічных тэрмінаў”, значэнні сацыялагічных тэрмінаў – у “Кароткім тлумачальным слоўніку філасофскіх, сацыяльных і культуралагічных тэрмінаў” і “Малым тлумачальным слоўніку сацыялагічных тэрмінаў”. Пасля параўнання значэнняў тэрмінаў у беларускіх і ў рускіх лексікаграфічных працах (напрыклад, “Тэрміналагічна-тлумачальным слоўніку па філасофіі” А. А. Скікевіча і У. С. Шчура і “Філасофском словаре” пад рэд. І. Т. Фралова [177]) можна зрабіць вывад, што лексічнае значэнне беларускіх тэрмінаў супадае са значэннем іх прататыпаў: *община* → *абшчына*, *наитивизм* → *наітывізм*, *народничество* → *народніцтва*, *понятие* → *паняцце*, *славянофилы* → *славянафілы*.

Прадстаўленасць русізмаў у даследаванай тэрміналогіі паказана ў табліцы 3.14.

Табліца 3.14 – Колькасная характарыстыка русізмаў у прааналізаваных тэрмінасістэмах

Тэрмінасістэма	Агульная колькасць тэрмінаў	Іншамоўныя тэрміны	Русізмы
Філалогія	4546	1199	28
Філасофія і сацыялогія	5893	1310	33

Лексіка-семантычная характарыстыка русізмаў. З-за невялікай колькасці русізмаў у даследаваных тэрмінасістэмах выдзяленне пэўных лексіка-семантычных груп немэтазгоднае.

Філалагічная тэрміналогія. Г. Бідэр адносіць да русізмаў тэрміны *аканне*, *дзеканне*, *цеканне*, *яканне* [18, с. 38] па той прычыне, што яны былі агульнапрынятымі ў рускай дыялекталогіі на мяжы XIX–XX стст. Але, на наш погляд, ёсць падставы трактаваць гэтыя тэрміны як уласнабеларускія. Яны ўтварыліся ад беларускіх дзеясловаў *акаць*, *дзекаць*,

цекаць, якаць пры дапамозе беларускага фарманта *-нн-е*. Акрамя таго, калі мы адносім такія тэрміны, як *іканьне, оканьне, цеканьне* (БНТ-15), да ўласнабеларускіх, то лагічна таксама аднесці тэрміны *аканне, дзеканне, цеканне, яканне* да гэтага ж разраду.

Лексема *азбука* можа лічыцца русізмам [192, т. 1, с. 96], але гэты тэрмін фіксуецца яшчэ ў агульнаславянскі перыяд [151, с. 24]. У “Гістарычным слоўніку беларускай мовы” лексема *азбука* мае два значэнні: ‘алфавіт’, ‘літара’ [46, вып. 1, с. 83–84].

Буквар часта трактуецца як русізм [89, с. 24; 192, т. 1, с. 405]. Гэтае слова выкарыстоўваецца Мялеціем Сматырыцкім у “Казанье на честныи погребь пречестного и превелебного мужа господина и отца Леонтия Карповича” (1620).

У “Этымалагічным слоўніку беларускай мовы” слова *буква* трактуецца як русізм са спасылкай на “Краёвы слоўнік Чэрвеншчыны” М. В. Шатэрніка (Мінск, 1929) [192, т. 1, с. 404]; гэтага ж пункту гледжання прытрымліваецца і М. І. Крукоўскі, які адносіць *буква, буквальны* да русізмаў [89, с. 24].

Тэрмін *від* (зместаны ў БНТ-15, рускі адпаведнік *вид (species)*) разглядаецца як запазычанне з рускай мовы [192, т. 2, с. 124]. У БНТ-15 *вид (глагола)* адпавядае беларускаму *трываньне (дзеяслова)*.

Тэрмін *глаголіца* ў якасці назвы азбукі пачаў выкарыстоўвацца прыблізна ў сярэдзіне XIX ст. У “Этымалагічным слоўніку беларускай мовы” слова *глаголіца* лічыцца ўтварэннем ад стараславянскага **глаголь** ‘слова’ [192, т. 3, с. 91]. М. І. Крукоўскі адносіць гэты тэрмін да русізмаў [89, с. 48]. Тэрмін *зіянне* лічыцца бяспрэчным запазычаннем з рускай мовы. У беларускай мове рускаму *зияние* адпавядаюць *зеўранне, разяванне* [89, с. 34].

Ва ўсходнеславянскіх мовах у лексемы *myslʹ* звужана семантыка, і яна амаль выцеснена праславянскім *duma* → *дума* [192, т. 7, с. 119]. У манаграфіі “Рускі лексічны ўплыў на сучасную беларускую літаратурную мову” словы *мысль (мысль)*, *мыслиць (мысльіць)*, *мысленне (мысльеньне)* трактуюцца як русізмы [89, с. 38]. Тэрмін *младаграматыкі* ўзыходзіць да адпаведнага рускага слова, дзе элемент *млад-* з’яўляецца паўднёва-славянскім запазычаннем [89, с. 67]. Тэрмін *саветызм* аднесены да русізмаў на падставе фармальнага крытэрыю, параўнаем: *саветызм* ← рус. *советизм*, бел. *савецікі*.

Цікава, што *скланенне* і *скланяць* з’яўляюцца русізмамі, але слова *склон* у рускай мове няма, а таму яго неабходна лічыць ужо беларускім утварэннем [89, с. 42]. “Этымалагічны слоўнік беларускай мовы” сцвярджае, што бел. *скланенне* і рус. *склонение* можна прасачыць да пол. *skłonienie*, якое калькуе лац. *inclinatio, deklinatio* [192, т. 12, с. 137–138].

Г. Бідэр адносіць *спражэнне* да русізмаў [18, с. 38], але гэты тэрмін можна разглядаць як кальку лац. *conjugatio* [192, т. 12, с. 272]. Рускаму слову *часть* адпавядае беларускае *частка*, таму лінгвістычныя тэрміны *часць*, *часціца* мэтазгодна лічыць русізмамі.

Слова *член* мае ў сваёй форме царкоўнаславянскую фанетычную рысу (няпоўнагалоссе); можна лічыць, што яно было запазычана з царкоўнаславянскай мовы праз пасярэдніцтва рускай [89, с. 48–50].

У **літаратуразнаўстве** тэрмінамі-русізмамі можна лічыць *сказіцель* (на падставе марфалагічнага крытэрыю – суфікса *-цель*), *стана* [89, с. 43]. У беларускай тэрміналогіі **філасофіі і сацыялогіі** да русізмаў можна аднесці наступныя тэрміны: *абшчына* [101, с. 95; 89, с. 21], *адшчэпенец* [192, т. 1, с. 94], *баставаць* (рус. *бастовать* ад іт. *basta* = даволі) [26, т. 1, с. 210], *батрак* [192, т. 1, с. 329–330], *ваеншчына* [192, т. 2, с. 20], *дагавор* [192, т. 3, с. 121], *кулак* [192, т. 5, с. 152], *паняцце* [192, т. 8, с. 153; 89, с. 40], *распрадмечванне* [115, л. 102], *раўнапраўе* [101, с. 95], *самааналіз* [101, с. 95], *самадзержац*, *самадзяржаўе*, абодва – [89, с. 32], *саслоўе* [192, т. 11, с. 322–323; 89, с. 56].

Абшчына лічыцца новым запазычаннем, фіксуецца ў XX ст. “Гэта паняцце ў народнай і старабеларускай мове называецца *грамада*” [192, т. 1, с. 64]. Тэрмін *ісціна* лічыцца запазычаннем з рускай мовы [89, с. 34; 115, с. 102], але ў “Этымалагічным слоўніку беларускай мовы” сцвярджаецца, што няма падстаў лічыць беларускае слова запазычаннем з рускай [192, т. 3, с. 406]. Тэрміны *наітывізм* (ТСФ-96) і *стычка* (БНТ-11, адзін з адпаведнікаў рус. *конфликт – канфлікт, стычка, спрэчка*) адносяцца да русізмаў на падставе фармальнага крытэрыяў: рус. *наитие* – бел. *натхненне*, рус. *стычка* – бел. *сутычка*.

Тэрміны *бакунізм*, *бакуніст*, *большавізм*, *ленінізм*, *народнік*, *народніцтва*, *славянафілы*, *славянафільства*, *талстоўства* класіфікаваны як русізмы на падставе экстралінгвістычнага крытэрыю. Рус. *бакунізм* утворана ад прозвішча расійскага заснавальніка анархізму Бакуніна (М. А.). Паняцце *большавізм* узнікла ў сувязі з выбарамі на Другім з’ездзе РСДРП (1903), калі паслядоўнікі У. Леніна склалі большасць – большавікі, а апартуністы склалі меншасць – меншавікі [20, т. 6, с. 540]. *Народніцтва* (рус. *народничество*) – навуковая дактрына, ідэалогія і грамадска-палітычны рух дэмакратычнай інтэлігенцыі ў Расіі XIX ст. [20, т. 31, с. 445]. *Славянафільства* (рус. *славянофильство*) узнікла як напрамак грамадскай думкі Расіі ў сярэдзіне XIX ст. [20, т. 46, с. 5]. *Талстоўства* зарадзілася ў канцы 1880-х гг. у рускім сялянскім асяродку пад уплывам ідэй духаборства і вучэння Л. М. Талстога [20, т. 51, с. 265]. Ю. М. Лук’янюк таксама адносіць тэрміны *ленінізм*, *талстоўства* да русізмаў [115, с. 102].

У пурыстычны перыяд колькасць русізмаў дасягала 7,7 % у філалагічнай тэрміналогіі і 3,6 % у тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі. Колькасць уласна русізмаў падчас мадыфікаванага антыпурыстычнага перыяду і на сучасным этапе нязначная як у філалагічнай: 1,1 % і 0,9 % адпаведна, так і ў тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі: 2,3 % і 1,6 % адпаведна.

Такім чынам, лексічныя запазычанні непасрэдна з рускай мовы складаюць невялікі пласт як у беларускай філалагічнай тэрміналогіі (2,3 %), так і ў тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі (2,5 %). Але калі да іх далучыць іншамоўныя словы, якія прыйшлі ў беларускую мову праз рускую, то атрымаецца даволі значны сегмент тэрміналагічнай лексікі. Колькасць русізмаў была большай падчас пурыстычнага перыяду. Гэта тлумачыцца тым, што пры стварэнні праектаў тэрміналагічных слоўнікаў часта выкарыстоўваліся рэестры адпаведных рускіх лексікаграфічных прац.

Колькасная характарыстыка русізмаў у розныя перыяды развіцця даследаваных тэрмінасістэм прадстаўлена ў табліцы 3.15.

Табліца 3.15 – Колькасная характарыстыка русізмаў у розныя перыяды фарміравання і развіцця прааналізаваных тэрмінасістэм

Тэрмінасістэма/перыяд	Філалогія			Філасофія і сацыялогія		
	Агульная колькасць тэрмінаў	Іншамоўныя тэрміны	Русізмы	Агульная колькасць тэрмінаў	Іншамоўныя тэрміны	Русізмы
Пурыстычны	1502	180	14	868	253	9
Мадыфікаваны антыпурыстычны	2735	929	10	3890	766	18
Сучасны	1397	588	5	2139	951	15

3.2.5 Паланізмы

Гісторыя пранікнення паланізмаў у беларускую мову. Беларуская і польская мовы кантактавалі на працягу некалькіх стагоддзяў. Вынікам гэтых кантактаў з’яўляецца даволі значны пласт у беларускай мове паланізмаў і слоў, запазычаных праз пасярэдніцтва польскай мовы. Функцыянаванне паланізмаў у беларускай мове даследавалі І. А. Гапоненка [33; 35], І. К. Германовіч [42], А. А. Лукашанец [107], Г. В. Пальцаў [137], І. І. Савіцкая [148], Л. В. Чарнышова [183] і інш.

“Сярод важнейшых пластоў запазычанай лексікі старабеларускай мовы лексічныя паланізмы па колькасці прадстаўленых лексем займаюць першае месца” [63, с. 89]. Па прычыне блізкасці слоўнікавага саставу беларускай і польскай моў у семантычных і словаўтваральных адносінах вызначэнне паланізмаў можа выклікаць аб’ектыўную цяжкасць.

Як сцвярджае А. І. Жураўскі, лексічныя паланізмы пачалі з’яўляцца ў беларускай мове ўжо ў канцы XIV ст. [64, с. 91]. Многія паланізмы, якія шырока ўжываліся не толькі ў беларускіх пісьмовых крыніцах XVI–XVII стст., але і ў беларускім друку першай чвэрці XX ст., не былі адзінымі абазначэннямі пэўных паняццяў, таму што паралельна з імі ўжываліся адназначныя беларускія словы або запазычаныя з іншых моў. У выніку стваралася нежаданая слоўная дублетнасць. Такая дублетнасць можа сведчыць пра недастатковую адаптацыю запазычанняў у беларускай мове [33, с. 93]. І. К. Германовіч сцвярджае, што “па меры станаўлення беларускай лексічнай сістэмы і канчатковага замацавання ў ёй агульнапрынятых норм польскія дублеты... паступова выцяснююцца з літаратурнага ўжытку ўласнабеларускімі словамі, словамі, створанымі на базе беларускага лексічнага матэрыялу па тыпу адпаведных рускіх слоў, а таксама непасрэднымі запазычаннямі з рускай мовы” [42, с. 86]. Аўтар прыводзіць наступныя прыклады: *варунак* – *умова*; *дэсань* – *узор*; *мапа* – *геаграфічная карта*; *нэндза* – *беднасць*, *нуда*; *развязваць* – *рашаць*; *тартак* – *пільня*, *лесапільны завод*. Цікава, што ў сучасны перыяд некаторыя з адкінутых паланізмаў (*варунак*, *мапа*) вяртаюцца ў актыўны ўжытак. У адрозненне ад галіцызмаў і германізмаў, паланізмы ўяўляюць сабой запазычаныя з роднаснай мовы. Асаблівасцю такіх запазычанняў з’яўляецца запазычванне розных часцін мовы, але найчасцей пранікаюць назоўнікі, якія ўспрымаюцца разам з новымі прадметамі, паняццямі [183, с. 9].

Прыметы паланізмаў. Да паланізмаў адносяцца абстрактныя назоўнікі з суфіксамі *-унак* (*варунак*, *кірунак*); назоўнікі ж. р. з фармантам *-ня* (*вучэльня*, *друкарня*); група дзеясловаў з фармантам *-аваць* і вытворных ад іх назоўнікаў і дзеепрыметнікаў (*агітаваць*, *асіміляваць*); група прыметнікаў і прыслоўяў ад іх з суфіксам *-н-*, што адпавядае рускаму *-еск-* (*акадэмічны*, *лагічны*) і г. д. [45, с. 260]. Паланізмы таксама можна адрозніць па фармальным прыметах: націску на перадапошнім складзе (*пахвалёны*),

наяўнасці ў слове насавога галоснага (*вантробы* ← *wątroba*), няпоўнагалосся (*сродак*), гука [ц] на месцы старадаўняга спалучэння *tj (*моц*), спалучэння *дл* (*кавадла*), у пэўных выпадках – *ке* (*сукенка*) [187, с. 24] (прыклады Л. М. Шакуна).

Фанетычнае прыстасаванне паланізмаў да сістэмы вакалізму сучаснай беларускай мовы. Паланізмы ўяўляюць сабой запазычанні з блізкароднаснай мовы, што робіць працэс прыстасавання менш складаным у параўнанні з запазычаннямі з няроднасных моў. Параўноўваючы вакалізм польскай і беларускай моў, можна выдзеліць такую асаблівасць, як наяўнасць у польскай мове насавых галосных *ą* і *ę*. “З усіх славянскіх моў насавыя галосныя захаваліся толькі ў польскай мове і некаторых македонскіх і славенскіх гаворках. У большасці славянскіх моў насавыя галосныя знікаюць яшчэ ў дапісьмовы перыяд” [77, с. 80–81]. У некаторых словах галосны [э] захоўвае свой рад, але павышае пад’ём і рэалізуецца як галосны верхняга пад’ёму [і]: *kiegować* → *кіраваць*, *kiegunek* → *кірунак*.

У польскай мове фіксаваны націск – на перадапошнім складзе, а ў беларускай мове – свабодны. Пры асіміляцыі польскіх запазычанняў часта адбываецца змена месца націску: *praworís* → *праваніс*. Магчыма, у гэтым выпадку змена адбылася пад уплывам слова *правы* [192, т. 9, с. 323].

Фанетычнае прыстасаванне паланізмаў да сістэмы кансанантызму сучаснай беларускай мовы. Асаблівасцю польскага кансанантызму з’яўляецца наяўнасць сярэднеязычных мяккіх гукаў [ž’] [š’] (шчылінных), [dž’] [č’] (змычна-шчылінных), непалатальнага бакавога санорнага [l]: *oś[š’]wiata*, *ś[š’]lub*, *odbicie[č’]*, *buntować[č’]*, *l[l]amentarz* [168, с. 16]. Зычны [š] (на пісьме абазначаны спалучэннем *rz*) прадстаўлены ў беларускай мове гукам [р]: *przedmiot* → *прадмет*, *przymiotnik* → *прыметнік*. У сярэдзіне слова [v] (на пісьме перадаецца літарай *w*) рэалізуецца як [ў]: *słownik* → *слоўнік*, *możnowładztwo* → *можнаўладства* (БНТ-11). Зычны [š], абазначаны ў польскай мове спалучэннем літар *sz*, перадаецца як [ш]: *wiersz* → *верш*, *diariusz* → *дыярыуш*, *fraszka* → *фрашка*; зычны [č], абазначаны спалучэннем *cz*, рэалізуецца як [ч] у беларускай мове: *ojczyzna* → *айчына*. Мяккі зычны [š’] (абазначаны літарай *ś*) перадаецца як [с] ці як [ш]: *oświata* → *асвета*, *ślub* → *шлюб*.

Марфалагічная адаптацыя паланізмаў. Па прычыне падабенства сродкаў афармлення катэгорыі роду ў беларускай і польскай мовах паланізмы ў беларускай мове захоўваюць свой род у большасці выпадкаў: *elementarz* → *лемантар*, *przedmiot* → *прадмет*, *przymiotnik* → *прыметнік*, *ślub* → *шлюб* – назоўнікі м. р.; *osoba* → *асоба*, *litera* → *літара*, *ofiarą* → *ахвяра*, *wymowa* → *вымова* – назоўнікі ж.р, але ёсць і адзінкавы прыклад змены родавай прыналежнасці пры адаптацыі: *odbitka* (ж. р.) → *адбітак* (м. р.).

Семантычная адаптацыя паланізмаў. Большасць паланізмаў знаходзім у выпусках БНТ: *айчына, апека, асьвета, ахвяра, бунт, еднасьць, кіраваць, мешчанін, падданы, пан, паўстанец, пустэльнік, спрэчка, шлюб, шляхціц* (БНТ-11); *адбітак, адбіцце, адмена, асоба, вымова, кірунак, лемантар, мігі, мэта, нарыс, полёнізм, правапіс, прадмет* (БНТ-15), прычым значная колькасць гэтых запазычанняў была засвоена яшчэ старабеларускай мовай.

Лінгвістычная тэрміналогія. Так, слова *адмена* мела наступныя значэнні ў старабеларускай мове: ‘1) замена, кампенсацыя, 2) перамена, замена аднаго другім, 3) паварот да чаго-н. іншага, 4) адмена, 5) скананне, скон; канец, сканчэнне, 6) знак, характэрная прымета’ [46, вып. 22, с. 35–36]. Гэтае слова зафіксавана ў БНТ-15 у значэнні ‘варыянт вымаўлення’ (№ 68) і ў значэнні ‘разнавіднасць’ (№ 925). У “Беларуска-польска-расійскім слоўніку лінгвістычных тэрмінаў і спецыяльнай лексікі” В. Бекіша, Г. Фантаньскага тэрмін *odmiana* абазначае ‘скланенне, словазмяненне, змяненне (дзеяслова) па асобах’ [194, с. 87]. У “Inny słownik języka polskiego PWN” слова *odmiana* мае чатыры значэнні, першае з якіх – ‘адзін са станаў, у якіх можа знаходзіцца прадмет/асоба’, што адпавядае значэнню ‘разнавіднасць’; апошняе значэнне – лінгвістычнае: ‘змяненне формы слоў у залежнасці ад функцыі, якую выконваюць у сказе, і ад значэння’ [196, т. 1, с. 1113]. Такім чынам, у тэрміналагічны выпуск БНТ-15 слова *odmiana* было, верагодна, запазычана з польскай літаратурнай мовы са звужэннем семантычнага аб’ёму.

Адбітак у БНТ-15 прадстаўлены як адпаведнік рускага *отпечаток*, гэтае запазычанне ў “Этымалагічным слоўніку беларускай мовы” класіфікуецца як новае [192, т. 1, с. 78], *адбіцце* (БНТ-15) адпавядае рускаму тэрміну *отражение*. Слова *odbitka* і *odbicie* з’яўляюцца ў польскай мове мнагазначнымі. Першае з іх мае два значэнні: ‘1) фатаграфічны адбітак, 2) копія (тэксту), зробленая на капіравальным апарате, ксераграфіі, друкарскім станку’ [196, т. 1, с. 1093]); другое – пяць значэнняў, трэцяе з якіх (‘калі нешта з’яўляецца адбіццем чаго-небудзь іншага, тады яно падобна да яго або яно пайшло ад таго і нагадвае яго з нейкага пункту гледжання’ [196, т. 1, с. 1092]) адпавядае значэнню ‘адлюстраванне’. У сучаснай беларускай літаратурнай мове слова *адбітак* з’яўляецца мнагазначным, слова *адбіцце* выйшла з ужытку, выцеснена словам *адлюстраванне*. У тэрміналагічны выпуск БНТ-15 словы *адбітак, адбіцце* былі запазычаны са звужэннем іх семантычнага аб’ёму.

Тэрміналогія філасофіі і сацыялогіі. Слова *апека, ахвяра, бунт, лёс, мешчанін, падданы, пан, пустэльнік* былі запазычаны старабеларускай мовай. Гэта агульнаўжывальныя словы, у якіх тэрміналагізаваўся адно са значэнняў. У БНТ-11 тэрмін *вызыск* падаецца як сінонім да запазычанага

тэрміна *эксплёатацыя*. У “Inny słownik języka polskiego PWN” слова *wyzysk* зафіксавана са значэннем ‘выкарыстанне асобы іншымі людзьмі альбо выкарыстанне іншых ёй’, слова ўжываецца з неўхваленнем [196, т. 2, с. 1171]. У перакладным слоўніку Д. Гесена, Р. Стыпулі слова *wyzysk* перакладаецца як *эксплуатацыя* [43, т. 2, с. 626]. У БНТ-11 тэрмін *можнаўладства* з’яўляецца сінонімам да тэрмінаў *арыстакратыя*, *панства*. У “Inny słownik języka polskiego PWN” слова *możnowładztwo* мае значэнне ‘агульнасць арыстакратаў’ [196, т. 2, с. 896]. Такім чынам, тэрміны *вызыск*, *можнаўладства* былі запазычаны з польскай мовы з захаваннем значэння.

Лексіка-семантычная характарыстыка паланізмаў. З-за невялікай колькасці паланізмаў у даследаваных тэрмінасістэмах выдзяленне пэўных лексіка-семантычных груп немэтазгоднае. Колькасныя паказчыкі паланізмаў у даследаваных тэрмінасістэмах паказаны ў табліцы 3.16.

Табліца 3.16 – Колькасная характарыстыка паланізмаў у прааналізаваных тэрмінасістэмах

Тэрмінасістэма	Агульная колькасць тэрмінаў	Іншамоўныя тэрміны	Паланізмы
Філалогія	4546	1199	23
Філасофія і сацыялогія	5893	1310	30

Філалагічная тэрміналогія ўтрымлівае невялікую колькасць паланізмаў. *Адбітак* лічыцца новым запазычаннем з пол. *odbitka* [192, т. 1, с. 78], *адбіццё* (*адбіцье*) ‘адлюстраванне’ запазычана з польскага *odbicie* [192, т. 1, с. 78].

У БНТ-15 *вымова* з’яўляецца сінонімам да тэрміна *вымаўленьне*. У некаторых крыніцах *вымова* трактуецца як уласнабеларускае слова [148, с. 102]. М. І. Крукоўскі лічыць гэтае слова калькай рус. *выговор* [89, с. 119], “але хутчэй гэта запазычанне з пол. *wytowa* ‘вымаўленне’, якое пад уплывам рускага слова пашырыла свае значэнні” [192, т. 2, с. 269]. У *Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы* слова *вымова* мае толькі адно значэнне: ‘дысцыплінарнае спагнанне, якое даецца за якую-небудзь правіннасць’ [169, с. 128]. У польскай мове першае значэнне слова *вымова* – ‘спосаб вымаўлення гукаў, слоў і сказаў’ [196, 2, с. 1119]. У перакладным лінгвістычным слоўніку В. Бекіша і Г. Фантаньскага *wytowa* і *wytawianie* падаюцца як сінонімы і адпавядаюць беларускаму тэрміну *вымаўленне* [194, с. 104], што пацвярджае тэзіс аб польскім уплыве.

Слова *кірунак* прыйшло з пол. *kierunek*, якое ў сваю чаргу з’яўляецца запазычаннем сярэдневерхням. *kêrunge* [192, т. 5, с. 39]; *кіраваць* лічыцца

запазычаннем пол. *kierować*, якое пайшло ад ням. *kehren* [26, т. 1 с. 652]. Слова *лемантар* з’яўляецца запазычаннем з пол. *lamentarz* ← *elementarz* ← лац. *elementārius* [192, 5, с. 282]. *Літара* (ст.-бел. *литера*, *литэра*, XVI ст.) запазычана са старапол. *litera* ← лац. *littera* ‘знак пісьма’, *litterae* ‘ліст, кнігі, літаратура, навукі’ [192, т. 6, с. 11]. Г. Бідэр адносіць тэрмін *літара* да лексічных паланізмаў [18, с. 38]. І. І. Савіцкая лічыць тэрмін з БНТ-15 *мігі* (сінонім тэрміна *міміка*) паланізмам [148, с. 97].

Слова *мэта* (старабел. *мета* ‘цэль’, пачатак XVI ст.) запазычана са старапол. *meta* (*met*), якія з лац. *mēta* ‘цэль, канчатковы пункт’. У. Дубоўка ўвёў гэта слова ў беларускую літаратурную мову яшчэ раз [192, 7, с. 128]. У сучасных слоўніках польскай мовы слова *meta* падаецца з паметай *устарэлае* ў значэнні ‘мэта’ (першае значэнне – спартыўны тэрмін ‘фініш’) [43, т. 1, с. 435].

Нарыс можна лічыць запазычаннем з пол. *narys* ‘накід, малюнак, зарыс’ або калькай з рус. *очерк* [192, т. 7, с. 249]. *Праваніс* – запазычанне з пол. *prawopis*, змена націску адбылася пад уплывам слова *пра́вы* [192, т. 9, с. 323]. У сучасных слоўніках польскай мовы слова *prawopis* фіксуецца з паметай *устарэлае*, нейтральны варыянт – *pisownia* [43, 2, с. 157].

У дачыненні да слова *прадмет* ‘рэч’, ‘з’ява рэчаіснасці’, ‘вучэбная дысцыпліна’ дапускаюцца два шляхі запазычвання: праз рус. *предмет* з пол. *przedmiot*, якое калькіруе лац. *objectum* або непасрэдна з пол. [192, т. 9, с. 333]. *Паланізм (полёнізм)* лічыцца запазычаннем з пол. *polonizm*, якое пайшло ад лац. *Polonus* ‘польскі’ [26, т. 2, с. 144]. Слова *слоўнік* з’явілася ў пачатку XX ст. Прызнаецца магчымасць аднясення яго да паланізмаў, але таксама верагодна прызнаць яго калькай лац. *vocabularium* [192, т. 12, с. 194].

Тэрмін *прыметнік* фіксуецца з пачатку XX ст. “Этымалагічны слоўнік беларускай мовы” лічыць магчымым трактаваць яго як запазычанне з пол. *przymiotnik*, але ў той жа час дапускае, што ўзорам магло быць укр. *прикметник*, што менш верагодна [192, т. 10, с. 109]. *Лічэбнік* лічыцца запазычаннем з польскай *liczebnik*; погляд М. І. Крукоўскага на гэтую лексему як на кальку з беларускім каранем і рускім суфіксам прызнаецца памылковым [192, т. 6, с. 21]. Тэрміны *лічэбнік*, *прыметнік* у некаторых крыніцах трактуюцца як уласнабеларускія ўтварэнні [101, с. 122]. “Этымалагічны слоўнік беларускай мовы” лічыць *руканіс* уласнабеларускім утварэннем [192, т. 11, с. 209].

З *літаратуразнаўчых* тэрмінаў да паланізмаў адносяцца *батлейка* [26, т. 1, с. 212], *гумар* [45, с. 260], *дыярыуш* (пол. *diariusz*), *фрашка* [26, т. 2, с. 592]. *Вірш* (ст.-бел. *виришь*, фіксуецца з XVI ст.) запазычана са старапол. *wirsz* ‘радок, верш’, якое ў сваю чаргу з лац. *versus* ‘радок, верш, баразна, штрых’ [192, 2, с. 158–159]. *Жарт* таксама фіксуецца з XVI ст. *Слоўнік*

іншамоўных слоў А. М. Булыкі ўказвае на нямецкую першакрыніцу гэтага запазычання: *жарт* ← пол. *żart* ← сярэдневерхняням. *Schërz* [26, т. 1, с. 494].

У тэрміналогіі **філасофіі і сацыялогіі** знаходзім наступныя паланізмы: *вызык* (*wyzysk*), *еднасць* [101, с. 95; 192, т. 3, с. 183], *можнаўладства* (*możnowładztwo*), *паўстанец* [192, т. 8, с. 228], *пустэльнік* [192, т. 10, с. 241], *спрэчка* [192, т. 12, с. 275], *шляхціц* [26, т. 2, с. 655].

Слова *балвахвальства* (БНТ-11) існавала яшчэ ў старабеларускі перыяд (*балвохвалство, балвофалство*), яно лічыцца запазычаннем з пол. *bałwochwaltstwo* [192, т. 1, с. 291–292].

Аднясенне некаторых слоў да паланізмаў можа выклікаць пытанні. “Этымалагічны слоўнік беларускай мовы” прызнае толькі магчымасць польскага ўплыву ў слове *айчына* [192, т. 1, с. 98], аспрэчваецца і мэтазгоднасць аднясення слова *апека* да паланізмаў [192, т. 1, с. 123], як гэта было зроблена ў *Гістарычнай лексікалогіі*, дзе *опека* адносіцца да абстрактнай лексікі польскага паходжання [45, с. 94]. Л. В. Чарнышова трактуе словы *айчына, опека* [183, с. 12] як абстрактныя паланізмы. *Асвета* запазычана ў сярэдзіне XIX ст. з польскай, куды, магчыма, трапіла з чэшскай [192, т. 1, с. 164]. У старабеларускай мове слова *асоба* зафіксавана са значэннем ‘форма, сукупнасць рыс, твар’. Выказваецца меркаванне пра магчымасць аднясення гэтага слова да агульнаславянскіх, але “позняя фіксацыя і старабеларускія значэнні гавораць у карысць таго, што беларускае слова трэба лічыць запазычаным з польскай, дзе пашырана, магчыма, пад чэшскім уплывам” [192, т. 1, с. 177–178]. Л. В. Чарнышова таксама адносіць слова *асоба* да паланізмаў [183, с. 9].

Ахвяра (старабел. *офяра* і *офера* з канца XV ст.) запазычана з пол. *ofiara* (старапольск. *ofiera*), куды прыйшло з чэш. (чэш. *ofěra*, старачэш. *ofěrra*), этымонам паслужыла лацінскае слова *offere* ‘запрапанаваць, прынесці ў дар’ [192, т. 1, с. 215].

Бунт запазычана з пол. *bunt*, куды прыйшло з ням. *Bund* (‘саюз’); дзеяслоў *бунтаваць* лічыцца запазычаннем з пол. *buntować* [26, т. 1, с. 257; 192, т. 1, с. 411].

Слова *мешчанін* (старабел. *мешчанинъ*) фіксуецца з XV ст. са старопол. *mieszczanin, mieszczanek* ‘гараджанін’. У савецкі перыяд з’явілася значэнне ‘абывацель’ з рускага *мешчанин*, якое прыйшло ў рускую мову ў XVIII ст. з беларускай [192, т. 3, с. 30–31]. Слова *падданы* (старабел. *подданный*) упершыню зафіксавана ў 1434 г., прыйшло з польскага *poddany* [192, т. 8, с. 104]. Л. В. Чарнышова лічыць словы *мешчанін, падданы* паланізмамі [183, с. 9]. Старабел. *пань* (1340 г.) запазычана са старопол. *pan* [192, т. 8, с. 146].

М. Фасмер трактуе бел. і ўкр. *шлюб* як запазычанне пол. *ślub* [176, т. 4, с. 455]. *Шляхта* (дробнапамеснае дваранства) прыйшло з пол. *szlachta*, якое

ў сваю чаргу паходзіць ад старажытнаверхненямецкага слова *slahta* [26, т. 2, с. 655].

Тэрміны *вызыск, можнаўладства* (БНТ-11), не зафіксаваныя ні ў “Гістарычным слоўніку беларускай мовы”, ні ў “Этымалагічным слоўніку беларускай мовы”, аднесены да паланізмаў на аснове знешніх і ўнутраных крытэрыяў.

Трэба адзначыць, што ў крыніцах 1920-х гг. можна прасачыць уплыў польскай мовы пры запазычванні пэўных тэрмінаў. Пра гэта могуць сведчыць наступныя прыметы: 1) цвёрдыя зычныя перад галоснымі [э], [ы] (*анэксія, гэрой, імперыя, лібэрал, сэкта; асыміляцыя, вэлярызацыя, графэма, лексэма*); 2) мяккі [л'] перад галоснымі [а], [о] (*клясыцызм, колёнізацыя, філэзоф; аналёгія, лябіялізацыя*); 3) зычны [т] у словах грэчаскага паходжання (*міт, мітолэг, мітолёгія; ортографія, ортоэнія*) [187, с. 24]. Ёсць і марфалагічныя паказчыкі запазычанняў праз польскую мову, напрыклад, ж.р. у польскай мове і м.р. у рускай (*кляса – клас*).

Па нашых падліках, каля 31 % запазычаных тэрмінаў у БНТ-15 і крыху большая колькасць (35 %) запазычанняў у БНТ-11 трапілі ў беларускую мову праз польскае пасярэдніцтва, пры гэтым у некаторых выпадках немагчыма дакладна вызначыць крыніцу запазычвання [23, с. 17], таму лічба запазычанняў праз польскую мову можа быць яшчэ большай. У пурыстычны перыяд колькасць уласна паланізмаў дасягала 9,4 % у філалагічнай тэрміналогіі, а у філасофска-сацыялагічнай тэрміналогіі ў гэты перыяд паланізмы складалі 8,7 %.

Колькасць паланізмаў падчас мадыфікаванага антыпурыстычнага перыяду (1,1 %) і на сучасным этапе (1,7 %) у філалагічнай тэрміналогіі нязначная. Яшчэ менш тэрмінаў-паланізмаў фіксуецца ў тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі як у мадыфікаваны антыпурыстычны (1,3 %), так і ў сучасны перыяд (0,6 %).

Прадстаўленасць паланізмаў у розныя перыяды фарміравання тэрміналогіі філалогіі, філасофіі і сацыялогіі прадстаўлена ў табліцы 3.17.

Табліца 3.17 – Колькасная характарыстыка паланізмаў у розныя перыяды фарміравання і развіцця прааналізаваных тэрмінасістэм

Тэрмінасістэма/перыяд	Філалогія	Філасофія і сацыялогія
-----------------------	-----------	------------------------

	Агульная колькасць тэрмінаў	Іншамоўныя тэрміны	Паланізмы	Агульная колькасць тэрмінаў	Іншамоўныя тэрміны	Паланізмы
Пурыстычны	1502	180	17	868	253	22
Мадыфікаваны антыпурыстычны	2735	929	10	3890	766	10
Сучасны	1397	588	10	2122	951	6

Калі разглядаць увесь масіў лексікаграфічных прац, то колькасць паланізмаў у іх невялікая: 1,9 % у філалагічнай тэрміналогіі і 2,3 % у тэрміналогіі сацыялогіі і філасофіі. Найбольшы працэнт паланізмаў назіраецца ў крыніцах 1920-х гг. Таксама ў гэтых крыніцах знаходзіцца даволі вялікі пласт іншамоўных тэрмінаў, засвоеных праз польскую мову. Такія тэрміны ў пазнейшых крыніцах былі апрацаваны пад уплывам рускамоўных узораў.

Вывады да главы 3

1. Для сучаснай Беларусі характэрны масавы актыўны беларуска-рускі білінгвізм. Кантакт паміж рускай і беларускай мовамі адбываецца ў чатырох сферах, што дае магчымасці для запазычвання як вусным, так і пісьмовым шляхамі. Шматкантактнасць з'яўляецца асноўнай рысай сучаснай моўнай сітуацыі на Беларусі. Ва ўмовах глабалізацыі ўзрасла колькасць англамоўных запазычанняў. На пачатку ХХ ст. польская і руская мовы служылі асноўнымі мовамі-крыніцамі і пасярэдніцамі. Пачынаючы з 1930-х гг. руская мова аказвае значны ўплыў на беларускую мову, на сучасным этапе таксама актывізавалася запазычванне з польскай і ўкраінскай моў. Запазычванне з польскай мовы не звязана з патрэбай у намінацыі; паланізмы выкарыстоўваюцца як сродак адрознення беларускай мовы ад рускай.

2. Іншамоўныя запазычанні займаюць важнае месца ў працэсе фарміравання філалагічнай і філасофска-сацыялагічнай тэрмінасістэм. Іншамоўныя тэрміны з'яўляюцца намінантамі філасофскіх, сацыялагічных і філалагічных паняццяў: *аб'ект, абсалют, базіс, матэрыя; анкета, група, інстытут; раман, сінтаксіс, тэкст*.

3. Агульнымі асаблівасцямі фанетычнай адаптацыі іншамоўных слоў можна лічыць падпарадкаванне запазычанняў аканню (*каланіст* ← *der Kolonist*), аглушэнне канцавых зычных (*глайд*), нейтралізацыю зеўрання

галосных (*інаўгурацыя*), сцяжэнне зычных (*трылер* ← *thriller*), палаталізацыю зычных (*скетч* ← *sketch*). Некаторыя беларускія тэрміны-запазычанні не былі поўнасьцю засвоены ў фанетычным плане: *берніштэйніянства* (з нехарактэрным для беларускай мовы спалучэннем *шт*); *маніторынг* (з нехарактэрным для беларускай мовы спалучэннем *нг*); *дысананс*, *дыстрыбуцыя*, *дэпрывацыя* (з цвёрдым *д*).

4. Падчас пурыстычнага перыяду яшчэ востра адчуваўся ўплыў польскай мовы як пасярэдніцы пры перадачы запазычанняў з іншых еўрапейскіх моў. Параўнаем беларускія варыянты 1920-х гг. з польскімі і рускімі адпаведнікамі: *гарэзія*, *гэрась* – *herezja* – *ересь*; *гомонім* – *гомонім* – *омонім*; *сынтакс* – *syntaksa* – *синтаксис*; *філэзофія* – *filozofia* – *философия* *фэўдал* – *feudał* – *феодал*. У пазнейшы перыяд тэрміны, запазычаныя праз польскае пасярэдніцтва, былі апрацаваны пад уплывам рускамоўных узораў. На працягу ўсіх трох перыядаў зычныя [д] і [т] у запазычаннях перадаваліся як цвёрдыя ў пераважнай большасці выпадкаў: *агнастыцызм*, *атэіст(ы)*, *дэмакратыя* (*дэмакратыя*), *дэспатызм* (*дэспатызм*). У адзінкавым выпадку зафіксавана варыянтнасць тэрміна ў розныя перыяды: *аглютынацыя* (пурыстычны і мадыфікаваны антыпурыстычны перыяды) – *аглюцінацыя* (сучасны перыяд). У пурыс-тычны перыяд пры афармленні захоўваліся іншамоўныя ненаціскныя [о] і [э]: *вокалізацыя*, *вокалізм*, *гомонім*, *колёнізацыя*, *обскурантызм*, *опартунізм*; *імператыў*, *імперыялізм*, *сувэрэнітэт*, *сэкулярызацыя*. У сучаснай беларускай мове словы з ненаціскным [о] падпарадкоўваюцца аканню, якое перадаецца на пісьме: *абскурантызм*, *апартунізм*, *вакалізацыя*, *вакалізм*, *амонім*, *каланізацыя*.

5. Асаблівасцямі вакалізму заходнееўрапейскіх моў (англійскай, нямецкай) з’яўляецца наяўнасць дыфтонгаў, а таксама адрозненне галосных па даўжыні-кароткасці (англійская, нямецкая мовы), па ступені адкрытасці (французская мова). Пры перадачы доўгіх-кароткіх галосных назіраецца канвергенцыя (напрыклад, перадача англійскіх [i:] [ɪ] ў беларускай мове гукам [і]). Канвергенцыя характэрна і пры перадачы французскіх адкрытых-закрытых гукаў (так, адкрыты галосны [ɛ] (абазначаны *è*) і закрыты [e] (абазначаны *é*) у беларускай мове перадаюцца як [э]). Пры перадачы дыфтонгаў назіраецца як карэспандэнцыя: напрыклад рэгулярная замена англійскага дыфтонга [oə] беларускім [у]: *puritanism* → *пурытанізм*, так і дывергенцыя, напрыклад замена англійскага дыфтонга [aɪ] або спалучэннем [ай] (*glide* → *глайд*), або гукам [і] (*cybernetics* → *кібернетыка*).

6. Асаблівасцю кансанантызму ў заходнееўрапейскіх мовах з’яўляецца адсутнасць палаталізацыі зычных, якая ўласцівая беларускай, рускай і польскай мовам, таму пры перадачы зычных у галіцызмах і германізмах назіраецца дывергенцыя, еўрапейскі [k] рэалізуецца як [к] і [к’], [m] – як [м] і [м’] і г.д.

7. Што датычыцца марфалагічнай адаптацыі, то запазычанні-назоўнікі з блізкароднасных моў (рускай, польскай), дзе сродкі афармлення роду падобныя, у большасці выпадкаў захоўваюць свой род, а запазычанні з заходнееўрапейскіх моў (нямецкай, французскай) часта мяняюць сваю родавую прыналежнасць з-за несупадзення фармальных прымет роду. У асобных словах назіраецца варыянтнасць, суіснуюць паралельныя формы роду, напрыклад *le burlesque* → *бурлеска* (ж. р., КЛС-69), *бурлеск* (м. р., СЛТ-83).

8. Пры адаптацыі могуць адбывацца такія працэсы, як утварэнне зрашчэння (фр. *vers libre* – бел. *верлібр*, фр. *bouts rimes* – бел. *бурымэ*); змяненне прыналежнасці да пэўнай часціны мовы (фр. *grotesque* – прыметнік і бел. *гратэск* – назоўнік).

9. У філалагічнай тэрміналогіі зафіксаваны наступныя адзінкі, якія не былі поўнаасцю засвоены беларускай мовай у граматычных адносінах: *кайнэ* (грэцызм); *факсіміле* (лацінізм); *арго*, *бурымэ*, *віралэ*, *клішэ*, *лэ*, *маралітэ*, *рандо*, *фабліо*, *эсэ* (галіцызмы). У тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі не засвоенымі граматычна з’яўляюцца лацінізм *лібіда*, галіцызм *буржуа* (РБС-70), англіцызмы *паблік рылейшнз*, *паблісіці*.

10. Большасць тэрмінаў запазычана з захаваннем семантычнага аб’ёму. Аднак адзначана і такая тэндэнцыя семантычнага засваення іншамоўных слоў, як звужэнне іх сэнсавага аб’ёму ў мове-рэцыпіенце. Часта шматзначныя словы запазычваюцца толькі ў адным са значэнняў. Звужэнне значэння таксама можа адбывацца ў выніку “спецыялізацыі” сферы выкарыстання ў пэўных прафесійных ці сацыяльных групах насельніцтва. Для некаторых тэрмінаў характэрна пашырэнне семантычнага аб’ёму.

11. Тэрміны грэка-лацінскага паходжання складаюць самую вялікую частку іншамоўнай лексікі ў беларускай філалагічнай тэрміналогіі (66,9% ад усіх іншамоўных тэрмінаў). Галіцызмы – даволі значны пласт запазычанай лексікі ў філалагічнай тэрміналогіі (20,4 %). Русізмы, паланізмы, тэрміны нямецкага паходжання, англіцызмы прадстаўлены нешматлікімі групамі тэрмінаў (2,3 %, 1,9 %, 1,7 % і 1,3 % адпаведна). 5,8 % усіх запазычаных тэрмінаў – гэта тэрміны, запазычаныя з іншых моў (армянскай, арабскай, італьянскай, іспанскай, літоўскай, санскрыту, японскай і інш.).

12. Тэрміны грэка-лацінскага паходжання складаюць самую вялікую групу і ў межах тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі (59,2 % ад агульнай колькасці іншамоўных тэрмінаў). Галіцызмы займаюць другое месца (26,3 %), трэцяе – англіцызмы (4,8 %). Тэрміны нямецкага паходжання, русізмы і паланізмы складаюць невялікія групы (4,2 %, 2,5 % і 2,3 % адпаведна). Колькасць запазычанняў з іншых моў – 0,7 %.

13. У тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі галіцызмы, англіцызмы і тэрміны нямецкага паходжання прадстаўлены шырэй, чым у філалагіі

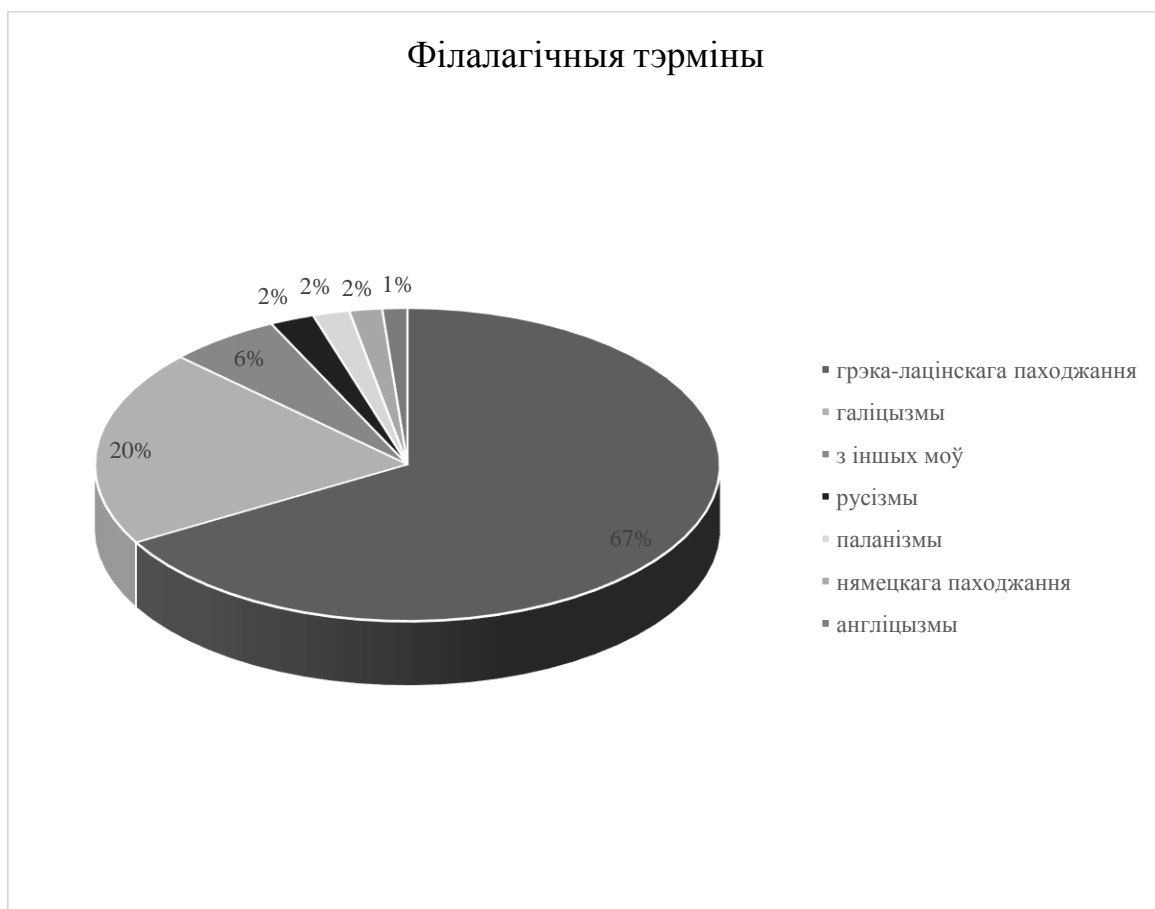
(26,3 %, 4,8 % і 4,2 % супраць 20,4 %, 1,3 % і 1,7 % у філалагічнай тэрмінасістэме). Русізмы і паланізмы складаюць невялікія групы ў тэрміналогіях філалогіі, сацыялогіі і філасофіі, але без уліку іншамоўных тэрмінаў, запазычаных праз рускую ці польскую мовы.

14. У пурыстычны перыяд колькасць іншамоўных тэрмінаў грэка-лацінскага паходжання дасягала 65,0 % у філалогіі і 38,7 % у філасофска-сацыялагічнай тэрміналогіі. Падчас мадыфікаванага антыпурыстычнага перыяду колькасць іншамоўных тэрмінаў грэка-лацінскага паходжання ў тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі ўзрасла да 59,3 %. На сучасным этапе лацінізмы і грэцызмы складаюць значную колькасць ад усіх запазычанняў у абедзвюх тэрмінасістэмах: 62,6 % у філалогіі і 56,9 % у філасофіі і сацыялогіі.

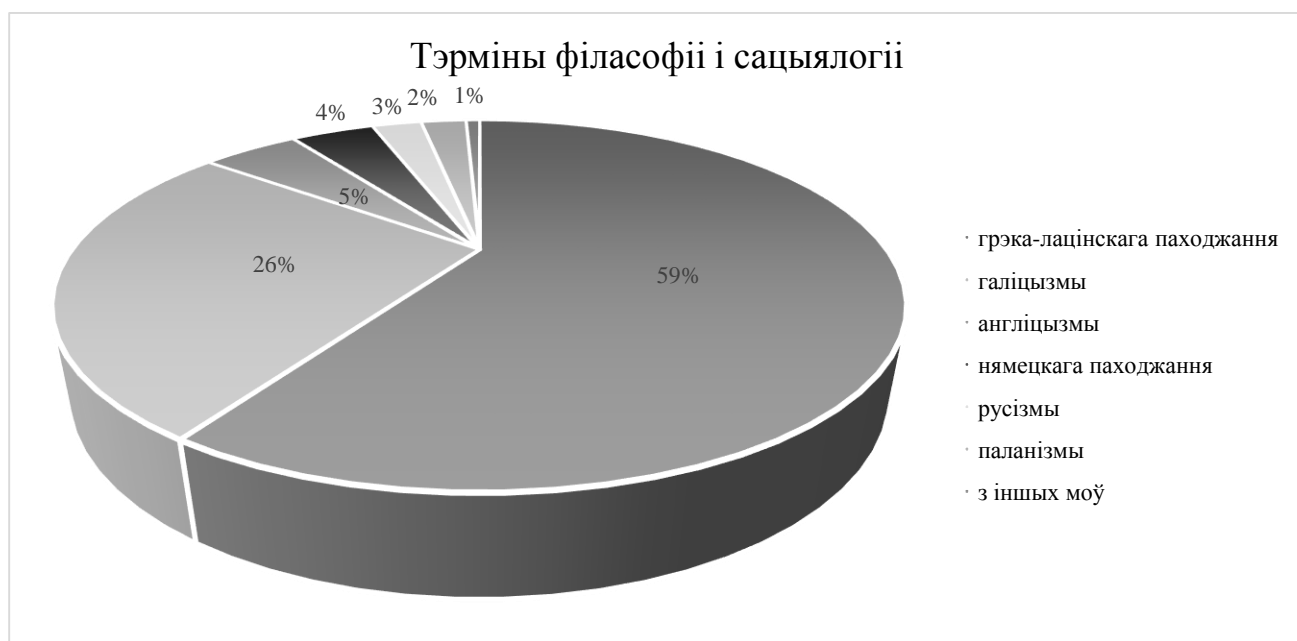
15. Колькасць галіцызмаў значна адрозніваецца ў крыніцах пурыстычнага перыяду: 13,3 % у філалогіі (БНТ-15) і 35,6 % у філасофіі і сацыялогіі (БНТ-11). У мадыфікаваны антыпурыстычны і сучасны перыяды розніца не такая вялікая: 24,4 % і 23,0 % адпаведна ў філалогіі; 25,8 % і 27,3 % у філасофска-сацыялагічнай тэрміналогіі. Інтэнсіўнасць запазычвання з англійскай мовы ўзрасла на сучасным этапе, асабліва ў тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі. Колькасць уласна паланізмаў і русізмаў была большай у крыніцах пурыстычнага перыяду. Колькасць паланізмаў і русізмаў у крыніцах мадыфікаванага антыпурыстычнага перыяду і на сучасным этапе нязначная.

Колькасны састаў іншамоўных тэрмінаў у філалагічнай тэрміналогіі прадстаўлены на малюнку 3.1. Колькасны састаў іншамоўных тэрмінаў у тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі паказаны на малюнку 3.2.

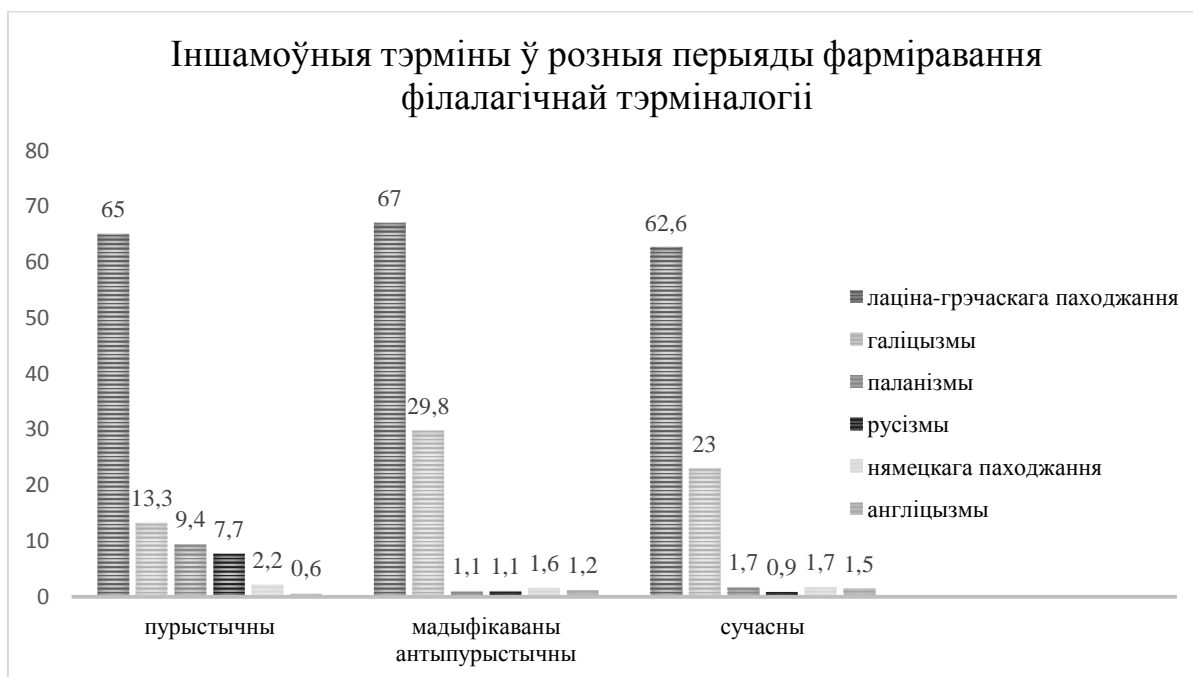

Малюнак 3.1 – Колькасны састаў іншамоўных тэрмінаў у філалагічнай тэрміналогіі

Малюнак 3.2 – Колькасны састаў іншамоўных тэрмінаў у тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі

Колькасны састаў груп іншамоўных тэрмінаў у залежнасці ад паходжання змяняўся на працягу разгледжаных перыядаў у філалагічнай і філасофска-сацыялагічнай тэрміналогіі (малюнак 3.3).

Малюнак 3.3 – Іншамоўныя тэрміны ў розных перыяды фарміравання філалагічнай тэрміналогіі

Колькасны састаў груп іншамоўных тэрмінаў у залежнасці ад паходжання змяняўся на працягу разгледжаных перыядаў у філасофска-сацыялагічнай тэрміналогіі (малюнак 3.4).

**Малюнак 3.4 – Іншамоўныя тэрміны ў розныя перыяды фарміравання
тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі**

ГЛАВА 4

ЛЕКСІКА-ГРАМАТЫЧНЫЯ І ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ЗАПАЗЫЧАННЫХ ТЭРМІНАЎ

Суаднясенне іншамоўнага слова з граматычнымі класамі і катэгорыямі мовы-рэцыпіента (яго граматычнае засваенне) і словаўтваральнай актыўнасць запазычанняў лічацца паказчыкамі іх засвоенасці [90, с. 111; 155, с. 11]. Іншамоўныя словы ўліваюцца ў лексіку беларускай мовы і, гэтак жа як і ўласнабеларускія словы, служаць базай для ўтварэння новых лексічных адзінак.

На погляд А. К. Казкенай, як запазычванне стымулюе працэсы словаўтварэння, так і актыўнае словаўтварэнне патрабуе інтэнсіўнага папаўнення слоўнікавага складу новымі невытворнымі словамі. Утварэнне вытворных слоў пацвярджае неабходнасць запазычвання ў мове і з'яўляецца чарговым этапам засваення запазычання ў новым моўным асяроддзі [70, с. 126].

Дэрывацыйны патэнцыял запазычанняў тлумачыцца як экстра-лінгвістычнымі (актуальнасць паняццяў, якія абазначаюцца запазычаннямі), так і ўнутрымоўнымі прычынамі (невытворнасць запазычанняў) [70, с. 127]. Ступень граматычнага засваення з'яўляецца не менш важным лінгвістычным фактарам. Запазычанні, якія не былі поўнасцю засвоены ў граматычным плане, маюць некаторыя асаблівасці пры ўключэнні ў працэсы словаўтварэння (напрыклад, неабходнасць інтэрфіксацыі: *рэле* → *рэлейны*; трансфармацыя фінальнай часткі асновы: *паліто* → *пальцечка*; актыўны ўдзел у кампазіцыі: *кіно* → *кінафільм*, *кінаакцёр* і інш.) [70, с. 128].

У тэрміналогіі філалогіі, філасофіі і сацыялогіі граматычна не засвоеныя назоўнікі не выяўляюць высокай словаўтваральнай актыўнасці. “Вялікі слоўнік беларускай мовы” Ф. А. Піскунова не фіксуе вытворныя ад філалагічных тэрмінаў *бурымэ*, *віралэ*, *кайнэ*, *лэ*, *маралітэ*, *рандо*, *фабліо*; ад філасофска-сацыялагічных тэрмінаў *наблік рылейшнз*, *наблісіці*; ад іншых тэрмінаў маюцца ўтварэнні: *арго* → *аргатычны* (*аргатызм* лічыцца запазычаннем), *клішэ* → *клішыраваць*, *факсіміле* → *факсімільны*, *эсэ* → *эсэіст*. Верагодна, прыметнік *буржуазны* неабходна лічыць утвораным ад назоўніка *буржуазія*, а не *буржуа* па фармальных прычынах.

Варта заўважыць, што пры наяўнасці рада роднасных слоў не заўсёды можна дакладна ўстанавіць, дзе ядро словаўтваральнага гнязда, а дзе – дэрываты. Рабочым крытэрыем лічыцца меркаванне, што слова, блізкае па значэнні і форме да этымона, з'яўляецца непасрэдным запазычаннем, а слова таго ж кораня, ускладненае беларускімі словаўтваральнымі сродкамі, – дэрыватам. Акрамя таго, неабходна ўлічваць агульную лексіка-семантычную якасць запазычанняў – большасць запазычанняў з'яўляюцца

назоўнікамі, значна меншыя групы ўтвараюць дзеясловы і прыметнікі [45, с. 150–151]. Таксама існуюць выпадкі, калі ў радзе роднасных слоў можна выявіць не адно, а некалькі запазычанняў. Так, у радзе *анархія – анархізм – анархіст – анархічны – анархісцкі* назоўнікі лічацца запазычаннямі. “Вывучэнне запазычанняў з пункту погляду іх словаўтваральнай актыўнасці паказвае, што не ўсе запазычаныя словы валодалі аднолькавай здольнасцю ўтвараць новыя лексічныя адзінкі” [45, с. 153]. Агульнай заканамернасцю з’яўляецца той факт, што запазычанні з канкрэтным, прадметна-тэрміналагічным значэннем мала выкарыстоўваюцца пры ўтварэнні новых слоў. Запазычанні абстрактнага зместу выявілі вялікую здольнасць да словаўтварэння [45, с. 153].

Пры ўтварэнні новых слоў з выкарыстаннем іншамоўных элементаў дзейнічаюць розныя спосабы словаўтварэння: марфалага-сінтаксічны, марфалагічны, сінтаксічны, лексіка-семантычны, прычым гэтыя спосабы адрозніваюцца рознай ступенню прадуктыўнасці. Таксама назіраецца розная ступень прадуктыўнасці і ў межах марфалагічнага спосабу. Адзначаецца і агульная заканамернасць: назоўнікі і прыметнікі ўтвараюцца пераважна шляхам суфіксацыі, а дзеясловы – у выніку прэфіксацыі.

Запычанні замацоўваюцца ў лексічным складзе мовы-рэцыпіента і пачынаюць уплываць на яе словаўтваральныя працэсы. Запазычванне цэлага рада слоў, падобных па структуры, можа прывесці да з’яўлення ў прымаючай мове новых афіксаў і словаўтваральных тыпаў [101, с. 187]. Іншамоўныя афіксы паступова засвойваюцца, гэта прыводзіць да таго, што яны пачынаюць выкарыстоўвацца для ўтварэння новых слоў на матэрыяле беларускай мовы. Так, на сучасным этапе прэфікс *анты-* сустракаецца ў складзе не толькі запазычанняў, але і ўласнабеларускіх слоў.

Узаемадзеянне лексічнай і словаўтваральнай сістэм мовы таксама праяўляецца і ў такіх працэсах, як пераход некаторых іншамоўных элементаў тыпу *аўта-*, *мікра-*, *-лог* і інш. у разрад марфем-афіксаў [101, с. 190], павышэнне прадуктыўнасці адных словаўтваральных тыпаў і зніжэнне іншых. Напрыклад, узрасла прадуктыўнасць суфікса *-іст/-ыст* пры ўтварэнні *Nomina Agentis* [101, с. 192].

4.1 Тэрміны-назоўнікі

Як ужо адзначалася, большасць запазычанняў з’яўляецца назоўнікамі. Гэта сцвярджае адносіцца і да тэрміналагічнай лексікі філалогіі, філасофіі, сацыялогіі. Сярод даследаваных іншамоўных тэрмінаў 92 % з’яўляюцца назоўнікамі ў філалагічнай тэрміналогіі і 94,7 % у філасофска-сацыялагічнай тэрміналогіі.

Назоўнікі падзяляюцца на лексіка-граматычныя разрады ў залежнасці ад іх лексічных значэнняў і граматычных уласцівасцей. Большасць сярод запазычаных назоўнікаў у тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі складаюць **абстрактныя** назоўнікі, якія абазначаюць разнастайныя разумовыя паняцці: *абсалют, абстракцыя, апейрон, аперцэпцыя, манада, сублімацыя, субстанцыя, універсум, эманацыя* і інш.; вучэнні, накірункі: *аб'ектывізм, авераізм, агнастыцызм, аказіяналізм* (накірунак у заходнееўрапейскай філасофіі XVII ст.), *віталізм, даасізм, гілазаізм, тамізм, тэлеалогія*; пачуцці: *гонар, экстаз*; якасці: *гераізм*; адносіны: *бюракратызм, дыскрымінацыя*; уласцівасці: *эгацэнтрызм, этнацэнтрызм*; стан: *атараксія, нірвана*; прынцыпы: *гістарызм, рэдукцыянізм*; светапогляд: *індывідуалізм, механіцызм, песімізм, суб'ектывізм, фаталізм, фідэізм* і інш.

Другую па колькасці групу сярод філасофска-сацыялагічных тэрмінаў складаюць **канкрэтныя** назоўнікі, якія абазначаюць прадметы (*анкета, рэч, фетыш*), апрадмечаныя дзеянні (*анексія, аптацыя*), перыяды і часавыя прамежкі (*эпоха, эра*), падзеі рэчаіснасці (*бунт, мітынг, рэвалюцыя*), спецыяльна-тэрміналагічныя назвы (*аргумент, гіпотэза, дактрына, дэфініцыя, катэгорыя, матыў, метад, прадмет, тэорыя, элемент, эквівалент*). **Асабовыя** назоўнікі абазначаюць асоб паводле іх філасофскага ці рэлігійнага светапогляду (*агностык, атэіст, гуманіст, матэрыяліст, метафізік*), палітычнай арыентацыі (*ліберал, кансерватар, радыкал*), сацыяльнай прыналежнасці (*буржуа, маргінал*), занятку (*менеджар*) і інш. **Зборныя** назоўнікі абазначаюць сукупнасць людзей: *алігархія, арыстакратыя, буржуазія, інтэлігенцыя, люмпен-прале-тарыят* і інш.

У тэрміналогіі філалогіі сярод запазычаных назоўнікаў пераважаюць **канкрэтныя** назоўнікі, якія абазначаюць віды слоў (*амонімы, амографы, антонімы, антрапонімы, архаізмы, вульгарызмы, сінонімы* і інш.); віды запазычанняў (*англіцызмы, арабізмы, галіцызмы, гебраізмы, германізмы* і інш.); віды страфы (*актава, нона* і інш.); віды эпічных твораў (*анекдот, апалог, артыкул, навела, раман* і інш.); віды драматычных твораў (*вадэвіль, камедыя, п'еса* і інш.); віды вершаваных твораў (*балада, мадрыгал, манарым, ода, паэма* і інш.); зборнікі твораў (*анталогія, дылогія, трылогія* і інш.); разнавіднасці імені аўтара (*аланім, астранім, аўтанім, псеўданім*); агульнанавуковыя тэрміны (*варыянт, матыў, метад*) і інш. **Абстрактныя** назоўнікі складаюць дастаткова вялікую групу, куды ўваходзяць назвы напрамкаў, творчых метадаў (*імажынізм, рэалізм, рамантызм, сентыменталізм* і інш.); моўныя з'явы (*абрэвіяцыя, аглюцінацыя, акамадацыя* і інш.). **Асабовыя** назоўнікі звычайна абазначаюць паэтаў у розных народаў: *бард, манасчы, менестрэль, мінезінгер, трувер* і інш.

Зборныя назоўнікі абазначаюць сукупнасць пэўных адзінак (*антрапанімія, тапанімія*).

Як заўважае А. І. Наркевіч, “прыналежнасць назоўнікаў да катэгорый канкрэтных ці абстрактных, таксама як і магчымасці іх падлягаць лічэнню і ўступаць у спалучэнні з лічэбнікамі, у многім абумоўліваецца зместам паведамлення, кантэкстам” [129, с. 44]. Адно і тое ж слова можа ўжывацца ў розных кантэкстах як у прамым, канкрэтным значэнні, так і ў другасным, адцягненым. Літаратуразнаўчы тэрмін *гістарызм* мае абстрактнае значэнне (‘праўдзівае адлюстраванне ў літаратуры пэўнай гістарычнай... эпохі’, КЛС-69, с. 60), а лінгвістычны тэрмін *гістарызм* – канкрэтнае (разнавіднасць архаізмаў).

Сярод лінгвістычных тэрмінаў сустракаюцца прыклады (*анамас-тыка, гідраніміка, сінаніміка*), калі першае значэнне з’яўляецца абстрактным (абазначае пэўны раздзел лексікалогіі), а другое – зборным (абазначае сукупнасць адпаведных адзінак). Тут трэба заўважыць пэўную неўпарадкаванасць тэрміналогіі: тэрміны *антрапаніміка, тапаніміка* абазначаюць раздзелы лексікалогіі, а для сукупнасці адзінак існуюць асобныя тэрміны – *антрапанімія, тапанімія* (усе значэнні вышэйпералічаных тэрмінаў падаюцца паводле СЛТ-90).

4.1.1 Словаўтварэнне ад асноў іншамоўных назоўнікаў

Новыя тэрмінаадзінкі найчасцей утвараюцца ад запазычаных лексем марфалагічным шляхам, пры дапамозе далучэння да асноў запазычаных слоў словаўтваральных фармантаў (таксама запазычаных ці ўласна-беларускіх).

Суфіксацыя назоўнікаў у філасофска-сацыялагічнай тэрміналогіі. Субстантывы з суфісам -(в)іст/-ыст. “Ад асноў англійскага паходжання з гэтым суфісам утвараюцца назоўнікі – назвы асобы паводле прафесіі, занятку, навуковага светапогляду, адносінаў да пэўных грамадскіх з’яў, палітычных і ідэйных плыняў, паводле спецыфічных прыметаў і схільнасцяў да чаго-небудзь” [69, с. 83]. У філасофска-сацыялагічнай тэрміналогіі невялікая колькасць такіх утварэнняў: *бай-кот* → *байкатыст* (ад асноў **англійскага** паходжання), *утопія* → *утапіст* (з адсячэннем фінальнай часткі **-і-**) (ад асноў **грэчаскага** паходжання); *абсентэізм* → *абсентэіст* (РБС-70), *індукцыя* → *індукцывіст* (РБС-70), *рэлятывізм* → *рэлятывіст* (РБС-70), *салісізм* → *салісіст* (РБС-70), *спірытуалізм* → *спірытуаліст* (РБС-70), *трансцэндэнталізм* → *трансцэндэнталіст* (БЭ-96) – ад асноў **лацінскага** паходжання; *сацыя-лізм* → *сацыяліст* (РБС-70), *экстрэмізм* → *экстрэміст* (БПС-2011) – ад асноў **французскага** паходжання.

Субстантывы з фармантам -ств-а/-цтв-а. Вытворныя з гэтым фармантам абазначаюць прымету, стан: *падданы* → *падданства* (БНТ-11) – ад асноў польскага паходжання.

Субстантывы з суфіксам -ізм/-ызм (-(j)ан-ізм, -(j)ал-ізм) абазначаюць навуковыя і грамадска-палітычныя кірункі, сацыяльныя пачуцці, матывуюцца ўласнымі і агульнымі назоўнікамі: *Арыстоцель* → *арыстоцелізм* (ТСФ-96), *аскет* → *аскетызм* (БПС-2011), *біялогія* → *біялагізм* (БПС-2011), *геаграфія* → *геаграфізм* (БПС-2011), *іерогліф* → *іерагліфізм* (РБС-70), *логіка* → *лагіцызм* (РБС-70), *патрыёт* → *патрыятызм*, *утопія* → *утанізм* (БПС-2011), *фізіка* → *фізікалізм* (БПС-2011), *экалогія* → *экалагізм* (БПС-2011) – ад асноў грэчаскага паходжання; *дыфузія* → *дыфузіянізм* (БПС-2011); *інтраспекцыя* → *інтраспекцыянізм* (РБС-70), *рытуал* → *рытуалізм* (БПС-2011), *рэдукцыя* → *рэдукцыянізм* (ТСФ-96), *субстанцыя* → *субстанцыялізм* (РБС-70) – ад асноў лацінскага паходжання; *норд* → *нардызм* (БЭ-96), *гегемон* → *гегеманізм* (БПС-2011) – ад асноў нямецкага паходжання; *фаварыт* → *фаварытызм* (БПС-2011) – ад асноў італьянскага паходжання.

Субстантыў з фармантам -ык-а: *глабаліст* → *глабалістыка* (БПС-2011) – ад асноў французскага паходжання.

Субстантывы з нулявым суфіксам могуць матывавацца назоўнікамі, напрыклад, *алігархія* → *алігарх* (БПС-2011, [26, т. 1, с. 61]) – ад асноў грэчаскага паходжання. Але існуе і іншы пункт погляду на матывацыю гэтай пары: *алігарх* → *алігархія* (праўленне алігархаў). Субстантывы з нулявым суфіксам могуць утварацца ад прыметнікаў: *нефармальны* → *нефармал* (БПС-2011) – ад асноў лацінскага паходжання.

Субстантывы з фармантам -к-а: *сацыяліст* → *сацыялістка* (ад асноў французскага паходжання), *абсентэіст* → *абсентэістка* – ад асноў лацінскага паходжання; *лютэранін* → *лютэранка* – ад асноў нямецкага паходжання; *магаметанін* → *магаметанка*, *мусульманін* → *мусульманка* – ад асноў арабскага паходжання.

Субстантывы з прэфіксам анты- (грэчаскага паходжання) з'яўляюцца прадуктыўным тыпам у тэрміналогіі сацыялогіі і філасофіі: *антыаўтарытарызм*, *антыаўтарытарыст*, *антыбольшавізм*, *антыгуманізм*, *антыдыялектык*, *антыдэмакратызм*, *антыінтэлектуалізм*, *антыкамунізм*, *антыклерыкал*, *антыклерыкалізм*, *антымарксізм*, *антыфашызм*, *антыфашыст* (усе – РБС-70). Прэфіксальныя ўтварэнні гэтага тыпу матывуюцца не толькі запазычанымі: *антыгерой*, *антыглабалізм* (БПС-2011), *антыглабаліст*, *антыдарвінізм*, *антыдарвініст*, *антыкаланіялізм*, *антыкаталіцкасць*, *антыматэрыя*, *антымілітарызм*, *антымілітарыст*, *антыэстэтызм*, *антыэстэтычнасць*, але і ўласнабеларускімі асновамі: *антызаходніцтва*, *антысвет*. Назоўнікі з

прэфіксам *анты-* абазначаюць супрацьлеглае, процідзейнае таму, што названа ўтваральным словам [15, с. 276].

Субстантывы з прэфіксам дэ- (з лацінскай мовы) абазначаюць супрацьлеглае або адваротнае таму, што названа ўтваральным словам: *ідэалагізацыя* → *дэідэалагізацыя* (ТСФ-96), *бюракратызацыя* → *дэбюракратызацыя* (БПС-2011), *камунізацыя* → *дэкамунізацыя*, *мілітарызацыя* → *дэмілітарызацыя* – ад асноў **французскага** паходжання; *гераізацыя* → *дэгераізацыя* – ад асноў **грэчаскага** паходжання; *гуманізацыя* → *дэгуманізацыя*, *крыміналізацыя* → *дэкрыміналізацыя*, *нацыфікацыя* → *дэнацыфікацыя*, *сегрэгацыя* → *дэсегрэгацыя*, *стабілізацыя* → *дэстабілізацыя*, *цэнтралізацыя* → *дэцэнтралізацыя* – ад асноў **лацінскага** паходжання. Тып прадуктыўны ў навуковай тэрміналогіі і газетна-публіцыстычным стылі [15, с. 277].

Субстантывы з прэфіксам контр- (лацінскага паходжання) абазначаюць той жа прадмет, з’яву, дзеянне, што і ўтваральнае слова, але са значэннем супрацьнакіраванасці, дзеяння ў адказ; тып прадуктыўны ў навуковай тэрміналогіі [15, с. 277]: *контркультура*, *контрпрапаганда*, *контртендэнцыя* – ад асноў **лацінскага** паходжання; *контррэвалюцыя*, *контррэвалюцыянер*, *контррэформа* – ад асноў **французскага** паходжання.

Субстантывы з прэфіксам пера-: *дэтэрмінацыя* → *перадэтэрмінацыя* (БПС-2011) – ад асноў **лацінскага** паходжання.

Субстантывы з прэфіксам пра- таксама абазначаюць прыхільнікаў таго, што названа ўтваральным словам: *камуніст* → *пракамуніст* – ад асноў **французскага** паходжання; *фашыст* → *прафашыст* – ад асноў **італьянскага** паходжання.

Субстантывы з прэфіксам рэ- абазначаюць паняцце, супрацьлеглае таму, што названа ўтваральным словам: *рэінтэграцыя*, *рээміграцыя* (РБС-70) – ад асноў **лацінскага** паходжання, *рэідэалагізацыя* (БПС-2011) – ад асноў **французскага** паходжання.

Кампазіты з падпарадкавальнымі адносінамі асноў лічацца прадуктыўным тыпам у сучаснай беларускай літаратурнай мове [15, с. 288], але гэты тып не вызначаецца высокай прадуктыўнасцю ў тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі: *першая матэрыя* → *першаматэрыя* (РБС-70).

Кампазіты са звязаным першым кампанентам або ўсечанай асновай складаюць прадуктыўны тып [15, с. 288]. Пры ўтварэнні філасофска-сацыялагічных тэрмінаў выкарыстоўваюцца наступныя першыя кампаненты: 1) **грэчаскага** паходжання *анарха-* (*анарха-індывідуалізм*, РБС-70); *мета-* (*метамова*, ТСФ-96), *неа-* (*неаканфу-цыянства*, РБС-70; *неакрытыцызм*, РБС-70); *тэле-* (*тэлефіналізм*, РБС-70), другі кампанент: *-фобія* (*русафобія*, БПС-2011).

Прадуктыўнымі з’яўляюцца словаўтваральныя тыпы, якія маюць першым кампанентам **сацыя-** (ад лац. *socialis* ‘грамадскі’): *сацыябіялогія* (БПС-2011), *сацыягеаграфія* (БПС-2011), *сацыягенетыка*, *сацыядынаміка*, *сацыялінгвіст*, *сацыялінгвістыка*, *сацыяметрыя*, *сацыяпсіхалінгвістыка*, *сацыяпсіхалаг*, *сацыяструктура*, *сацыясфера*, *сацыятэрапія*, *сацыя-тэхніка*, *сацыяфобія*; **нацыянал-** (лац. *nationalis*, ад *patio* ‘нацыя’): *нацыянал-дэмакрат* (РБС-70), *нацыянал-дэмакратызм* (РБС-70).

Прадуктыўнасцю таксама вызначаецца пры ўтварэнні назоўнікаў у грамадска-палітычнай тэрміналогіі словаўтваральны тып з першым элементам **сацыял-**: *сацыял-дарвінізм* (РБС-70, БЭ-96), *сацыял-дэмакрат* (РБС-70), *сацыял-дэмакратызм* (РБС-70, БЭ-96), *сацыял-дэмакратыя* (РБС-70, БЭ-96), *сацыял-згоднік*, *сацыял-згодніцтва*, *сацыял-здраднік*, *сацыял-здрадніцтва*, *сацыял-імперыялізм*, *сацыял-імперыяліст*, *сацыял-патрыёт*, *сацыял-патрыятызм* (РБС-70), *сацыял-пацыфізм* (РБС-70), *сацыял-пацыфіст*, *сацыял-рэвалюцыянер* (РБС-70), *сацыял-рэвалюцыянерка*, *сацыял-рэфармізм*, *сацыял-рэфарміст*, *сацыял-утаніст* (РБС-70), *сацыял-фашызм* (РБС-70), *сацыял-фашыст*, *сацыял-шавінізм* (РБС-70).

Абрэвіятуры. Складовыя абрэвіятуры дыялектычны матэрыялізм → *дыямат*, *гістарычны матэрыялізм* → *гістмат* (РБС-70, ад асноў **грэка-лацінскага** паходжання) зафіксаваны ў *Вялікім слоўніку беларускай мовы* ([138]), *Слоўніку беларускай мовы* ([152]).

У грамадска-палітычнай тэрміналогіі дастаткова прадуктыўным з’яўляецца словаўтваральны тып, калі абрэвіятуры складаюцца з пачатковай часткі слова (**сац-** ад ‘сацыяльны’, ‘сацыялагічны’) і цэлага слова: *сацабавязацельства*, *сацапытанне*, *сацарт*, *сацбудаўніцтва*, *сацадагавор*, *сацабеспячэнне*, *сацкраіна*, *сацкультбыт*, *сацлагер*, *сацпартыя*, *сацработнік*, *сацрэалізм*, *сацрэаліст*, *сацспарборніцтва*.

Словаскладанне – дастаткова прадуктыўны тып у тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі: *камуніст-утаніст* (РБС-70), *ліберал-кансерватар* (РБС-70), *марксізм-ленінізм* (РБС-70), *матэрыяліст-дыялектык* (РБС-70), *матэрыяліст-метафізік* (РБС-70), *матэрыяліст-дагматык* (РБС-70), *сацыяліст-рэвалюцыянер* (БПС-2011), *сацыяліст-утаніст*, *філосаф-агностык* (РБС-70), *філосаф-дыялектык* (РБС-70), *філосаф-ідэаліст* (РБС-70), *філосаф-матэрыяліст* (РБС-70), *філосаф-метафізік* (РБС-70), *філосаф-наміналіст* (РБС-70), *філосаф-неапазітывіст* (РБС-70), *філосаф-прагматыст* (РБС-70), *філосаф-рэаліст* (РБС-70), *філосаф-экзістэнцыяліст* (РБС-70), *філосаф-электык* (РБС-70), *філосаф-эмпірык* (РБС-70), *лідар-гандляр* (БПС-2011), *лідар-пажарны* (БПС-2011), *лідар-сяганосец* (БПС-2011), *лідар-агітатар* (БПС-2011), *лідар-арганізатар* (БПС-2011), *лідар-тэарэтык* (БПС-2011).

Значную групу складаюць дэрываты-прыметнікі ад запазычаных асноў. У большасці выпадкаў яны ўтвараюцца ад назоўнікаў іншамоўнага паходжання.

Ад’ектывы з суфіксам -ск-/-цк-. Ад’ектывы з суфіксам **-ск-/-цк-** могуць утварацца ад назваў грамадскіх і ідэалагічных плыняў (сустракаюцца і ўскладненыя варыянты **-аўск-, -янск-, -іцк-**). “Інтэнсіўнаму далучэнню лексемаў англійскага паходжання да слоўнікавага складу сучаснай беларускай мовы садзейнічае і словаўтваральны фармант **-ск-**” [69, с. 89]. Значную колькасць складаюць прыметнікі, утвораныя ад запазычанняў са значэннем асобы паводле галіны дзейнасці або роду заняткаў: *пацыфіст* → *пацыфісцкі*; *эксплуататар* → *эксплуататарскі* – ад асноў **французскага** паходжання; *аўтсайдар* → *аўтсайдарскі*, *лідар* → *лідарскі* – ад асноў **англійскага** паходжання; *філасофія* → *філасофскі* – ад асноў **грэчаскага** паходжання.

Ад’ектывы з суфіксам -ічн-/-ычн- утвараюцца ад асноў **грэчаскага** паходжання: *анархія* → *анархічны* (БНТ-11), *аўтаномія* → *аўтанамічны*, *патрыёт* → *патрыятычны*, *гнасеалогія* → *гнасеалагічны* (РБС-70); ад асноў **французскага** паходжання: *імперыяліст* → *імперыялістычны*, *сацыяліст* → *сацыялістычны*, *тэарарыст* → *тэарарыстычны*, *дэтэрмініст* → *дэтэрміністычны* (РБС-70), *ідэаліст* → *ідэалістычны* (РБС-70).

Ад’ектывы з суфіксам -іўн- утвораны ад асноў **лацінскага** паходжання: *прагрэс* → *прагрэсіўны*.

Дзеясловы з суфіксам -ірава-/-ырава- маюць значэнне дзеяння, якое адносіцца да таго, што названа ўтваральным словам, з той канкрэтызацыяй, што і ў дзеясловах з суфіксам **-ава-** [15, с. 325]: *лідар* → *лідзіраваць*, *інтэрв’ю* → *інтэрв’юіраваць* (ад асноў **англійскага** паходжання), *рэпрэсія* → *рэпрэсіраваць* (РБС-70, БПС-2011; ад асноў **лацінскага** паходжання). Перад суфіксам адсякаюцца канцавыя часткі ўтваральных асноў **-і-, -ацыј-**. У сучасных лексікаграфічных працах зафіксаваны *рэпрэсіраваць* і *рэпрэсаваць* [138].

Дзеясловы з суфіксам -ава- ўтвараюцца ад назоўнікаў і маюць значэнне ‘ўтвараць дзеянне, ажыццяўляць дзеянне паводле таго, што названа ўтваральным словам’ [69, с. 92]: *байкот* → *байкатаваць* (ад асноў **англійскага** паходжання), *пан* → *панаваць* (ад асноў **польскага** паходжання); *філасофія* → *філасафаваць* – ад асноў **грэчаскага** паходжання.

Дзеясловы з суфіксам -ізава-/-ызава- ўтвараюцца ад назоўнікаў і могуць мець наступныя значэнні: 1) ‘падвяргаць дзеянню што-небудзь’: *героіка* → *гераізаваць*; 2) ‘ператвараць у каго-н.’: *люмпен* → *люмпенізаваць*, *пралетарый* → *пралетарызаваць*, *рэвалюцыянер* → *рэвалюцыянізаваць*. У

працэсе ўтварэння адсякаюцца канцавыя часткі ўтваральных асноў **-к-, -ыі-, -ер.**

Дзеясловы з суфіксам **-ствава-**: *лідар* → *лідарстваваць* (ад асноў **англійскага** паходжання), *філасофія* → *філасофстваваць* (ад асноў **грэчаскага** паходжання). Суфікс **-ствава-** з'явіўся ў беларускай мове савецкага часу, хаця ўзнік яшчэ ў стараславянскай мове. Дзеясловы з гэтым суфіксам трапілі ў сучасную рускую мову праз агульна-ўсходнеславянскую. У іншых славянскіх мовах або няма такога суфікса (польская, чэшская, славацкая), або яго выкарыстанне абмежаванае (украінская). З сярэдзіны 1920-х гг. дзеясловы з суфіксам **-ствава-** пачынаюць пранікаць і ў беларускую мову ў якасці чыстых запазычанняў і паўкалек. У апошні час з'явіліся ўласнабеларускія ўтварэнні з гэтым суфіксам, тым самым ён увайшоў у беларускую словаўтваральную сістэму, хоць і застаецца пакуль малапрадуктыўным [101, с. 190].

Дзеяслоў з фармантам **-ніча(ць)** (*філасофія* → *філасофнічаць*) утвораны ад асновы **грэчаскага** паходжання.

Прэфіксальна-суфіксальным спосабам утвораны дзеяслоў *абяскласіць* (БНТ-11) ← *клас* – ад асновы **лацінскага** паходжання.

Адзінкі іншамоўнага паходжання як кампаненты комплексных тэрмінаў. Назоўнікі іншамоўнага паходжання прымаюць актыўны ўдзел у працэсе ўтварэння састаўных тэрмінаў у сучаснай беларускай мове. Найбольш часта сустракаюцца наступныя мадэлі:

1) **“прыметнік + назоўнік”**: *адукацыйны цэнз* (БНТ-11), *ваенная дэмакратыя* (БЭ-96), *выбарчая сістэма* (БЭ-96), *грамадскі клас* (БПС-2011), *дзяржаўная рэлігія* (БНТ-11), *народны сувэрэнітэт* (БНТ-11), *палітычны лідар* (БПС-2011), *сацыялагічны маніторынг* (БПС-2011), *сацыяльны лібералізм* (БПС-2011), *харызматычны лідар* (БПС-2011), *экалагічны песімізм* (БПС-2011);

2) **“назоўнік + назоўнік у родным склоне”**: першы кампанент – іншамоўнае слова: *культура беднаты* (БПС-2011), *матывацыя дасягнення* (БПС-2011), *сацыялогія моладзі* (БПС-2011), *тэорыя абмену* (БПС-2011); другі кампанент – іншамоўнае слова: *абгрунтаванасць інфармацыі* (БПС-2011); абодва кампаненты іншамоўнага паходжання: *прыцып верыфікацыі* (БПС-2011), *псіхалогія мас* (БПС-2011).

Трохкампанентныя тэрміны, дзе хаця б адзін з іх з'яўляецца тэрмінам іншамоўнага паходжання, можна класіфікаваць па наступных мадэлях:

1) **“назоўнік + прыметнік + назоўнік”**: *базіс першабытна-абшчыннага грамадства* (РБС-70), *дэмакратызацыя грамадскага жыцця* (РБС-70), *інстытут прыватнай уласнасці* (РБС-70), *канцэпцыя аднамернага чалавека* (БПС-2011), *сацыялогія міжнародных адносін*

(БПС-2011), *сродкі масавай інфармацыі* (БПС-2011), *тэорыі кагнітыўнай раўнавагі* (БПС-2011);

2) **“прыметнік + прыметнік + назоўнік”**: *адзінкавае эмпірычнае быццё, бесканечныя якасны прагрэс, ідэалагічныя грамадскія адносіны* (РБС-70), *нямецкая класічная філасофія* (ТСФ-96);

3) **“прыметнік + назоўнік + назоўнік у родным склоне”**: *аб’ектыўныя фактары гісторыі* (ТСФ-96), *асноўнае пытанне філасофіі* (ТСФ-96), *вышэйшая форма матэрыялізму* (РБС-70), *вышэйшы прадукт матэрыі* (РБС-70);

4) **“назоўнік + назоўнік + назоўнік”**: *абстракцыя закону прыроды, дыялектыка адмаўлення адмаўлення, дыялектыка форм пазнання* (РБС-70); *перадумовы развіцця дэмакратыі* (БПС-2011).

Сустрэкаюцца тэрміны з некалькімі аднароднымі залежнымі кампанентамі: *адзінства абстрактнага і канкрэтнага* (РБС-70), *адзінства аналізу і сінтэзу* (РБС-70), *адзінства гістарычнага і лагічнага* (РБС-70), *адзінства дыскрэтнасці і неперапыннасці* (РБС-70), *адзінства дыялектыкі, логікі і тэорыі пазнання* (РБС-70).

У лексікаграфічных працах зрэдку фіксуюцца і шматкампанентныя тэрміны з адзінкамі іншамоўнага паходжання. Так, чатырохкампанентныя тэрміны маюць наступныя мадэлі:

1) **“назоўнік + прыметнік + назоўнік у родным склоне + назоўнік у родным склоне”**: *ідэя сацыяльнага пераўтварэння грамадства* (РБС-70);

2) **“назоўнік + назоўнік у родным склоне + прыметнік + назоўнік у родным склоне”**: *метад вывучэння адзінкавага выпадку* (БПС-2011);

3) **“прыметнік + назоўнік + прыназоўнік + назоўнік + назоўнік”**: *гістарычная школа ў метадалогіі навукі* (ТСФ-96).

Такім чынам, назоўнікі іншамоўнага паходжання актыўна ўдзельнічаюць у словаўтваральным працэсе мовы-рэцыпіента, ад асноў назоўнікаў іншамоўнага паходжання ўтвараюцца субстантывы, ад’ектывы і дзеясловы (марфалагічным спосабам), комплексныя тэрміны (сінтаксічным спосабам).

Суфіксацыя назоўнікаў у філалагічнай тэрміналогіі. Субстантывы з суфіксам -іст (-ыст). У літаратуразнаўчай тэрміналогіі сустракаюцца адзінкавыя выпадкі ўтварэння назоўнікаў з гэтым суфіксам: *імажызм* → *імажыніст*, *памфлет* → *памфлетыст*.

Субстантывы з суфіксам -атар/-ятар утвараюцца ад назоўнікаў, пры гэтым фіналі ўтваральных асноў *-ацыј-, -цыј-, -ыј-* адсякаюцца [15, с. 232]: *дысіміляцыя* → *дысімілятар* (СЛТ-62) – ад асноў **французскага** паходжання.

Субстантывы з фармантам -ацыј-а і яго варыянтамі **-ізацыј-а, -іј-а/-ыј-а, -ывацыј-а** абазначаюць вынікі дзеянняў, працэсы дзеянняў:

афікс → *афіксацыя* (СЛТ-62), *імперфект* → *імперфектывацыя* (СЛТ-90), *перфект* → *перфектывацыя* (СЛТ-62), *суфікс* → *суфіксацыя* (СЛТ-90) – ад асноў **лацінскага** паходжання; *амонім* → *аманімацыя* (БЭ-96), *манафтонг* → *манафтангізацыя*, *паронім* → *паранімія* (СЛТ-90, БЭ-96), *пірыхій* → *пірыхіізацыя* (ПС-2004), *сінонім* → *сінанімія* (СЛТ-62) – ад асноў **грэчаскага** паходжання.

Субстантывы з фармантам -ік-а/-ык-а/-атык-а могуць матывавацца 1) неадушаўлёнымі назоўнікамі і абазначаць адпаведныя раздзелы мовазнаўства, сукупнасць пэўных слоў, сукупнасць праблем: *графема* → *графеміка* (СЛТ-90), *марфема* → *марфеміка* (СЛТ-90), *парадыгма* → *парадыгматыка* (СЛТ-90), *сінонім* → *сінаніміка* (СЛТ-62), *сінтагма* → *сінтагматыка* (БЭ-96) – ад асноў **грэчаскага** паходжання; *праблема* → *праблематыка* (ПС-2004) – ад асноў **лацінскага** паходжання; 2) асабовымі назоўнікамі і абазначаць навуку аб пэўнай мове і літаратуры: *арабіст* → *арабістыка* (БЭ-96); *паланіст* → *паланістыка* (СЛТ-90); *кампаратывіст* → *кампаратывістыка* (БЭ-96) – ад асноў **лацінскага** паходжання; *фалькларыст* → *фалькларыстыка* (БЭ-96) – ад асноў **англійскага** паходжання.

Субстантывы з фармантам -к-а: *латынь* → *латынка* (СЛТ-62), *лаціна* → *лацінка* (СЛТ-90, БЭ-96) – ад асноў **лацінскага** паходжання. У сучасных лексікаграфічных працах [138] зафіксаваны наступныя словы: *латынь*, *лаціна*, *лацінізм*, *лацініца*, *лацінка*, *лацінскі*.

Субстантывы з прэфіксам а- (з грэчаскай мовы): *танацыя* → *атанацыя* (СЛТ-90) – ад асноў **грэчаскага** паходжання.

Субстантывы з прэфіксам гіпер- (з грэчаскай мовы): *фанема* → *гіперфанема* (СЛТ-90), *страфа* → *гіперстрафа* (ПС-2004) – ад асноў **грэчаскага** паходжання; *тэкст* → *гіпертэкст* – ад асноў **лацінскага** паходжання; *мадэрнізм* → *гіпермадэрнізм*, *рэалізм* → *гіперрэалізм* – ад асноў **французскага** паходжання.

Субстантывы з прэфіксам дэ- (з лацінскай мовы): *этымалагізацыя* → *дээтымалагізацыя* (СЛТ-62), *драматызацыя* → *дэдраматызацыя*, *паэтызацыя* → *дэпаэтызацыя* – ад асноў **грэчаскага** паходжання; *тэрміналагізацыя* → *дэтэрміналагізацыя* – ад асноў **грэка-лацінскага** паходжання.

Субстантывы з прэфіксам рэ- (з лацінскай мовы): *інтэрпрэтацыя* → *рэінтэрпрэтацыя* – ад асноў **лацінскага** паходжання.

Субстантывы з прэфіксам пера-: *акцэнттуацыя* → *пераакцэнттуацыя* (ПС-2004) – ад асноў **лацінскага** паходжання.

Кампазіты з падпарадкавальнымі адносінамі асноў: *форма слова* → *словаформа* (СЛТ-62), *складанне вершаў* → *вершаскладанне* (КЛС-69, СЛТ-83), *верш у форме рэха* → *рэхаверш* (ПС-2004) – ад асноў

лацінскага паходжання (слова *рэха грэчаскага* паходжання); *утварэнне фразем* → *фраземаўтварэнне* (СЛТ-90), *рыфма ў форме рэха* → *рэхарыфма* (ПС-2004) – ад асноў **грэчаскага** паходжання.

Кампазіты з першым кампанентам паў-: *калька* → *паўкалька* – ад асноў **французскага** паходжання, *санет* → *паўсанет* (ПС-2004) – ад асноў **італьянскага** паходжання.

Кампазіты са звязаным першым кампанентам або ўсечанай асновай з’яўляюцца дастаткова прадуктыўным тыпам у філалагічнай тэрміналогіі. Першы кампанент 1) **грэчаскага** паходжання: *аўта-* (*аўтакрытыка* (КЛС-69, аснова грэчаскага паходжання)), *акра-* (*акраверш* (СЛТ-83, ПС-2004; аснова лацінскага паходжання)), *акрапаэма* (ПС-2004; аснова грэчаскага паходжання), *ідыя-* (*ідыялект* (БЭ-96), *ідыя-* + *дыялект* → *ідыялект*; кампазіцыя і накладанне), *мікра-* (*мікралінгвістыка* (СЛТ-90; аснова лацінскага паходжання)), *мікрасістэма*, *мікратапаніміка*, *мікратапанімія*, *мікратапонімы* (СЛТ-90, асновы грэчаскага паходжання)), *фона-* (*фонамарфалогія* (СЛТ-90), *фонасемантыка* (ПС-2004)); *-грама* (*рытмаграма* (ПС-2004)); 2) **лацінскага** паходжання *інтэр-* (*інтэрдыялект* (СЛТ-90; аснова грэчаскага паходжання)), *уні-* (*уніфікс* (СЛТ-90)).

Кампазіты з другім кампанентам -оід: (з грэчаскай мовы) *афікс* → *афіксойд* (СЛТ-90), *прэфікс* → *прэфіксойд* (СЛТ-90), *суфікс* → *суфіксойд* (СЛТ-62) – ад асноў **лацінскага** паходжання; *рыфма* → *рыфмойд* (ПС-2004) – ад асноў **грэчаскага** паходжання.

Абрэвіятуры складаюцца з пачатковай часткі першага слова і канцавой другога: *сацыяльны дыялект* → *сацыялект* (БЭ-96).

Ад’ектыўныя дэрываты ад запазычаных асноў складаюць значную групу. У большасці выпадкаў яны ўтвараюцца ад назоўнікаў іншамоўнага паходжання. **Ад’ектывы з суфіксам -н-**: *дэтэктыў* → *дэтэктыўны*, *памфлет* → *памфлетны* (ад асноў **англійскага** паходжання), *грамата* → *граматны* (БНТ-15), *эргатыў* → *эргатыўны* (СЛТ-90) – ад асноў **грэчаскага** паходжання; *літара* → *літарны* (БНТ-15), *інверсія* → *інверсійны* (СЛТ-90), *канверсія* → *канверсійны* (СЛТ-90), *прэпазіцыя* → *прэпазіцыйны* (СЛТ-90), *структура* → *структурны* (СЛТ-90) – ад асноў **лацінскага** паходжання, *прадмет* → *прадметны* (БНТ-15) – ад асноў **польскага** паходжання.

У запазычаных словах пасля парных цвёрдых зычных (за выключэннем л) выкарыстоўваюцца нарошчаныя, ускладненыя суфіксы **-альн-** (**-уальн-**) (*афікс* → *афіксальны* (СЛТ-90), *структура* → *структуральны* (СЛТ-90), *тэкст* → *тэкстуальны* (СЛТ-90) – ад асноў **лацінскага** паходжання), **-арн-** (*легенда* → *легендарны* – ад асноў **лацінскага** паходжання).

Ад'ектывы з суфіксам **-ав-/яв-/ов-** утвараюцца як ад асноў французскага паходжання: *тып* → *тыповы* (БНТ-15), так і ад асноў лацінскага паходжання: *акут* → *акутавы* (СЛТ-90), *стыль* → *стылявы* (СЛТ-90).

Ад'ектывы з суфіксам **-ічн-/ычн-** складаюць дастаткова значную групу: *аналогія* → *аналагічны*, *анафара* → *анафарычны* (СЛТ-90), *антонім* → *антанімічны* (СЛТ-90), *дыялекталогія* → *дыялекталагічны*, *лексікаграфія* → *лексікаграфічны* (*лексыкаграфічны* (БНТ-15)), *марфалогія* → *марфалагічны*, *палеаграфія* → *палеаграфічны*, *сінонім* → *сінанімічны*, *сінтаксіс* → *сінтаксічны*, *філалогія* → *філалагічны*, *этымалогія* → *этымалагічны* – ад асноў грэчаскага паходжання; *проза* → *празаічны* – ад асноў лацінскага паходжання.

Ад'ектывы з суфіксам **-іўн-/ыўн-**: *атрыбут* → *атрыбутыўны* (БНТ-15, СЛТ-90) – ад асноў лацінскага паходжання.

Дзеясловы з суфіксам **-ава-** ўтвараюцца ад назоўнікаў і маюць значэнне 'ўтвараць дзеянне, ажыццяўляць дзеянне паводле таго, што названа ўтваральным словам' [69, с. 92]: *калька* → *калькаваць* – ад асноў французскага паходжання.

Дзеясловы з суфіксам **-ізава-/ызава-** маюць значэнне 'падвяргаць дзеянню што-небудзь': *гіпербала* → *гіпербалізаваць*, *метафара* → *метафарызаваць* – ад асноў грэчаскага паходжання; *тэрміналогія* → *тэрміналагізаваць* – ад асноў грэка-лацінскага паходжання.

Адзінкі іншамоўнага паходжання як кампаненты комплексных тэрмінаў. Лексемы іншамоўнага паходжання прымаюць актыўны ўдзел у працэсе ўтварэння састаўных тэрмінаў у філалагічнай тэрміналогіі. Найбольш часта сустракаюцца наступныя мадэлі:

1) **"прыметнік + назоўнік"**: *абстрактная лексіка* (СЛТ-62), *аб'ектны інфінітыў* (СЛТ-62), *агульная фанетыка* (СЛТ-62), *адмерлы суфікс* (БНТ-15), *астрафічны верш* (БЭ-96), *вольны верш* (БЭ-96), *дактылічная рыфма* (СЛТ-83), *дыдактычная літаратура* (БЭ-96), *лінгвістычны арэал* (СЛТ-62), *станоўчы герой* (КЛС-69), *дзіцячая літаратура* (КЛС-69), *дзіцячы фальклор* (БЭ-96);

2) **"назоўнік + назоўнік у родным склоне"**: (галоўны кампанент іншамоўнага паходжання) *асыміляцыя складоў* (БНТ-15), *мелодыка мовы* (СЛТ-62), *дыферэнцыяцыя моў* (БЭ-96), *структура слова* (СЛТ-62), *стыль мовы* (СЛТ-62); (залежны кампанент іншамоўнага паходжання) *адценні фанем* (СЛТ-62), *вянок санетаў* (КЛС-69); (абодва кампаненты іншамоўнага паходжання) *варыянт фанемы* (СЛТ-62), *мадыфікацыя фанем* (СЛТ-62), *тэорыя субстрата* (СЛТ-62).

Трохкампанентныя тэрміны, дзе адзін з іх ці некалькі з'яўляюцца тэрмінамі іншамоўнага паходжання, складаюць наступныя мадэлі:

1) **“назоўнік + прыметнік + назоўнік у родным склоне”**: дыскрэтнасць моўнага працэсу (СЛТ-62), кампаненты літаратурнага твора (КЛС-69), пазіцыя меншай дыферэнцыяцыі (СЛТ-62), слабая пазіцыя фанемы (СЛТ-62), суфіксы суб’ектыўнай ацэнкі (СЛТ-62), тэорыя працоўных выклікаў (СЛТ-90);

2) **“прыметнік + прыметнік + назоўнік”**: інтэрдэнтальныя зычныя гукі (СЛТ-62), міжнародная фанетычная транскрыпцыя (СЛТ-90);

3) **“назоўнік + назоўнік у родным склоне + назоўнік у родным склоне”**: перыядызацыя гісторыі літаратуры (БЭ-96), фізіялогія гукаў мовы (БЭ-96), формы існавання мовы (БЭ-96);

4) **“прыметнік + назоўнік + назоўнік у родным склоне”**: граматычныя часціны мовы (БНТ-15), неазначальная форма дзеяслова (СЛТ-90), тыпалагічная класіфікацыя моў (СЛТ-62), унутраныя формы слова (СЛТ-62).

У лексікаграфічных працах сустракаюцца і шматкампанентныя тэрміны з адзінкамі іншамоўнага паходжання. Чатырохкампанентныя тэрміны маюць наступныя мадэлі:

1) **“назоўнік + прыметнік + назоўнік у родным склоне + назоўнік у родным склоне”**: тыпы лексічных значэнняў слова (СЛТ-90);

2) **“прыметнік + назоўнік + назоўнік у родным склоне + назоўнік у родным склоне”**: сігніфікатывная функцыя знакаў мовы (СЛТ-62);

3) **“прыметнік + назоўнік + прыметнік + назоўнік у родным склоне”**: складаная форма будучага часу, складаная форма прошлага часу (СЛТ-90).

Такім чынам, назоўнікі іншамоўнага паходжання актыўна ўдзельнічаюць у словаўтваральным працэсе мовы-рэцыпіента. Ад асноў назоўнікаў іншамоўнага паходжання ўтвараюцца субстантывы, ад’ектывы і дзеясловы – марфалагічным спосабам, субстантывы – марфолага-сінтаксічным спосабам, комплексныя тэрміны – сінтаксічным спосабам. У тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі пры ўтварэнні ад іншамоўных асноў назоўнікаў найбольшай прадуктыўнасцю вылучаюцца наступныя словаўтваральныя тыпы: утварэнне назоўнікаў з дапамогай суфікса *-ізм/-ызм*; утварэнне назоўнікаў з дапамогай прэфіксаў *анты-*, *дэ-*. Прадуктыўным таксама з’яўляецца складанне з кампанентамі *сацыя-*, *сацыял-*. У філалагічнай тэрміналогіі да прадуктыўных адносіцца ўтварэнне назоўнікаў суфіксальным спосабам ад асноў іншамоўных назоўнікаў з удзелам фарманта *-ацыя-а* і яго варыянтаў, фарманта *-ік-а* і яго варыянтаў, а таксама ўтварэнне прыметнікаў з дапамогай суфікса *-ічн-/ычн-*.

4.1.2 Сінанімія тэрмінаў-назоўнікаў

У літаратурнай мове сінанімія разумеецца як супадзенне моўных адзінак (марфем, слоў, фразеалагічных адзінак, сінтаксічных канструкцый) у асноўным значэнні пры захаванні адрозненняў у сэнсавых адценнях і стылістычнай афарбоўцы [166, с. 122]. “У мове навукі адносіны паміж асобнымі намінатыўна-тэрміналагічнымі адзінкамі могуць характарызавацца: а) сэнсавымі адценнямі іх паняццыйнага зместу – ідэаграфічная сінанімія; б) адсутнасцю якіх-небудзь адценняў у паняццыйным змесце – дублетная сінанімія” [86, с. 127]. Іншыя віды сінанімічных адносін для тэрміналогіі не характэрны: спалучальнасць у тэрмінаў аднолькавая, а “прымацаванне тэрміна да паняцця пазбаўляе яго магчымасці развіваць сінанімічныя рады, звязаныя са стылістычным размежаваннем сінанімічных слоў” [51, с. 52–53]. Услед за В. П. Краснеем [86, с. 128] мы адносім да сінонімаў тыя тэрміны, якія сваім унутраным зместам адлюстроўваюць розныя класіфікацыйныя прыметы аднаго і таго ж паняцця, напрыклад *змычныя – выбухныя (гукі)* (СЛТ-90). Тэрміны-дублеты суадносяцца з адным і тым жа паняццем і аб’ектам, не маюць сэнсавых і стылявых адрозненняў: *міленарызм – хіліялізм* (БЭ-96).

Пры функцыянальнай характарыстыцы аманіміі, сінаніміі, полісеміі, на думку Л. А. Антанюк, можна вылучыць два тыпы амонімаў, сінонімаў, мнагазначных тэрмінаў. Да першага тыпу адносяцца тыя адзінкі, якія ўзніклі на аснове адпаведных працэсаў у агульнаўжывальнай лексіцы. Гэтыя тэрміны ўтварыліся ў выніку тэрміналагізацыі адпаведных слоў і значэнняў слоў агульналітаратурнай мовы. “Яны змяшчаюць у сабе рэшткавыя характарыстыкі сінаніміі, аманіміі агульналітаратурнай мовы, паколькі звязаны з такімі працэсамі ў свядомасці носьбітаў мовы...” [5, с. 81–82]. Да другога тыпу адносяцца тыя сінонімы, якія ўзніклі на аснове іншых сродкаў стварэння тэрмінаў. Яны зусім не звязаны ў свядомасці носьбітаў мовы з эмацыянальнасцю і выяўленчасцю; яны “цалкам падпарадкаваны асноўнай функцыі навуковага стылю – функцыі захавання і перадачы навуковай інфармацыі” [5, с. 82].

Тэрміналогія філасофіі. У тэрміналогіі філасофіі сустракаюцца наступныя выпадкі сінаніміі: 1) два запазычаныя тэрміны з’яўляюцца дублетамі: *эксплэатацыя – вызыск* (БНТ-11); *гінекакратыя – матрыярхат* (БПС-2011); 2) беларускі тэрмін і запазычаны тэрмін ужываюцца як сінонімы: *абсалютызм – неагранічанасць* (БНТ-11), *анархізм – удухаўленьне* (БНТ-11), *антымілітарызм – супрацьваяўнічасць* (БНТ-11), *асыміляцыя – прыпадабленьне* (БНТ-11), *атэісты – бязбожнік* (БНТ-11), *атэізм – бязбожжа* (БНТ-11), *аўтономія – самаўрад* (БНТ-11), *багаслоўе – тэалогія* (БПС-2011), *бесстароннасць – нэйтралітэт* (БНТ-11),

космополіт – сусьветнік (БНТ-11), *космополітызм – сусьветніцтва* (БНТ-11), *мірлівасьць – пацыфізм* (БНТ-11), *мірлівец – пацыфіст* (БНТ-11), *опортунізм – згодніцтва* (БНТ-11), *опортуністы – згоднік* (БНТ-11), *прогрэс – поступ* (БНТ-11), *прогрэсісты – наступовец* (БНТ-11), *Рэнесанс – Адраджэнне* (БЭ-96), *экспропрыяцыя – высваенне* (БНТ-11), *эманцы-пацыя – вызваленне* (БНТ-11); 3) адначасова ўжываюцца тэрмін, утвораны ад іншамоўных асноў, і запазычаны тэрмін: *мусульманства – іслам* (БЭ-96); 4) словаўтваральны тып дублетнасці рэалізуецца праз розныя першыя кампаненты тэрмінаў: *пангерманізм – усегерманізм* (БЭ-96); 5) адначасова выкарыстоўваюцца адналексемны і полілексемны тэрміны: *гільдэізм – гільдзейскі сацыялізм* (БЭ-96); 6) адначасова выкарыстоўваюцца два полілексемныя тэрміны: *гарадская агламерацыя – агламерацыя населеных пунктаў* (БЭ-96), *тэорыя эвалюцыі – эвалюцыйнае вучэнне* (БЭ-96), *экалагічны дэтэрмінізм – экалагічны матэрыялізм* (БЭ-96).

Трэба заўважыць, што на пурыстычным этапе дастаткова распаўсюджанай была з’ява сінаніміі беларускіх і запазычаных тэрмінаў у тэрміналогіі філасофіі.

Тэрміналогія сацыялогіі. У сучаснай беларускай сацыялагічнай тэрміналогіі сустракаюцца такія сінанімічныя адносіны, калі 1) беларускі тэрмін адначасова ўжываецца з запазычаным(і): *безграмадзянства – апалідызм – апатрыдызм* (БПС-2011), *генерацыя – пакаленне* (БПС-2011), *прамысловасць – індустрыя* (БПС-2011), *складнік – элемент, урэчаўленне – рэіфікацыя, установа – інстытуцыя* [122]; 2) два запазычаныя тэрміны з’яўляюцца дублетамі: *агенты – акторы* (БПС-2011); 3) адначасова ўжываюцца запазычаныя тэрміны і тэрмін, утвораны ад іншамоўнай асновы: *арыстократыя – можнаўладства – панства* (БНТ-11). Тэрміналагічныя сінонімы ўтвараюцца ў выніку адначасовага выкарыстання больш разгорнутых і кароткіх адзінак: *гледзішча – пункт гледжання, перспектыва, становішча – сацыяльная пазіцыя, установа – грамадская ўстанова – сацыяльныя структуры, рушанне – грамадскае рушанне – сацыяльная мабільнасць* [122]; адначасова могуць ужывацца некалькі шматкампанентных адзінак: *абсалютная монархія – неагранічаная монархія – неабмежаваная монархія* (БНТ-11).

Філалагічная тэрміналогія. Сінанімія прадстаўлена наступнымі тыпамі: 1) запазычаны(я) тэрмін(ы) і беларускі(я) тэрмін(ы): *акцэнт – вымова – націск* (БНТ-15), *акцэнт – націск* (СЛТ-90), *аналёгія – падабенства – падобнасць* (БНТ-15), *асыміляцыя – прыпадабненне* (БНТ-15), *білінгвізм – двухмоўе* (СЛТ-90), *гаплалогія – накладанне* (СЛТ-90), *дысіміляцыя – распадабненне* (БНТ-15), *контамінацыя – зьмяшанне* (БНТ-15), *лексыкаграфія – словапісь* (БНТ-15), *лексыкалёгія – словазнаўства* (БНТ-15), *лексыколёг – словазнавец* (БНТ-15), *лінгвісты –*

мовазнавец (БНТ-15), лінгвістыка – мовазнаўства (БНТ-15), лабіялізацыя – агубленне (СЛТ-90), лябіялізацыя – акругленьне (БНТ-15), мысль – думка (БНТ-15), ортоэпія – праваслоў (БНТ-15), прэдыкат – выказнік (БНТ-15), пункт – кропка (БНТ-15), экскурсія – прыступ (СЛТ-90); 2) запазычаны тэрмін + запазычаны тэрмін: буква – літара (БНТ-15), інтонацыя – вымова (БНТ-15), міміка – мігі (БНТ-15); 3) тэрмін, утвораны ад іншамоўнай асновы, і беларускі тэрмін: граматынасьць – пісьменнасьць (БНТ-15); 4) запазычаны тэрмін (адналексемны) і полілексемны тэрмін: аналіз – расклад слова (БНТ-15), дыфтонг – двухгалосны гук (БНТ-15), ідэаграфія – сімвалічнае пісьмо (СЛТ-90), імператыў – загадны лад (БНТ-15), інфінітыў – неазначальная форма дзеяслова (СЛТ-90), мэтанэза – перастаноўка гукаў (БНТ-15), плюсквамперфект – даўномінулы час (СЛТ-90), радыкоід – звязаны карань (СЛТ-90), сінгарманізм – гармонія галосных (СЛТ-90); 5) полілексемны тэрмін + полілексемны тэрмін: абласное слова – дыялектнае слова (СЛТ-90), абласны слоўнік – дыялектны слоўнік (СЛТ-90), пабудова сказу – канструкцыя сказу (БНТ-15). Для лінгвістычнай тэрміналогіі характэрныя такія структурныя тыпы сінаніміі, як запазычаны тэрмін + беларускі тэрмін і запазычаны тэрмін + полілексемны тэрмін.

У літаратуразнаўчай тэрміналогіі сінанімія прадстаўлена наступнымі тыпамі: 1) запазычаны тэрмін і полілексемны тэрмін: *агіяграфія – жыццёвая літаратура* (КЛС-69), *анжамбеман – перанос у вершы* (КЛС-69), *буколіка – букалічная паэзія* (ПС-2004), *верлібр – свабодны верш* (КЛС-69), *кансананс – кансанансная рыфма* (ПС-2004), *кватэрна – кватэрнарная рыфмоўка* (ПС-2004); 2) запазычаны(я) тэрмін(ы) і беларускі тэрмін: *акраманаграма – анадып্লосіс – падхват – эпанастрафа – стык* (ПС-2004). Для літаратуразнаўчай тэрміналогіі характэрная сінанімія запазычаных тэрмінаў-назоўнікаў і полілексемных тэрмінаў.

4.1.3 Функцыянаванне запазычаных тэрмінаў-назоўнікаў у тэрміналогіі філалогіі, філасофіі і сацыялогіі

Тэрміналогія філасофіі. У філасофскіх артыкулах сустракаюцца як кадыфікаваныя іншамоўныя тэрміны: *антрапацэнтрызм, гуманізм, соцыум* [60], *імператыў, індывід* [21] і інш., так і тэрміны, незафіксаваныя ў даследаваных лексікаграфічных працах: *гуманізацыя, інкультурацыя, топас, філасофстваванне* [60], *дэтэрмінант, ідэалагема, метатэорыя, нарматыў* [61]. У сферы функцыянавання выкарыстоўваюцца комплексныя тэрміны (з іншамоўнымі кампанентамі), якія не былі зафіксаваны ў даследаваных лексікаграфічных працах: *парадыгма талеранцыі, сацыяльная эксплуатацыя, тэорыя прэдэстынацыі* [21], *эпістэмалагічная сітуацыя* [61].

Тэрміналогія сацыялогіі. У артыкулах, прысвечаных сацыялагічнай праблематыцы, утрымліваюцца як іншамоўныя тэрміны, зафіксаваныя ў даследаваных лексікаграфічных працах (*абсентэіст, рэспандэнт, рэферэндум, электарат* [178], *кантэнт-аналіз* [171]), так і незафіксаваныя адзінкі: *рэцэпцыя* [171] і інш.

Такая ж сітуацыя і з комплекснымі тэрмінамі: ёсць як тэрміны з іншамоўным кампанентам / іншамоўнымі кампанентамі, зафіксаваныя ў даследаваных лексікаграфічных працах: *сацыялогія адукацыі* [171] і інш., так і незафіксаваныя састаўныя найменні з іншамоўным кампанентам / іншамоўнымі кампанентамі: *інстытуцыянальны дыкурс, сацыякультурны фактар* [128], *інфармацыйны выбух, канцэпцыя гістарыцызму В. Дыльтэя, метадалогія сацыягуманітарных ведаў, метатэарэтычная сацыялогія ведаў, постнекласічная рэальнасць, сацыяльна-гістарычная сітуацыя, сацыякультурны кантэкст, сацыялогія літаратуры, сацыяльны статус-кво, тэорыя камунікатыўнага дзеяння Ю. Хабермаса, тэорыя поля П. Бурд'е, тэорыя рэферэнцый Н. Лумана, тэорыя сацыяльных роляў* [171], *электаральная актыўнасць* [178] і інш.

Філалагічная тэрміналогія. У шматлікіх артыкулах і манаграфіях, прысвечаных лінгвістычным і літаратуразнаўчым праблемам, шырока выкарыстоўваюцца тэрміны-назоўнікі, зафіксаваныя ў лексікаграфічных працах: *абрэвіяцыя, афіксацыя, кампазіцыя, тэрміналагізацыя* і інш. [123], а таксама тэрміны, якія не фіксуюцца ў прааналізаваных слоўніках: 1) запазычаныя тэрміны-назоўнікі: *агіонімы* [34], *канцэпт, канцэптасфера* [39], *транстэрміналагізацыя* [123]; 2) шматкампанентныя тэрміны, у склад якіх уваходзяць запазычаныя назоўнікі: *мегаструктура слоўніка, макраструктура слоўніка, мікраструктура слоўніка* [55], *мастацкі дыкурс* [39], *семантыка дынамічнай лакалізацыі* [181].

4.2 Тэрміны-прыметнікі

Прыметнікі складаюць параўнальна невялікую колькасць сярод запазычаных тэрмінаў у галіне філалогіі, філасофіі, сацыялогіі. Агульнаўжывальныя прыметнікі адносяцца да пэўнага разраду ў залежнасці ад лексічнага значэння і граматычных асаблівасцей. Але тэрміны-прыметнікі звычайна пазбаўляюцца характарыстык якасных прыметнікаў. Гэта выяўляецца не толькі ў значэнні, але і ў фармальнай адсутнасці ступеняў параўнання. Тэрміны-прыметнікі часта паказваюць не якасную характарыстыку, а рода-відавую адносіны паміж прадметамі, паняццямі, з'явамі [51, с. 50].

У тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі зафіксаваны такія іншамоўныя прыметнікі, як *аб'ектыўны, аўтарытарны, дэістычны, дуалістычны,*

ідэалістычны, інтэлігібельны ('спасцігаемы толькі розумам і недаступны для пачуццёвага пазнання'; ТСФ-96, с. 31), *лаяльны, нацыянальны, сацыяльны, трансцэндэнтальны* ('уласцівы розуму, не набыты з вопыту'; ТСФ-96, с. 67), *трансцэндэнтны* ('недаступны пазнанню'; ТСФ-96, с. 67) і інш. Іншамоўныя прыметнікі выступаюць зыходнай асновай для ўтварэння назоўнікаў з абстрактным значэннем: *аб'ектыўны* → *аб'ектыўнасць*, *лаяльны* → *лаяльнасць*, *нацыянальны* → *нацыянальнасць*, *трансцэндэнтальны* → *трансцэндэнтальнасць*, а таксама прыслоўяў з суфіксам *-а*: *аб'ектыўны* → *аб'ектыўна*, *лаяльны* → *лаяльна*.

У склад тэрміналогіі філалогіі ўваходзяць іншамоўныя прыметнікі *адвербіяльны, ад'ектыўны, аказіянальны, акустычны, анафарычны, антанімічны, апікальны, атрыбутыўны, бінарны, вакальны, вербальны, графічны, дэнтальны, ідыяматычны, імпліцытны, канвергентны, макаранічны, лексічны, нумератыўны, сінхронны* і інш.

4.2.1 Словаўтварэнне ад асноў іншамоўных прыметнікаў

Тэрміналогія сацыялогіі і філасофіі. Дастаткова прадуктыўным з'яўляецца словаўтваральны тып, які мае першым кампанентам **сацыя-** (ад лац. *socialis* 'грамадскі'): *сацыябіялагічны, сацыягуманітарны, сацыякультурны, сацыялінгвістычны, сацыяметрычны, сацыяпрыродны, сацыяпсіхалагічны, сацыястатыстычны*.

Для ўтварэння прыметнікаў у грамадска-палітычнай тэрміналогіі выкарыстоўваецца словаўтваральны тып з першым кампанентам **сацыял-**: *сацыял-дэмакратычны, сацыял-згодніцкі, сацыял-імперыялістычны, сацыял-імперыялісцкі, сацыял-патрыятычны, сацыял-пацыфісцкі, сацыял-рэвалюцыйны, сацыял-рэфармісцкі, сацыял-фашысцкі*.

Субстантывы з суфіксам -асць: *апалітычны* → *апалітычнасць*, *аналітычны* → *аналітычнасць* (РБС-70, БПС-2011), *антаганістычны* → *антаганістычнасць* (РБС-70), *гетэрагенны* → *гетэрагеннасць* (БПС-2011), *дагматычны* → *дагматычнасць* (РБС-70, БПС-2011), *дыялектычны* → *дыялектычнасць* (РБС-70), *ідэйны* → *ідэйнасць* (РБС-70, ТСФ-96, БПС-2011), *метафізічны* → *метафізічнасць* (РБС-70), *сінтэтычны* → *сінтэтычнасць* (РБС-70), *стыхійны* → *стыхійнасць* (ТСФ-96), *філасафічны* → *філасафічнасць* – ад асноў прыметнікаў **грэчаскага** паходжання; *абсалютны* → *абсалютнасць* (РБС-70), *абстрактны* → *абстрактнасць* (РБС-70), *адэкватны* → *адэкватнасць* (БПС-2011), *акцыдэнтальны* → *акцыдэнтальнасць* (РБС-70), *амбівалентны* → *амбівалентнасць* (ТСФ-96), *антычны* → *антычнасць*, *апрыёрны* → *апрыёрнасць* (РБС-70), *гуманны* → *гуманнасць* (РБС-70), *дыскрэтны* → *дыскрэтнасць* (ТСФ-96), *іманентны* → *іманентнасць* (РБС-70), *імператыўны* → *імператыўнасць* (РБС-70),

інтэлігібельны → *інтэлігібельнасць* (РБС-70), *інтэрсуб'ектыўны* → *інтэрсуб'ектыўнасць* (РБС-70), *інтэнсіянальны* → *інтэнсіянальнасць* (ТСФ-96), *інтэнцыя-нальны* → *інтэнцыянальнасць* (ТСФ-96), *ірацыянальны* → *ірацыянальнасць* (РБС-70), *ірэальны* → *ірэальнасць* (РБС-70), *калегіяльны* → *калегіяльнасць* (БПС-2011), *калектыўны* → *калектыўнасць* (РБС-70), *казуальны* → *казуальнасць* (РБС-70, ТСФ-96), *латэнтны* → *латэнтнасць* (БПС-2011), *ментальны* → *ментальнасць* (БЭ-96), *нацыянальны* → *нацыянальнасць* (РБС-70), *нестабільны* → *нестабільнасць* (БПС-2011), *публічны* → *публічнасць* (РБС-70), *рэальны* → *рэальнасць* (РБС-70), *рэлятывы* → *рэлятывасць* (РБС-70), *рэфлектывы* → *рэфлектывасць* (РБС-70), *сацыяльны* → *сацыяльнасць*, *спантанны* → *спантаннасць* (БЭ-96), *спекулятыўны* → *спекулятыўнасць* (БПС-2011) (спекулятивнасць), *спекуляцыйны* → *спекуляцыйнасць* (РБС-70) (умозрительнасць), *стабільны* → *стабільнасць* (РБС-70), *суб'ектны* → *суб'ектнасць* (БПС-2011), *суб'ектыўны* → *суб'ектыўнасць* (РБС-70), *субстанцыяльны* → *субстанцыяльнасць* (РБС-70), *трансцэндэнтны* → *трансцэндэнтнасць* (РБС-70), *эквівалентны* → *эквівалентнасць* (ТСФ-96) – ад асноў прыметнікаў **лацінскага** паходжання; *люмпенізаваны* (дзеепрыметнік) → *люмпенізаванасць* – ад асноў **нямецкага** паходжання; *агрэсіўны* → *агрэсіўнасць* (РБС-70), *аўтарытарны* → *аўтарытарнасць*, *геніяльны* → *геніяльнасць* (БЭ-96), *дэкласаваны* → *дэкласаванасць* (РБС-70), *ідэальны* → *ідэальнасць* (РБС-70), *інварыянтны* → *інварыянтнасць* (ТСФ-96, БПС-2011), *індывідуальны* → *індывідуальнасць* (РБС-70, ТСФ-96), *канкрэтны* → *канкрэтнасць* (РБС-70), *лаяльны* → *лаяльнасць* (РБС-70), *мадальны* → *мадальнасць* (ТСФ-96, БПС-2011), *маргінальны* → *маргінальнасць* (ТСФ-96), *партыйны* → *партыйнасць* (РБС-70) – ад асноў прыметнікаў **французскага** паходжання.

Субстантывы з суфіксам -ец абазначаюць асоб па іх адносінах да грамадскай плыні, вучэння, групы [15, с. 234]: *берніштэйніянскі* → *берніштэйніянец* (РБС-70), *гегельянскі* → *гегельянец* (РБС-70), *кантыянскі* → *кантыянец* (РБС-70); *младагегельянскі* → *младагегельянец* (РБС-70), *старагегельянскі* → *старагегельянец* (РБС-70) – ад асноў **нямецкага** паходжання.

Субстантывы з суфіксам -ізм/-ызм: *арганічны* → *арганіцызм* (ТСФ-96, БПС-2011), *вальтэр'янскі* → *вальтэр'янізм* (РБС-70) – ад асноў **французскага** паходжання, *інстынктыўны* → *інстынктывізм* (БЭ-96), *казуальны* → *казуалізм* (РБС-70), *кумулятыўны* → *кумулятывізм* (БПС-2011) – ад асноў **лацінскага** паходжання; *еўрапейскі* → *еўрапеізм* (БПС-2011) – ад асноў **грэчаскага** паходжання; *гільдзейскі* (сацыялізм) → *гільдэізм* (БЭ-96) – ад асноў **нямецкага** паходжання.

Субстантывы з фармантам -ств-а/-цтв-а: *лютэранскі* → *лютэранства*, *пратэстанцкі* → *пратэстанцтва* (РБС-70) – ад асноў **нямецкага** паходжання, *мусульманскі* → *мусульманства*, *магаметанскі* → *магаметанства* – ад асноў **арабскага** паходжання, *сектанцкі* → *сектанцтва*, *дыктатарскі* → *дыктатарства* (РБС-70), *прэсвітэрыянскі* → *прэсвітэрыянства* – ад асноў **лацінскага** паходжання; *піфагарэйскі* → *піфагарэйства* (РБС-70) – ад асноў **грэчаскага** паходжання; *дактрынёрскі* → *дактрынёрства* (РБС-70) – ад асноў **французскага** паходжання; *лідарскі* → *лідарства* (БПС-2011), *пурытанскі* → *пурытанства* (РБС-70) – ад асноў **англійскага** паходжання.

Субстантывы, утвораныя марфалага-сінтаксічным спосабам: *абстрактнае* (ТСФ-96), *абсалютнае*, *абсалютна-анасродкаванае*, *абсалютна-безумоўнае*, *абсалютна-ісціннае*, *абсалютна-непасрэднае*, *абстрактна-ўсеагульнае*, *апрыёрнае*, *ірацыянальнае*, *спекуляцыйнае*, *субстанцыяльнае*, *трансцэндэнтальнае* (усе – РБС-70), *аб’ектыўнае* (БПС-2011), *адэкватнае* (БПС-2011), *ірэальнае* (ТСФ-96), *рацыянальнае* (БЭ-96), *спантаннае* (ТСФ-96), *спекулятыўнае* (ТСФ-96), *суб’ектыўнае* (БЭ-96, БПС-2011), *трансцэндэнтнае* (БЭ-96) – ад асноў **лацінскага** паходжання; *лагічнае* (РБС-70), *трагічнае* (ТСФ-96) – ад асноў **грэчаскага** паходжання; *ідэальнае* (РБС-70), *канкрэтнае* (ТСФ-96) – ад асноў **французскага** паходжання.

Прыслоўі з суфіксам -а: *сацыяльны* → *сацыяльна* – ад асноў **лацінскага** паходжання; *філасафічны* → *філасафічна* – ад асноў **грэчаскага** паходжання.

Прыметнікі з прэфіксам да- Уласнабеларускі прэфікс можа спалучацца з запазычанай асновай: *дакласавы*, *дасацыялістычны* (абодва – РБС-70).

Прыметнікі з прэфіксам анты- абазначаюць прымету, супрацьлеглую або супрацьпастаўленую той, што названа ўтваральным словам. Гэты тып прадуктыўны ў грамадска-палітычнай і навукова-тэхнічнай тэрміналогіі [15, с. 311]: *антыамерыканскі*, *антыбальшавіцкі*, *антыбеларускі*, *антыбрытанскі*, *антыбуржуазны*, *антыбюракратычны*, *антываенны*, *антыгуманістычны*, *антыдзяржаўны*, *антызаходніцкі*, *антыімперскі*, *антыімперыялістычны*, *антыінтэлектуальны*, *антыінтэлігенцкі*, *антыісламскі*, *антыкаланіяльны*, *антыкамуністычны*, *антыканстытуцыйны*, *антыкапіталістычны*, *антыкаталіцкі*, *антыклерыкальны*, *антыкультавы*, *антыліберальны*, *антымарксісцкі*, *антымаскоўскі*, *антыматэрыялістычны*, *антымілітарысцкі*, *антынародны*, *антына-таўскі*, *антынацысцкі*, *антынацыянальны*, *антынямецкі*, *антыпартыйны*, *антыперабудовачны*, *антыпольскі*, *антыправаслаўны*, *антыпралетарскі*, *антыпрэзідэнцкі*, *антырасійскі*, *антырэлігійны*, *анты-сацыял-*

дэмакратычны, антысацыялістычны, антысацыяльны, антыславянскі, антысталінісцкі, антысталінскі, антысхаластычны, антытаталітарны, антытурэцкі, антыўніяцкі, антыўрадавы, антыцаркоўны, антычалавечны, антыэстэтычны (усе прыклады ўзяты з Вялікага слоўніка беларускай мовы Ф. А. Піскунова [138]).

Складаня прыметнікі. У тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі складаня прыметнікі, першым кампанентам якіх з’яўляюцца суфіксальныя асновы прыметнікаў *сацыяльн-* і *філасофск-*, складаюць значную колькасць: *сацыяльна-антаганістычны, сацыяльна-біялагічны, сацыяльна-бытавы, сацыяльна-выхаваўчы, сацыяльна-гігіенічны, сацыяльна-гістарычны, сацыяльна-грамадскі, сацыяльна-гуманітарны, сацыяльна-дэмаграфічны, сацыяльна-крытычны, сацыяльна-культурны, сацыяльна-палітычны, сацыяльна-педагагічны, сацыяльна-пераўтваральны, сацыяльна-побытавы, сацыяльна-прававы, сацыяльна-пратэставы, сацыяльна-прафесійны, сацыяльна-працоўны, сацыяльна-псіхалагічны, сацыяльна-спартыўны, сацыяльна-філасофскі, сацыяльна-экалагічны, сацыяльна-эканамічны, сацыяльна-эстэтычны, сацыяльна-этнічны, сацыяльна-этычны; філасофска-алегарычны, філасофска-антра-палагічны, філасофска-апавядальны, філасофска-багаслоўскі, філасофска-гістарычны, філасофска-дыдактычны, філасофска-ідэалістычны, філасофска-літаратурны, філасофска-мастацкі, філасофска-матэрыя-лістычны, філасофска-містычны, філасофска-навуцальны, філасофска-сацыялагічны, філасофска-светапоглядны, філасофска-сузіральны, філа-софска-тэалагічны, філасофска-тэарэтычны, філасофска-філалагічны, філасофска-эканамічны, філасофска-элегічны, філасофска-эстэтычны, філасофска-этычны, філасофска-юрыдычны.*

Дзеясловы з суфіксам *-ізава-/-ызава-* ўтвараюцца ад прыметнікаў і маюць значэнне ‘надзяляць прыметай, уласцівай утваральнаму слову’: *большавіцкі* → *большавізаваць*, *дэмакратычны* → *дэмакратызаваць*. Пры ўтварэнні адсякаюцца суфіксы ўтваральных прыметнікаў *-ск-* (*-цк-*), *-чн-*. Тып прадуктыўны ў грамадска-палітычнай тэрміналогіі [15, с. 325].

Адзінкі іншамоўнага паходжання ў складзе комплексных тэрмінаў. Прыметнікі іншамоўнага паходжання ўваходзяць у склад састаўных тэрмінаў у сучаснай беларускай мове. Найбольш часта сустракаюцца наступныя мадэлі:

1) **“прыметнік + назоўнік”**: толькі прыметнік іншамоўнага паходжання: *абсалютны дух* (ТСФ-96), *анкетнае апытанне* (БПС-2011), *ідэалагічныя адносіны* (БПС-2011), *нацыянальная меншасць* (БПС-2011), *сацыяльная абарона* (БПС-2011); абодва тэрміны іншамоўнага паходжання: *аксіяматычны метад* (ТСФ-96), *аналітычная філасофія* (ТСФ-96), *сістэмны аналіз* (БПС-2011);

2) **“назоўнік + прыметнік + назоўнік у родным склоне”**: агенты палітычнай сацыялізацыі (БПС-2011), праграма сацыялагічнага даследавання (БПС-2011), заканамернасць аб’ектыўнага свету (РБС-70), катэгорыі матэрыялістычнай дыялектыкі (РБС-70);

3) **“прыметнік + назоўнік + назоўнік у родным склоне”**: абсалютнае адзінства процілегласцей (РБС-70), абсалютная колькасць насельніцтва (РБС-70), абстрактна-тэарэтычны пункт погляду (РБС-70), абстрактная дзейнасць мыслення (РБС-70), апрыйёрныя законы думкі (РБС-70), геліяцэнтральная сістэма свету (РБС-70), гendarны падзел працы (БПС-2011), глабальныя праблемы сучаснасці (ТСФ-96), ідэальны тып бюракратыі (БПС-2011);

4) **“прыметнік + прыметнік + назоўнік”**: адзінкавае эмпірычнае быццё (РБС-70), апрыйёрнае сінтэтычнае суджэнне (РБС-70), сацыяльныя кансэнсусныя інтарэсы (БПС-2011), электаральныя сацыялагічныя даследаванні (БПС-2011);

5) **“прыметнік + назоўнік + прыназоўнік + назоўнік”**: арганічная школа ў сацыялогіі (ТСФ-96), біялагічны накірунак у сацыялогіі (ТСФ-96), геаграфічная школа ў сацыялогіі (ТСФ-96).

Чатырохкампанентныя тэрміны сустракаюцца рэдка: *крытэрыі сацыяльнай структуры грамадства* (БПС-2011), як і пяцікампанентныя: *вышэйшая ступень развіцця арганічнага свету* (РБС-70).

Філалагічная тэрміналогія. Прыметнікі з прэфіксам а- (з грэчаскай мовы): *семантычны* → *асемантычны*, *тэматычны* → *атэматычны* (СЛТ-90).

Прыметнікі з прэфіксам пры-: *субстантыўны* → *прысубстантыўны* (СЛТ-90) – ад асноў **лацінскага** паходжання.

Субстантывы з суфіксам -асць: *афарыстычны* → *афарыстычнасць* (СЛТ-90), *граматны* → *граматнасць*, *ідэйны* → *ідэйнасць* (КЛС-69, СЛТ-83), *полістрафічны* → *полістрафічнасць* (ПС-2004), *танальны* → *танальнасць* (СЛТ-62) – ад асноў **прыметнікаў грэчаскага** паходжання; *ірэлевантны* → *ірэлевантнасць* (СЛТ-90), *перфектыўны* → *перфектыўнасць* (СЛТ-90), *празаічны* → *празаічнасць*, *прэдыкатыўны* → *прэдыкатыўнасць* (БЭ-96), *санорны* → *санорнасць* (СЛТ-62), *тэндэнцыйны* → *тэндэнцыйнасць* (СЛТ-83) – ад асноў **лацінскага** паходжання; *віртуозны* → *віртуознасць* (КЛС-69), *мадальны* → *мадальнасць* (СЛТ-90), *намінатыўны* → *намінатыўнасць* (БЭ-96), *нарматыўны* → *нарматыўнасць* (СЛТ-90), *тыповы* → *тыповасць*, *экспрэсіўны* → *экспрэсіўнасць* (КЛС-69) – ад асноў **французскага** паходжання.

Адпрыметнікавыя субстантывы з суфіксам -ізм/-ызм абазначаюць ‘элемент мовы як носьбіт прыметы, названай утваральным словам’, тып прадуктыўны ў навуковай тэрміналогіі [15, с. 219]: *дыялектычны* →

дыялектызм (СЛТ-62), *полісемантычны* → *полісемантызм* (СЛТ-90) – ад асноў **грэчаскага** паходжання; *празаічны* → *празаізм* (СЛТ-83), *канцылярыскі* → *канцылярызм* (СЛТ-90) – ад асноў **лацінскага** паходжання; *тэхнічны* → *тэхніцызм* (СЛТ-90) – ад асноў **грэчаскага** паходжання. Пры ўтварэнні такіх назоўнікаў адсякаюцца канцавыя часткі ўтваральных асноў **-ічн-/-ычн-**. Цікавасць выклікае тэрмін *латынізм* (СЛТ-62). Відавочна, што гэты тэрмін матываваны назоўнікам *латынь*, а не прыметнікам *лацінскі*. У *Вялікім слоўніку беларускай мовы* Ф. А. Піскунова [138] зафіксаваны словы *лацінізм, лаціна* (лацінская мова).

Субстантывы з фармантам -ств-а/-цтв-а. Вытворныя з гэтым фармантам абазначаюць розныя працэсы, прыметы: *наватарскі* → *наватарства* (ПС-2004) – ад асноў **лацінскага** паходжання.

Субстантывы з суфіксам -ік абазначаюць канкрэтныя прадметы як носьбіты прыметы, названай утваральным словам: *тактавы* → *тактавік* (БЭ-96) – ад асноў **лацінскага** паходжання.

Субстантывы, утвораныя марфалага-сінтаксічным спосабам: *патэтычны* → *патэтычнае* (БЭ-96), *трагічны* → *трагічнае* (БЭ-96) – ад асноў **грэчаскага** паходжання; *тыповы* → *тыповае* (ПС-2004) – ад асноў **французскага** паходжання.

Складаныя прыметнікі са спалучальнымі адносінамі кампанентаў менш прадстаўлены ў філалагічнай тэрміналогіі, чым у філасофска-сацыялагічнай: *атрыбутыўна-прэдыкатыўны* (СЛТ-90), *празаічна-вершаваны* – ад асноў **лацінскага** паходжання; *структурна-семантычны* (СЛТ-90) – ад асноў **грэка-лацінскага** паходжання.

Дзеясловы з суфіксам -ізава-/-ызава- ўтвараюцца ад прыметнікаў: *драматычны* → *драматызаваць*.

Адзінкі іншамоўнага паходжання як кампаненты комплексных тэрмінаў. Прыметнікі іншамоўнага паходжання актыўна ўдзельнічаюць у канструяванні полілексемных тэрмінаў, якія складаюць наступныя мадэлі:

1) **“прыметнік + назоўнік”**: *аглютынатывуныя мовы* (СЛТ-62), *акадэмічнае выданне* (СЛТ-83), *акрафанічнае пісьмо* (СЛТ-62), *атрыбутыўныя адносіны* (СЛТ-62), *аўтарская мова* (СЛТ-83), *катэгарыяльныя паказчыкі* (СЛТ-62), *літаратурны ўплыў* (КЛС-69);

2) **“прыметнік + прыметнік + назоўнік”**: *казанская лінгвістычная школа, складанае сінтаксічнае цэлае* (СЛТ-90), *сінанімічныя сінтаксічныя канструкцыі* (СЛТ-62);

3) **“прыметнік + назоўнік + назоўнік у родным склоне”**: *абсалютны канец слова* (СЛТ-62), *абстрактнае значэнне слова* (СЛТ-62), *артыкуляцыйная база мовы* (СЛТ-62), *камбінаторныя змены гукаў* (СЛТ-62), *марфалагічнае члянэнне слова* (СЛТ-62), *марфалагічны прынцып*

арфаграфіі (СЛТ-90), *фанетычныя чаргаванні гукаў* (СЛТ-62), *фразеалагічны склад мовы* (БЭ-96).

4) **“назоўнік + прыметнік + назоўнік у родным склоне”**: *назоўнікі суб’ектыўнай ацэнкі* (СЛТ-90);

5) **“прыслоўе + прыметнік + назоўнік”**: *стылістычна нейтральныя словы* (СЛТ-90).

Такім чынам, ад запазычаных прыметнікаў утвараюцца назоўнікі (суфіксальным спосабам, марфалага-сінтаксічным спосабам), прыслоўі (суфіксальным спосабам), прыметнікі (прэфіксальным спосабам, кампазіцыяй), дзеясловы (суфіксальным спосабам). Прыметнікі іншамоўнага паходжання ўваходзяць у склад комплексных тэрмінаў у сучаснай беларускай мове.

У тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі прадуктыўнымі з’яўляюцца адпрыметнікавыя дэрываты з суфіксам *-асць* (назоўнікі), з прэфіксам *анты-* (прыметнікі), кампазіты са спалучальнымі адносінамі кампанентаў (першы кампанент *сацыяльна-*, *філасофска-*). Адзначым, што ў філалагічнай тэрміналогіі прадуктыўнасцю вызначаюцца адпрыметнікавыя субстантывы з суфіксам *-ізм/-ызм*.

4.2.2 Сінанімія і функцыянаванне запазычаных тэрмінаў-прыметнікаў у тэрміналогіі філалогіі, філасофіі і сацыялогіі

Сінанімія прадстаўлена мадэллю, калі сінанімічнымі з’яўляюцца тэрмін, утвораны ад іншамоўнай асновы, і тэрмін, утвораны ад беларускай асновы: *пацыфіскі – мірлівы* (БНТ-11), *прогрэсіўны – наступовы* (БНТ-11).

Функцыянаванне тэрмінаў-прыметнікаў у сацыялогіі. У артыкулах выкарыстоўваюцца як комплексныя тэрміны з іншамоўным прыметнікам, зафіксаваныя ў даследаваных лексікаграфічных працах: *сацыялагічнае даследаванне* [171] і інш., так і незафіксаваныя састаўныя найменні: *дэмаграфічны крызіс, дэмаграфічнае развіццё, рэпрадуктыўны патэнцыял, сацыяльна-дэмаграфічная група* [93], *ідэя сацыяльнага дзеяння, інфармацыйны выбух* [171], *сацыяльны бар’ер* [128], *электаральная актыўнасць, электаральныя настроі, электаральныя наводзіны* [178].

Функцыянаванне тэрмінаў-прыметнікаў у тэрміналогіі філасофіі. У артыкулах на філасофскую тэматыку сустракаюцца наступныя незафіксаваныя ў лексікаграфічных працах комплексныя тэрміны з іншамоўнымі прыметнікамі: *антрапацэнтрычны падыход, спекулятыўныя канструкцыі, філасофскі феномен* [60].

Сінанімія тэрмінаў-прыметнікаў у філалогіі. Сінонімамі з’яўляюцца іншамоўны і ўласнабеларускі тэрміны: *абстрактны – адцягнены* (БНТ-15), *акустычны – слухавы* (БНТ-15), *аналёгічны – падобны*

(БНТ-15), *аналітычны – раскладны* (БНТ-15), *граматны – пісьменны* (БНТ-15), *лексычны – слоўны* (БНТ-15), *лінгвістычны – мовазнаўчы* (БНТ-15); *лексычны – слоўны* (БНТ-15).

Функцыянаванне тэрмінаў-прыметнікаў у філалогіі. У артыкулах на лінгвістычную тэматыку выкарыстоўваюцца наступныя незафіксаваныя ў лексікаграфічных працах комплексныя тэрміны з іншамоўнымі прыметнікамі: *кампенсаторны кампанент, лакатыўныя кампаненты* [181], *матывацыйныя асновы* [34].

4.3 Тэрміны-дзеясловы

Дзеясловы ўтвараюць невялікую групу сярод іншамоўных слоў у тэрміналагічнай лексіцы. У філалагічную тэрміналогію ўключаны тэрміны *акцэнтаваць, ётаваць, скланяць*; у лексікаграфічных крыніцах філасофіі і сацыялогіі зафіксаваны тэрміны *абстрагаваць, арганізоўваць, бунтаваць, абстрагаваць, дыскрымінаваць, дэдуцыраваць, дэклашаваць, дэклашавацца, дэмакратызаваць* і інш.

4.3.1 Словаўтварэнне ад асноў іншамоўных дзеясловаў

Тэрміналогія сацыялогіі і філасофіі. Субстантывы з фармантам **-нн-е** ўтвараюцца ад асноў дзеясловаў **англійскага** паходжання: *лідзіраваць* → *лідзіраванне*; ад асноў **грэчаскага** паходжання: *гіпастазаваць* → *гіпастазаванне* (БПС-2011), *прагназаваць* → *прагназаванне* (РБС-70), *філасафаваць* → *філасафаванне*, *філасофст-ваваць* → *філасофстваванне*; ад асноў **лацінскага** паходжання: *абстрагаваць* → *абстрагаванне* (РБС-70), *рэфлектаваць* → *рэфлектаванне* (РБС-70), *стымуляваць* → *стымуляванне* (РБС-70), *суб'ектывіраваць* → *суб'ектывіраванне* (РБС-70); ад асноў **французскага** паходжання: *дэклашаваць* → *дэклашаванне* (РБС-70), *мадэляваць* → *мадэляванне* (ТСФ-96).

Субстантывы з фармантам -ацыј-а, якія ўтвараюцца ад дзеясловаў, абазначаюць пераважна адцягненае дзеянне. У якасці ўтваральных выступаюць дзеясловы на **-аваць**: *ідэнтыфікаваць* → *ідэнтыфікацыя* (БПС-2011), *матываваць* → *матывацыя* (БПС-2011), *папулярываваць* → *папулярывацыя* (БПС-2011) – ад асноў **французскага** паходжання; **-ізаваць/-ываваць**: *лібералываваць* → *лібералывацыя* (БПС-2011), *маргіналізаваць* → *маргіналізацыя* (БПС-2011) – ад асноў **французскага** паходжання; *вугарываваць* → *вугарывацыя* (БЭ-96), *інстытуцыяналізаваць* → *інстытуцыяналізацыя* (БПС-2011), *пралетарываваць* → *пралетарывацыя* (БПС-2011), *сакралываваць* → *сакралывацыя* (ТСФ-96), *субстанцыялізаваць* → *субстанцыялізацыя* (РБС-70), *фемінізаваць* → *фемінізацыя* (БПС-2011)

– ад асноў **лацінскага** паходжання; *люмпенізаваць* → *люмпенізацыя* – ад асноў **нямецкага** паходжання; *фашызаваць* → *фашызацыя* (РБС-70) – ад асноў **італьянскага** паходжання; *вестэрнізаваць* → *вестэрнізацыя* (БПС-2011) – ад асноў **англійскага** паходжання.

Субстантывы з фармантам -оўк-а: *матывіраваць* → *матывіроўка* (БПС-2011) – ад асноў **французскага** паходжання.

Аддзяяслоўная прэфіксацыя. У сучаснай беларускай мове актыўна ўжываюцца дзеясловы з прэфіксамі *пад-, за-, пра-, па-*, утвораныя ад дзеясловаў, якія маюць англійскія асновы [69, с. 92–93]: *байкатаваць* → *забайкатаваць*, *інтэрв’юіраваць* → *праінтэрв’юіраваць*. Дзеясловы ўтвараюцца і **постфіксальным** спосабам, калі да дзеясловаў, утвораных ад асноў іншамоўнага паходжання, далучаецца постфікс **-ца**: *люмпенізаваць* → *люмпенізавацца*, *байкатаваць* → *байкатавацца*.

Тэрміналогія філалогіі. **Субстантывы з фармантам -нн-е:** *акцэнтаваць* → *акцэнтаванне* (СЛТ-90) (*акцэнтаваньне* (БНТ-15)), *рэдагаваць* → *рэдагаванне* (КЛС-69), *транскрыбіраваць* → *транскрыбіраванне* (СЛТ-90) – ад асноў **лацінскага** паходжання; *сінкапіраваць* → *сінкапіраванне* (ПС-2004) – ад асноў **грэчаскага** паходжання; *кальк-ваць* → *калькаванне* (СЛТ-62), *мадэліраваць* → *мадэліраванне* (СЛТ-90) – ад асноў **французскага** паходжання.

Субстантывы з фармантам -оўк-а: *інсцэніраваць* → *інсцэніроўка*, *скандаваць* → *скандоўка* – ад асноў **лацінскага** паходжання; *матывіраваць* → *матывіроўка* – ад асноў **французскага** паходжання; *рыфмаваць* → *рыфмоўка* (БЭ-96) – ад асноў **грэчаскага** паходжання.

Субстантывы з фармантам -ацыj-а/-ізацыj-а: *лексікалізаваць* → *лексікалізацыя* (СЛТ-62) *метафарызаваць* → *метафарызацыя* – ад асноў **грэчаскага** паходжання; *тэрміналагізаваць* → *тэрміналагізацыя* – ад асноў **грэка-лацінскага** паходжання.

Такім чынам, дзеясловы іншамоўнага паходжання з’яўляюцца базай для ўтварэння назоўнікаў суфіксальным спосабам, дзеясловаў прэфіксальным і постфіксальным спосабамі.

У тэрміналогіі філалогіі, філасофіі і сацыялогіі найбольш прадуктыўным з’яўляецца ўтварэнне назоўнікаў ад асноў дзеясловаў іншамоўнага паходжання пры дапамозе фармантаў **-нн-е** і **-ацыj-а**.

4.3.2 Сінанімія і функцыянаванне запазычаных тэрмінаў-дзеясловаў у тэрміналогіі філалогіі, філасофіі і сацыялогіі

Функцыянаванне дзеясловаў у тэрміналогіі сацыялогіі і філасофіі. У навуковых тэкстах, прысвечаных сацыяльна-філасофскай праблематыцы, у пераважнай большасці дзеясловы належаць да агульнаўжывальнай ці агульнанавуковай лексікі, якая ўключае і іншамоўныя адзінкі: *дэтэрмінаваць, ілюстравацца, кагерыраваць, пазіцыянаваць, эксплікаваць* [61], *інспіраваць, прэтэндаваць* [60]; *акцэнтавацца, дамінаваць, інтэрпрэтаваць* [116] – ад асноў лацінскага паходжання.

Сінанімія тэрмінаў-дзеясловаў у тэрміналогіі філалогіі, сацыялогіі і філасофіі. Зафіксаваныя адзінкавыя выпадкі сінаніміі тэрмінаў-дзеясловаў: *дэкладываць – абяскласіць* (БНТ-11), *утраваць – увыдатняць* (БНТ-15).

Функцыянаванне дзеясловаў у тэрміналогіі філалогіі. Для навуковых тэкстаў, прысвечаных філалагічнай праблематыцы, характэрна выкарыстанне ўласнабеларускіх дзеясловаў, якія належаць да агульнанавуковай ці агульнаўжывальнай лексікі: *абазначаць, адрознівацца, вылучаць, паказваць, удакладняць* і інш.; але сустракаюцца і запазычаныя адзінкі: *акцэнтаваць, фіксаваць* [55] – ад асноў лацінскага паходжання.

Вывады да главы 4

1. Назоўнікі іншамоўнага паходжання складаюць большасць сярод запазычаных тэрмінаў і актыўна ўдзельнічаюць у словаўтваральным працэсе прымаючай мовы; ад асноў назоўнікаў іншамоўнага паходжання ўтвараюцца назоўнікі, прыметнікі і дзеясловы (марфалагічным спосабам), комплексныя тэрміны (сінтаксічным спосабам). Запазычаныя прыметнікі з'яўляюцца базай для ўтварэння назоўнікаў (суфіксальным і марфалагічным спосабамі), прыслоўяў (суфіксальным спосабам), прыметнікаў (прэфіксальным спосабам, кампазіцыяй), дзеясловаў (суфіксальным спосабам). Прыметнікі іншамоўнага паходжання ўваходзяць у склад комплексных тэрмінаў сучаснай беларускай мовы. Дзеясловы іншамоўнага паходжання матывуюць назоўнікі (утвараюцца суфіксальным спосабам), дзеясловы (прэфіксальным і постфіксальным спосабамі).

2. Абстрактныя назоўнікі дамінуюць сярод запазычанняў у філасофска-сацыялагічнай тэрміналогіі ў адрозненне ад філалагічнай, дзе пераважаюць канкрэтныя. Абстрактныя назоўнікі таксама складаюць вялікую групу ў філалогіі. Зборныя назоўнікі прадстаўлены невялікімі групамі ў абедзвюх тэрмінасістэмах. Дастаткова вялікую колькасць філасофска-сацыялагічных тэрмінаў складаюць асабовыя назоўнікі. Тэрміналагічныя прыметнікі звычайна выяўляюць не якасную характарыстыку, а рода-відавья адносіны паміж паняццямі, прадметамі.

3. У тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі пры ўтварэнні ад іншамоўных асноў назоўнікаў найбольшай прадуктыўнасцю вылучаюцца адсубстантыўныя дэрываты-назоўнікі з суфіксам *-ізм/-ызм* (*іерагліфізм, лагіцызм, рытуалізм*); прэфіксамі *анты-* (*антыгуманізм, антымарксізм, антыэстэтызм*), *дэ-* (*дэкамунізацыя, дэмілітарызацыя*), адпрыметнікавыя дэрываты з суфіксам *-асць* (*дагматычнасць, адэкватнасць, ірацыянальнасць*), з прэфіксам *анты-* (*антыімперскі, антыісламскі, антыліберальны*). Таксама з'яўляюцца прадуктыўнымі: кампазіцыя з кампанентамі *сацыя-*, *сацыял-* (*сацыягенетыка, сацыятэрапія; сацыял-згоднік, сацыял-пацыфіст*), складанне (першы кампанент: *сацыяльна-, філасофска-*: *сацыяльна-антаганістычны, сацыяльна-экалагічны; філасофска-антрапалагічны, філасофска-дыдактычны*). У філалагічнай тэрміналогіі пашырана ўтварэнне субстантываў суфіксальным спосабам ад асноў іншамоўных назоўнікаў з удзелам фарманта *-ацыj-а* і яго варыянтаў (*аманімацыя, манафтангізацыя, пірыхіізацыя*), фарманта *-ік-а* і яго варыянтаў (*графеміка, марфеміка, сінаніміка*), а таксама ўтварэнне прыметнікаў з дапамогай суфікса *-ічн-/ычн-* і субстантываў ад прыметнікаў іншамоўнага паходжання з суфіксам *-ізм/-ызм* (*дыялектызм, канцылярызм*). У філалагічнай і філасофска-сацыялагічнай тэрміналогіі дастаткова прадуктыўным з'яўляецца ўтварэнне назоўнікаў ад асноў дзеясловаў іншамоўнага паходжання пры дапамозе фармантаў *-нн-е* (*абстрагаванне, дэкласаванне; акцэнтаванне, рэдагаванне*) і *-ацыj-а* (*палітызацыя, папулярызацыя; лексікалізацыя, тэрміналагізацыя*).

4. Граматычна не засвоеныя назоўнікі не выяўляюць высокай словаўтваральнай актыўнасці. “Вялікі слоўнік беларускай мовы” Ф. А. Піскунова не фіксуе вытворных ад філалагічных тэрмінаў *бурымэ, вірале, кайнэ, лэ, маралітэ, рандо, фабліо*; філасофска-сацыялагічных тэрмінаў *наблік рылейшнз, наблісіці*; ад іншых тэрмінаў маюцца ўтварэнні: *клішэ* → *клішыраваць, факсіміле* → *факсімільны, эсэ* → *эсэіст*.

5. У тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі назоўнікі лацінскага, грэчаскага і французскага паходжання выяўляюць найбольшую словаўтваральную актыўнасць. Пры кампазіцыі пераважна выкарыстоўваюцца звязаныя першыя кампаненты грэчаскага паходжання (*анарха-, мета-, неа-, тэле-*). Прыметнікі грэчаскага, лацінскага і французскага паходжання, як і дзеясловы-галіцызмы, прымаюць найбольш актыўны ўдзел у словаўтварэнні.

6. У філалагічнай тэрміналогіі назоўнікі, прыметнікі і дзеясловы лацінскага і грэчаскага паходжання матывуюць найбольшую колькасць утварэнняў. Першыя і звязаныя кампаненты маюць пераважна грэчаскае паходжанне (*аўта-, акра-, ідыя-, мікра-, фона-*).

7. Для пурыстычнага этапу была дастаткова распаўсюджанай з’ява сінаніміі беларускіх і запазычаных тэрмінаў (*космополіт – сусьветнік, мірлівец – пацыфіст* і інш., БНТ-11). У наш час дублетныя варыянты таксама сустракаюцца, але з меншай частотнасцю, чым у 1920-я гг. (*гінекакратыя – матрыярхат, багаслоўе – тэалогія*, БПС-2011). Для лінгвістычнай тэрміналогіі характэрныя такія тыпы дублетнасці, як запазычаны тэрмін + беларускі тэрмін і запазычаны тэрмін + полілексемны тэрмін. У літаратуразнаўчай тэрміналогіі найбольш тыповым відам сінаніміі з’яўляецца наступны: запазычаны тэрмін-назоўнік + полі-лексемная намінацыя. Розныя тыпы сінаніміі ўласцівы тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі.

8. У тэрміналогіі філалогіі, філасофіі і сацыялогіі з’явіліся новыя словы і тэрміналагічныя спалучэнні, якія яшчэ не зафіксаваны ў лексікаграфічных працах: *агіонімы, канцэптасфера, транстэрміналагізацыя* і інш.; *гуманізацыя, ідэалагема, інкультурацыя, метатэорыя, тэорыя прэдэстэнацыі, філасофстваванне, эпістэмалагічная сітуацыя* і інш.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

1. Філасофска-сацыялагічная і філалагічная галіновыя тэрмінасістэмы ў беларускай мове фарміраваліся як на аснове класічных паняццяў еўрапейскай грамадскай думкі, так і з выкарыстаннем лексічных сродкаў беларускіх публіцыстаў, грамадскіх дзеячаў і пісьменнікаў канца XIX – пачатку XX ст. Пры гэтым тэрміналогія сацыялогіі некаторы час развівалася ў межах філасофскай. Утварэнне тэрмінаў філалогіі, філасофіі і сацыялогіі на працягу XX – пачатку XXI ст. адбывалася рознымі спосабамі як на ўласнамоўнай аснове, так і з выкарыстаннем іншамоўных сродкаў. Беларускія ўласнамоўныя сродкі ўключаюць: 1) ужыванне агульнанародных слоў у тэрміналагічным значэнні; 2) пераасэнсаванне значэння агульнаўжывальных слоў; 3) тэрміналагізацыю бытавізмаў і дыялектызмаў; 4) выкарыстанне рэсурсаў беларускага словаўтварэння; 5) калькаванне.

У філасофска-сацыялагічным і філалагічным тэрмінаўтварэнні **сінтаксічны** спосаб з’яўляецца самым прадуктыўным, у той час як у літаратурнай мове гэты спосаб значнай прадуктыўнасцю не валодае.

Да прадуктыўных спосабаў тэрмінаўтварэння адносіцца і **марфалагічны**. У межах гэтага спосабу дамінантай выступае суфіксацыя, прычым сваю прадуктыўнасць яна захоўвае на працягу ўсяго перыяду фарміравання беларускай нацыянальнай тэрміналогіі. У тэрмінасістэмах філалогіі, сацыялогіі і філасофіі высокапрадуктыўнымі з’яўляюцца фарманты *-асць* (*-асцьць*), *-нн-е* (*-нньн-е*); сярэднепрадуктыўнымі – фармант *-ізм/-ызм/-ан-ізм/-ян-ізм*. Фармант *-ств-а/-цтв-а* адзначаецца высокай прадуктыўнасцю пры ўтварэнні сацыялагічных і філасофскіх тэрмінаў, фармант *-ык-а* сярэднепрадуктыўны пры ўтварэнні філалагічных тэрмінаў. Фармант *-енн-е* (*-еньн-е*)/*-энн-е* (*-эньн-е*) высокапрадуктыўны пры ўтварэнні філалагічных тэрмінаў і сярэднепрадуктыўны пры ўтварэнні філасофска-сацыялагічных тэрмінаў.

Дастаткова высокую ступень прадуктыўнасці выяўляе кампазіцыя, пры гэтым большасць кампазітаў утворана асноваскладаннем, а таксама складана-суфіксальным спосабам. У кампазіцыі задзейнічаны як сваямоўныя асновы, так і іншамоўныя кампаненты: *акра-*, *аўта-*, *бія-*, *лінгва-*, *мана-*, *неа-*, *пан-*, *псіха-* і інш. Актыўна выкарыстоўваюцца афіксоіды *-знаўства*, *-знавец*, *паў-* і інш.

Большай прадуктыўнасцю пры ўтварэнні тэрмінаў у галіне філалогіі, філасофіі і сацыялогіі, у параўнанні з агульнаўжывальнай лексікай, валодае **семантычная дэрывацыя**, ці **лексіка-семантычны спосаб**. У тэрмінаўтварэнні семантычная дэрывацыя не мае працяглага працэсу эвалюцыі значэння слова, як гэта адбываецца ў літаратурнай мове; пераасэнсоўваюцца і словы з абстрактным значэннем. Сярод разна-

віднасеі семантычнай дэрывацыі вядучай выступае спецыялізацыя значэння.

Марфолога-сінтаксічны спосаб значнай прадуктыўнасці не мае.

У гісторыі фарміравання адпаведных тэрмінасістэм намі (услед за іншымі даследчыкамі) вылучаюцца наступныя перыяды: пурыстычны разам з прапедэўтычным этапам, антыпурыстычны, мадыфікаваны антыпурыстычны, мадыфікаваны пурыстычны, сучасны, для кожнага з якіх характэрны свае адметныя рысы, звязаныя з агульным станам тагачаснага тэрміналагічнага будаўніцтва, уплывам розных паза- і ўнутрымоўных фактараў.

Падчас **пурыстычнага** перыяду найбольш прадуктыўнымі фармантамі пры ўтварэнні адцягненых назоўнікаў у межах тэрміналогіі філалогіі, філасофіі і сацыялогіі былі *-асць*, *-ств-а/-цтв-а*, *-еньн-е/-эньн-е*, *-ньн-е*. У словаўтварэнні выкарыстоўваліся пераважна ўласнабеларускія прэфіксы.

На працягу **мадыфікаванага антыпурыстычнага** перыяду словаўтваральныя тыпы з фармантамі *-асць*, *-нн-е*, *-ств-а/-цтв-а* захавалі сваю высокую прадуктыўнасць, пры гэтым узрасла прадуктыўнасць іншамоўных фармантаў *-ацыj-а* і *-ізм*. Сярод кампазітаў часта сустракаюцца ўтварэнні з першым кампанентам, які прадстаўлены звязанымі інтэрнацыянальнымі кампанентамі (*аўта-*, *бія-*, *лінгва-*, *макра-*, *мікра-*, *неа-*, *пан-*, *полі-*, *псіха-*, *сацыя-*, *фона-*, *этна-*). Менш шырока прадстаўлены кампазіты з другім звязаным кампанентам (*-грама*, *-лаг*, *-логія*, *-оід*, *-фобія*).

У **сучасны** перыяд захоўваецца высокая прадуктыўнасць фармантаў *-асць*, *-нн-е*, *-ств-а/-цтв-а*. У даследаванай тэрміналогіі расце колькасць утварэнняў з фармантамі *-ацыj-а*, *-ізм/-ызм*.

2. У філалагічнай тэрміналогіі намі вылучаны 26,4 % іншамоўных тэрмінаў, у філасофска-сацыялагічнай тэрміналогіі – 22,2 %. Абсалютную большасць сярод запазычаных тэрмінаў складаюць назоўнікі: 92 % у філалогіі і 94,7 % у філасофіі і сацыялогіі; прыметнікі, дзеясловы, прыслоўі ўтвараюць нешматлікія групы.

Найбольшай колькасцю ў філасофіі і сацыялогіі прадстаўлены абстрактныя тэрміны-назоўнікі. Канкрэтныя, асабовыя і зборныя назоўнікі складаюць значна меншыя групы. У сувязі з больш прыкладным характарам мовазнаўства (у параўнанні з філасофіяй) сярод запазычаных філалагічных тэрмінаў-назоўнікаў пераважаюць канкрэтныя; абстрактныя назоўнікі таксама ўтвараюць дастаткова вялікую групу. Невялікай колькасцю адзінак прадстаўлены зборныя назоўнікі.

Тэрміны-прыметнікі часта паказваюць не якасную характарыстыку, а рода-відавую адносіны паміж прадметамі, паняццямі, з'явамі. Іншамоўныя

прыметнікі выступаюць зыходнай асновай для ўтварэння прыслоўяў з суфіксам *-а* і назоўнікаў з абстрактным значэннем (адцягненай прыметы): *аб'ектыўны* → *аб'ектыўна*, *аб'ектыўны* → *аб'ектыўнасць*; *лаяльны* → *лаяльна*, *лаяльны* → *лаяльнасць*.

3. Развіццё лексічнага саставу новай (сучаснай) беларускай літаратурнай мовы на пачатку ХХ ст. адбывалася пад значным уплывам рускай і польскай моў, якія выступалі як крыніцамі, так і пасярэднікамі ў працэсе запазычвання іншамоўнай лексікі. Карэнным чынам сітуацыя змянілася ў 1930-я гг., калі асноўнай крыніцай і пасярэдніцай стала руская мова, у якой праходзіла першасная адаптацыя тых ці іншых запазычанняў. Сучасная моўная сітуацыя на Беларусі характарызуецца шматкантактнасцю: вусным і пісьмовым шляхам адбываецца запазычванне не толькі з рускай, але і з польскай і ўкраінскай моў. Тэндэнцыя да замены слоў, агульных для рускай і беларускай моў, паланізмамі разглядаецца як сродак адрознення беларускай мовы ад рускай (напрыклад, *імпрэза* замест *мерапрыемства*). Акрамя таго, павялічваецца колькасць англа-амерыканскіх запазычанняў у сувязі з функцыянаваннем англійскай мовы як мовы міжнародных зносін і мовы сучасных тэхналогій.

Запазычанням належыць важнае месца ў працэсе станаўлення і развіцця філасофска-сацыялагічнай і філалагічнай тэрмінасістэм сучаснай беларускай мовы. Запазычанні з'яўляюцца намінантамі асноўных філасофскіх паняццяў (*аб'ект*, *абсалют*, *базіс*, *матэрыя*, *суб'ект*), абазначаюць раздзелы філасофіі і мовазнаўства (*аксіялогія*, *анталогія*, *гнасеалогія*, *праксіялогія*; *лексікалогія*, *марфалогія*, *сінтаксіс*, *фанетыка*), філасофскія вучэнні (*авераізм*, *валюнтарызм*, *піфагарэізм*, *платанізм*), адзінкі мовы (*лексема*, *марфема*, *фанема*) і інш.

Значнае папаўненне тэрміналагічнай лексікі адбылося ў мадыфікаваны антыпурыстычны перыяд. Напрыклад, РБС-70 фіксуе такія тэрміны, як *абсентэізм*, *абсентэіст*, *авераізм*, *агнастыцызм*, *анімізм*, *антрапамарфізм*, *антрапасофія*, *антыпод*, *атараксія*, *атрыбут*, *аўтакратыя*, *аўтаркія*, *бабувізм*, *бабувіст*, *бернітэйніянства*, *біхевіярызм*, *валюнтарызм*, *валюнтарыст*, *геацэнтрызм*, *геданізм*, *геліяцэнтрызм*, *генацыд*, *гіперэмпірызм*, *дагматызм*, *дуалізм*, *дыялектык*, *дыялектыка*, *дэмаграфія*, *дэтэрмінізм*, *ідэалізм*, *ідэолаг*, *іерархія*, *імаралізм*, *імплікацыя*, *індывідуалізм*, *інтэграцыя*, *інтэлектуалізм*, *інфармацыя*, *ірацыяналізм*, *кааліцыя*, *калабарацыянізм*, *калабарацыяніст*, *ламаізм*, *ламаркізм*, *ласальянства* і інш. Працягваецца папаўненне лексічнага складу тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі і на сучасным этапе: *адхакратыя*, *акультурацыя*, *алармізм*, *аларміст*, *андэрклас*, *антыўтопія*, *аптацыя*, *аўтсайдар*, *аўтэнтыфікацыя*, *ахлакратыя*, *банкакратыя*,

валіднасць, гандзізм, дэвіяцыя, дэмаскапія, дэпрывацыя, ізакратыя, інавацыя, кантэнт-аналіз, клептакратыя і інш. (БПС-2011).

У мадыфікаваны антыпурыстычны перыяд значнай колькасцю іншамоўных слоў папоўніўся лексічны склад філалогіі: *адстрат, аказіяналізм, акамадацыя, актуалізацыя, алагізм, аламорф, алафанема, алонім, амамарфема, анамасіялогія, анамастыка, андронім, антрапаніміка, антрапонім, антыфразіс, апелятыў, апікальны, аплікацыя, арталогія, аферэзіс, білінгвізм, бінарны, валяпюк, вербалізацыя, вербальны, гаплалогія і інш.* (СЛТ-90). На сучасным этапе зафіксаваны такія тэрміны, як *айканіміка, індалогія, інтэрлінгвістыка, паралексія, паралексы, пиджын і інш.* (БЭ-96).

Сярод іншамоўных тэрмінаў у складзе беларускай філалагічнай тэрміналогіі пераважаюць грэцызмы і лацінізмы (66,9 % ад усіх іншамоўных слоў), значны пласт займаюць таксама галіцызмы (20,4 %). Русізмы (2,3 %), паланізмы (1,9 %), тэрміны нямецкага паходжання (1,7 %) і англіцызмы (1,3 %) прадстаўлены невялікімі групамі тэрмінаў. Зафіксаваны адзінкавыя апасродкаваныя запазычанні з іншых моў.

Самую вялікую групу ў межах тэрміналогіі сацыялогіі і філасофіі таксама складаюць тэрміны грэка-лацінскага паходжання (59,2 % ад агульнай колькасці іншамоўных тэрмінаў), другое і трэцяе месцы займаюць галіцызмы (26,3 %) і англіцызмы (4,8 %). Невялікія групы ўтвараюць тэрміны нямецкага паходжання (4,2 %), русізмы (2,5 %) і паланізмы (2,3 %), таксама зафіксаваны адзінкавыя апасродкаваныя запазычанні з іншых моў.

У тэрміналогіі сацыялогіі і філасофіі галіцызмы, тэрміны нямецкага паходжання і англіцызмы прадстаўлены больш шырока, чым у філалогіі. Русізмы і паланізмы складаюць невялікія групы ў тэрміналогіях філалогіі, сацыялогіі і філасофіі, калі не браць пад увагу іншамоўныя тэрміны, запазычаныя праз рускую ці польскую мовы.

У пурыстычны перыяд колькасць запазычанняў грэка-лацінскага паходжання дасягала 65,0 % у філалогіі і 38,7 % у тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі. У крыніцах гэтага перыяду была дастаткова значнай колькасць паланізмаў і русізмаў.

На сучасным этапе павялічваецца інтэнсіўнасць запазычвання з англійскай мовы, асабліва ў філасофіі і сацыялогіі, што тлумачыцца найперш экстралінгвістычнымі прычынамі.

4. Асаблівасці адаптацыі іншамоўных запазычанняў абумоўлены ступенню падрыхтаванасці сістэмы мовы-рэцыпіента да засваення іншамоўных слоў, сувяззю з прататыпамі, уздзеяннем мовы-пасярэдніцы, устаноўкамі, якія дамінуюць у моўнай палітыцы ў пэўны перыяд, наяўнасцю білінгвізму.

Агульнымі рысамі пры фанематычным афармленні ўсіх запазычанняў з'яўляецца аканне, аглушэнне канцавых зычных, нейтралізацыя зеўрання галосных, а таксама сцяжэнне зычных у іншамоўных словах.

Для вакалізму заходнееўрапейскіх моў (англійскай, нямецкай) характэрныя наяўнасць дыфтонгаў, а таксама адрозненне галосных па даўжыні-кароткасці (англійская, нямецкая мовы), па ступені адкрытасці (французская мова). Пры перадачы доўгіх-кароткіх галосных назіраецца канвергенцыя (напрыклад, перадача англійскіх доўгага [i:] і кароткага [ɪ] ў беларускай мове гукам [i]). Канвергенцыя характэрна і пры перадачы французскіх адкрытых-закрытых гукаў (так, адкрыты галосны *è* [ɛ] і закрыты *é* [e] ў беларускай мове перадаюцца як [э]). Пры перадачы дыфтонгаў назіраецца карэспандэнцыя: напрыклад, рэгулярная замена англійскага дыфтонга [ʊə] беларускім [y]: puritanism → *пурытанізм*. Дыфтонгі могуць перадавацца згодна з вымаўленнем (англ. gli[ai]de → *глайд*) або напісаннем (англ. су[ai]bnetics → *кібернетыка*).

Асаблівасцю кансанантызму ў заходнееўрапейскіх мовах з'яўляецца адсутнасць палаталізацыі зычных, уласцівай для беларускай, рускай і польскай моў, таму пры перадачы зычных у галіцызмах і германізмах назіраецца дывергенцыя, еўрапейскі [k] рэалізуецца як [к] і [к'], [m] – як [м] і [м'] і г. д., напрыклад sketch → *ск[к']етч*, folklore → *фальк[к]лор*. Для перадачы еўрапейскага [t] характэрна дывергенцыя: [t] можа перадавацца як [т] і як [ц'], напрыклад, з французскай: méthatése → *мэтатэза*, étude → *эцюд*.

Некаторыя беларускія тэрміны-запазычанні не былі поўнасцю засвоены ў фанематычным плане: *берніштэйнянства* (з нехарактэрным для беларускай мовы спалучэннем **шт**); *маніторынг* (з нехарактэрным для беларускай мовы спалучэннем **нг**); *дысананс*, *дыстрыбуцыя*, *дэпрывацыя* (з цвёрдым [д]).

У даследаваных крыніцах зафіксаваны выпадкі прадстаўлення тэрмінаў фанематычнымі варыянтамі: *антанамазія* – *антанамасія*, *дывяргенцыя* – *дывергенцыя*, *эўдаманізм* – *эўдэманізм* і інш. У сучасных лексікаграфічных працах падаецца адзін варыянт тэрмінаў *антанамазія*, *дывергенцыя*, *эўдэманізм*, а ў напісанні астатніх застаюцца варыянты: *апарыя* і *апорыя*, *наўмен* – *ноўмен*.

Што датычыцца марфалагічнага афармлення, то запазычанні-назоўнікі з блізкароднасных моў (рускай, польскай), дзе сродкі афармлення роду падобныя, у большасці выпадкаў захоўваюць свой граматычны род. Запазычанні з нямецкай, французскай моў часта змяняюць сваю родавую прыналежнасць з-за несупадзення фармальных прымет роду. Запазычанні з англійскай мовы, у якой катэгорыі роду няма, пры граматычным афармленні набываюць форму пэўнага роду паводле марфалагічных прымет. У асобных

словах назіраецца варыянтнасць, суіснуюць паралельныя формы роду, напрыклад *le burlesque* → *бурлеска* (ж. р., КЛС-69), *бурлеск* (м. р., СЛТ-83). У філалагічнай тэрміналогіі зафіксаваны наступныя адзінкі, якія не былі поўнасьцю засвоены беларускай мовай у граматычных адносінах: *кайнэ* (грэцызм); *факсіміле* (лацінізмы); *арго*, *бурымэ*, *віралэ*, *клішэ*, *лэ*, *маралітэ*, *рандо*, *фабліо*, *эсэ* (галіцызмы). У тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі не засвоенымі граматычна з'яўляюцца лацінізм *лібіда*, галіцызм *буржуа* (РБС-70), англіцызмы *наблік рылейшнз*, *наблісіці*.

Пры адаптацыі могуць утварацца зрашчэнні (фр. *vers libre* – бел. *верлібр*, фр. *bouts rimes* – бел. *бурымэ*); часта адбываецца змена часцінамоўнай прыналежнасці таго ці іншага слова (фр. *grotesque* – прыметнік і бел. *гратэск* – назоўнік).

Тэрміны часта запазычваюцца з захаваннем семантычнага аб'ёму ў сувязі з прыродай самога тэрміна, яго імкненнем да адназначнасці ў межах пэўнай сістэмы. Але мае месца і такая тэндэнцыя семантычнага засваення іншамоўных слоў, як памяншэнне іх сэнсавага аб'ёму ў мове-рэцыпіенце (напрыклад, *дэпрывацыя*, *мітынг*). Шматзначныя словы звычайна запазычваюцца толькі ў адным са сваіх значэнняў. Звужэнне значэння слова таксама можа адбывацца ў выніку абмежавання сферы яго выкарыстання (толькі ў пэўных прафесійных ці сацыяльных сляях). Некаторыя тэрміны запазычваюцца з пашырэннем семантычнага аб'ёму: *андэрклас*, *аўтсайдар*.

5. Назоўнікі іншамоўнага паходжання актыўна ўдзельнічаюць у словаўтваральным працэсе беларускай мовы. Так, ад асноў назоўнікаў іншамоўнага паходжання марфалагічным спосабам утвараюцца назоўнікі (*байкот* → *байкатыст*), прыметнікі (*патрыёт* → *патрыятычны*) і дзеясловы (*лідар* → *лідзіраваць*).

Прыметнікі іншамоўнага паходжання матывуюць значную колькасць утварэнняў, якія належаць да розных часцін мовы (назоўнікі, прыметнікі, прыслоўі, дзеясловы (*мадальны* → *мадальнасць*; *нацыянальны* → *антынацыянальны*; *сацыяльны* → *сацыяльна*; *дэмакратычны* → *дэмакратызаваць*). Назоўнікі і прыметнікі іншамоўнага паходжання ўваходзяць у склад комплексных тэрмінаў у сучаснай беларускай мове (*абстрактная лексіка*, *аналітычная філасофія*, *экалагічны песімізм*).

Ад дзеясловаў іншамоўнага паходжання ўтвараюцца назоўнікі (суфіксальным спосабам: *транскрыбіраваць* → *транскрыбіраванне*), дзеясловы (прэфіксальным, постфіксальным спосабам: *байкатаваць* → *забайкатаваць*; *люмпенізаваць* → *люмпенізавацца*).

У філасофска-сацыялагічнай тэрміналогіі назоўнікі лацінскага, грэчаскага і французскага паходжання выяўляюць найбольшую словаўтваральную актыўнасць. Пры ўтварэнні кампазітаў актыўна выкарыстоўваюцца звязаныя першыя кампаненты грэчаскага паходжання

анарха-, мета-, неа-, тэле- і інш. Прыметнікі грэчаскага, лацінскага і французскага паходжання найчасцей матывуюць іншыя словы.

У філалагічнай тэрміналогіі найбольшую колькасць утварэнняў матывуюць назоўнікі, прыметнікі і дзеясловы лацінскага і грэчаскага паходжання. У аснова- і словаскладанні ўдзельнічаюць пераважна кампаненты грэчаскага паходжання (*аўта-, акра-, ідыя-, мікра-, фона-*).

Пры ўтварэнні філасофска-сацыялагічных тэрмінаў найбольш запатрабаванымі з'яўляюцца прэфіксы **анты-** (*антыаўтарытарызм, антыгуманізм, антыдэмакратызм*), **дэ-** (*дэбюракратызацыя, дэкамунізацыя, дэгуманізацыя*), суфіксы **-ацы** (*апалітычнасць, аналітычнасць, інтэнсіянальнасць*), **-ізм/-ызм** (*аскетызм, біялагізм, геаграфізм*). Прадуктыўнымі з'яўляюцца словаўтваральныя тыпы з першым кампанентам **сацыя-** (*сацыябіялогія, сацыягеаграфія, сацыягенетыка*), **сацыял-** (*сацыял-дэмакратызм, сацыял-згодніцтва, сацыял-зрадніцтва*).

Прэфікс **анты-** вызначаецца прадуктыўнасцю пры ўтварэнні тэрмінаў з процілеглай семантыкай: *буржуазны – антыбуржуазны, бюракратычны – антыбюракратычны, матэрыялістычны – антыматэрыя-лістычны*); значнай колькасцю прадстаўлены складанні са спалучальнымі адносінамі кампанентаў (*сацыяльна-антаганістычны, сацыяльна-біялагічны, філасофска-антрапалагічны*).

У філалагічнай тэрміналогіі вылучаюцца прадуктыўнасцю групы дэрыватаў, утвораных з дапамогай фармантаў **-ацы** (*афарыстычнасць, перфектыўнасць, прэдыкатыўнасць*), **-ацыя-а** (*аманімацыя, афіксацыя, суфіксацыя*), **-ік-а** (*графеміка, марфеміка, сінаніміка*).

На працягу пурыстычнага этапу дастаткова распаўсюджанай была сінанімія беларускіх і запазычаных тэрмінаў (*абсалютызм – неагранічанасць, анархізм – удухаўленьне, антымілітарызм – супрацьваўнічасць, асыміляцыя – прыпадабненьне*).

Для лінгвістычнай тэрміналогіі характэрныя такія тыпы сінанімічных тэрмінаў, як запазычаны тэрмін і беларускі тэрмін (*білінгвізм – двухмоўе, гаплагія – накладанне, дысіміляцыя – распадабненьне (БНТ-15)*), запазычаны тэрмін і полілексемны тэрмін (*інфінітыў – неазначальная форма дзеяслова, мэтатэза – перастаноўка гукаў, плюсквамперфект – даўно мінулае час*). У складзе літаратуразнаўчай тэрміналогіі сінанімамі выступалі запазычаныя тэрміны-назоўнікі і полілексемныя тэрміны (*агіяграфія – жыццёвая літаратура, анжамбеман – перанос у вершы*). Для тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі ўласцівыя розныя тыпы сінаніміі (*пангерманізм – усегерманізм; гільдэізм – гільдзейскі сацыялізм; гарадская агламерацыя – агламерацыя населеных пунктаў*).

Тэарэтычныя вынікі і прааналізаваны фактычны матэрыял могуць быць выкарыстаны: а) для далейшага вывучэння беларускіх навуковых

тэрмінасістэм з пункту гледжання іх сучаснага стану, перспектыў удасканалення і папаўнення новымі адзінкамі; б) у вышэйшых навучальных установах пры распрацоўцы лекцыйных курсаў, спецкурсаў і спецсемінараў, пры падрыхтоўцы вучэбных праграм і вучэбна-метадычных дапаможнікаў, прысвечаных фарміраванню, развіццю і функцыянаванню нацыянальных навуковых тэрмінасістэм; у працэсе выкладання беларускай мовы ў сярэдніх спецыяльных навучальных установах і агульнаадукацыйных школах (на ўроках па вывучэнні лексічнага саставу беларускай мовы, шляхоў і спосабаў развіцця і папаўнення агульнаўжывальнай лексікі), на факультатыўных занятках, пры падрыхтоўцы школьнікаў да алімпіяд; в) пры выкладанні ў ВНУ вучэбнай дысцыпліны “Беларуская мова (прафесійная лексіка)”; г) у лексікаграфічнай практыцы пры ўкладанні тлумачальных і перакладных слоўнікаў галіновых тэрмінасістэм.

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Авласевич, М. А. Морфемный состав слова и словообразование : пособие для учителя / М. А. Авласевич. – 2-е изд., перераб. и доп. – Минск : Нар. асвета, 1991. – 175 с.

2. Акуленко, В. В. Вопросы интернационализации словарного состава языка / В. В. Акуленко. – Харьков : Изд-во Харьков. ун-та, 1972. – 215 с.

3. Акулов, И. М. Заимствования в структуре белорусского языка : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02 / И. М. Акулов ; АН БССР, Ин-т языкознания им. Якуба Коласа. – Минск, 1977. – 19 с.

4. Аниченко, В. В. Развитие белорусского литературного языка в XVIII в. / В. В. Аниченко // Вопр. языкознания. – 1978. – № 4. – С. 47–57.

5. Антанюк, Л. А. Беларуска навуковая тэрміналогія: фарміраванне, структура, упарадкаванне, канструяванне, функцыяніраванне / Л. А. Антанюк. – Мінск : Навука і тэхніка, 1987. – 240 с.

6. Антанюк, Л. А. Развіццё і задачы ўпарадкавання беларускай навуковай тэрміналогіі / Л. А. Антанюк // Тэрміналагічны зборнік '83 / АН БССР, Тэрмінал. каміс., Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; рэд. Л. А. Антанюк. – Мінск : Навука і тэхніка, 1985. – С. 5–17.

7. Антанюк, Л. А. Спецыяльная лексіка беларускай мовы. Тэрміналогія : вучэб. дапам. / Л. А. Антанюк. – Мінск : Акад. кіравання пры Прэзідэнце Рэсп. Беларусь, 2002. – 87 с.

8. Арцямёнак, Г. А. Актыўныя працэсы ў субстантыўным словаўтварэнні беларускай мовы XIX–XX ст. / Г. А. Арцямёнак // Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – 1987. – № 1. – С. 23–26.

9. Арцямёнак, Г. А. Польшкі граматычны ўплыў на сучасную беларускую літаратурную мову / Г. А. Арцямёнак // Беларуска-рускі-польскае супастаўляльнае мовазнаўства, літаратуразнаўства, культуралогія : зб. навук. арт. / склад.: Г. М. Мезенка [і інш.] ; пад навук. рэд. Г. М. Мезенка. – Віцебск, 2013. – С. 73–75.

10. Ахманова, О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – 2-е изд., стер. – М. : Совет. энцикл., 1969. – 608 с.

11. Байкоў, М. Аб нашай мовазнаўчай тэрміналогіі / М. Байкоў // Польшыя. – 1927. – № 4. – С. 142–151.

12. Байкоў, М. Да пытання аб чужаземных словах у нашай мове / М. Байкоў // Польшыя. – 1928. – № 3. – С. 150–168.

13. Бардовіч, А. М. Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы / А. М. Бардовіч, М. М. Круталевіч, А. А. Лукашанец. – Мінск : Беларус. навука, 2000. – 413 с.

14. Баханькоў, А. Я. Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд: сацыялінгвістычны нарыс / А. Я. Баханькоў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1982. – 231 с.

15. Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; рэд. М. В. Бірыла, П. П. Шуба. – Мінск : Навука і тэхніка, 1985. – Ч. 1 : Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. – 431 с.

16. Беларуская навуковая тэрміналогія. Прадмова // Вестн. Нар. комиссариата просвещения. – 1921. – № 2. – С. 11–13.

17. Беляева, С. А. Английские слова в русском языке XVI–XX вв. / С. А. Беляева. – Владивосток : Изд-во ДВГУ, 1984. – 108 с.

18. Бідэр, Г. Мовазнаўчая тэрміналогія ў “Беларускай граматыцы для школ” Браніслава Тарашкевіча (Вільня, 1918) / Г. Бідэр // Герман Бідэр як даследчык беларускай мовы / М. Р. Прыгодзіч, А. А. Прыгодзіч. – Мінск, 2007. – С. 31–49.

19. Большая советская энциклопедия : в 30 т. / редкол.: А. М. Прохоров (гл. ред.) [и др.]. – 3-е изд. – М. : Совет. энцикл., 1969–1978. – Т. 30 : Экслибрис – Яя. – 1978. – 632 с.

20. Большая энциклопедия : в 62 т. / редкол.: С. А. Кондратов (гл. ред.) [и др.]. – М. : ТЕРРА, 2006. – Т. 1 : А – Айны. – 592 с. ; Т. 6 : Берсень – Беклемишев – Бомбардировка. – 592 с. ; Т. 21 : Кассета – Классы общественные. – 592 с. ; Т. 31 : Музей Метрополитен – Националисты. – 592 с. ; Т. 35 : Охрана – Пейзаж. – 592 с. ; Т. 46 : Славянофильство – Сорокина. – 592 с. ; Т. 51 : Тимрава – Трефы – 592 с. ; Т. 60 : Эверглейдс – Эрцгерцог. – 592 с.

21. Бортнік, І. А. Ідэя ненасілля ў кантэксте праблемы талеранцыі ў грамадскай думцы радыкальна-рэфармацыйнага руху ВКЛ і Польшчы XVI–XVII ст. / І. А. Бортнік // Весн. Брэсц. ун-та. Сер. гуманітар. і грамад. навук. – 2007. – № 1. – С. 127–132.

22. Будагов, Р. А. Введение в науку о языке : учеб. пособие / Р. А. Будагов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Просвещение, 1965. – 492 с.

23. Булахаў, М. Г. Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў XIX–XX стст. ва ўзаемаадносінах з іншымі славянскімі мовамі / М. Г. Булахаў. – Мінск : Выд-ва АН БССР, 1958. – 44 с.

24. Булыка, А. М. Даўнія запазычанні беларускай мовы / А. М. Булыка ; пад рэд. А. І. Жураўскага. – Мінск : Навука і тэхніка, 1972. – 384 с.

25. Булыка, А. М. Запазычаныя тэрміны літаратуры і мастацтва ў старабеларускай мове / А. М. Булыка // Вес. АН БССР. Сер. грамад. навук. – 1978. – № 5. – С. 114–123.

26. Булыка, А. М. Слоўнік іншамоўных слоў : у 2 т. / А. М. Булыка. – Мінск : Беларус. Энцыкл., 1999. – 2 т.

27. Вайнрайх, У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования / У. Вайнрайх. – Благовещенск : БГК им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. – 263 с.

28. Варановіч, В. Л. Словаўтварэнне назоўнікаў у беларускай мове / В. Л. Варановіч. – Гродна : ГрДУ, 2005. – 135 с.

29. Виноградов, В. В. Русский язык (грамматическое учение о слове) : учеб. пособие для высш. учеб. заведений / В. В. Виноградов. – М. ; Ленинград : Гос. учеб.-пед. изд-во М-ва просвещения РСФСР, 1947. – 784 с.

30. Винокур, Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии / Г. О. Винокур // Сборник статей по языковедению / под ред. М. В. Сергиевского [и др.]. – М., 1939. – С. 3–55. – (Труды МИФЛИ ; т. 5).

31. Габдреева, Н. В. Иноязычная лексика в русском языке новейшего периода : монография / Н. В. Габдреева, А. В. Агеева, А. Р. Тимиргалеева. – М. : ФЛИНТА : Наука, 2013. – 328 с.

32. Галай, В. Словаўтваральная здольнасць германізмаў у старабеларускай мове / В. Галай // Германізмы ў беларускай мове / склад.: А. А. Прыгодзіч, М. Р. Прыгодзіч, Г. Генчэль ; пад рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск, 2015. – С. 142–148.

33. Гапоненка, І. Беларуская мова пачатку ХХ ст. на польска-рускім сумежжы / І. Гапоненка // Паланістыка = Полонистика = Polonistyka. 2001: Маладая паланістыка : зб. навук арт. / рэд. А. К. Кіклевіч [і інш.]. – Мінск, 2002. – С. 73–94.

34. Гапоненка, І. Даследаванне этымалогіі онімаў – навуковая задача ці фантазійныя практыкаванні? / І. Гапоненка // Роднае слова. – 2016. – № 9. – С. 27–31.

35. Гапоненка, І. А. Лексіка беларускай літаратурнай мовы ХІХ – пачатку ХХ ст.: асаблівасці станаўлення і развіцця / І. А. Гапоненка. – Мінск : БДУ, 2012. – 307 с.

36. Гапоненка, І. А. Лексічныя запазычанні ў беларускай мове пачатку ХХ ст. і асаблівасці іх адаптацыі / І. А. Гапоненка // Беларус. лінгвістыка. – 2000. – Вып. 49. – С. 46–52.

37. Гапоненка, І. А. Пытанні моўнай пераемнасці ў працах беларускіх і ўкраінскіх лінгвістаў / І. А. Гапоненка // Беларускае слова: гісторыя і сучаснасць : зб. арт. па матэрыялах навук. чытанняў, прысвеч. памяці праф. А. І. Жураўскага, Мінск, 27 кастр. 2009 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск, 2010. – С. 52–59.

38. Гарэцкі, М. Развагі і думкі / М. Гарэцкі // Велікодная пісанка: 1914 год. – Вільня, 1914. – С. 31–61.

39. Гаўрош, Н. Канцэпты *мова, слова* ў беларускім мастацкім дыскурсе / Н. Гаўрош // Роднае слова. – 2016. – № 9. – С. 32–34. – Заканчэнне. Пачатак: № 8.

40. Гвоздович, Г. А. Грамматическая терминология русского и белорусского языков: истоки, структура, функционирование / Г. А. Гвоздович; науч. ред. В. И. Ивченков. – Минск: БГУ, 2008. – 167 с.

41. Гвоздович, Г. А. Заимствование как один из путей пополнения и формирования русской и белорусской лингвистической терминологии / Г. А. Гвоздович // Взаимодействие и взаимопроникновение языков и культур: состояние и перспективы: материалы Междунар. науч. конф., Минск, 20–21 марта 2008 г.: в 2 ч. / Белорус. гос. пед. ун-т им. Максима Танка; редкол.: Т. В. Балуж (отв. ред.) [и др.]. – Минск, 2008. – Ч. 2. – С. 10–12.

42. Германовіч, І. К. Паланізмы ў беларускай літаратурнай мове 20 – першай палове 30-х гадоў XX ст. / І. К. Германовіч // Вес. АН БССР. Сер. грамад. навук. – 1962. – № 2. – С. 86–97.

43. Гессен, Д. Большой польско-русский словарь: в 2 т. / Д. Гессен, Р. Стыпуля. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Рус. яз.; Варшава: Ведза Повшехна, 1988. – 2 т.

44. Гируцкий, А. А. Общее языкознание: учеб. пособие для студентов вузов / А. А. Гируцкий. – 3-е изд., стер. – Минск: ТетраСистемс, 2003. – 304 с.

45. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа; рэдкал.: А. Я. Баханькоў [і інш.]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 339 с.

46. Гістарычны слоўнік беларускай мовы: у 37 вып. / пад рэд. А. М. Булькі, А. І. Жураўскага. – Мінск: Навука і тэхніка: Беларус. навука, 1982–2017. – Вып. 1: А – Биенье. – 1982. – 296 с.; Вып. 3: Вариво – Вкупе. – 1983. – 310 с.; Вып. 22: Оддыханье – Ость. – 2002. – 443 с.

47. Головин, Б. Н. Лингвистические основы учения о терминах: учеб. пособие для филол. специальности вузов / Б. Н. Головин, Р. Ю. Кобрин. – М.: Высш. шк., 1987. – 104 с.

48. Гринев, С. В. Терминологические заимствования: краткий обзор современного состояния вопроса / С. В. Гринев // Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов / Д. С. Лотте. – М., 1982. – С. 108–135.

49. Грамматика современного русского литературного языка / АН СССР, Ин-т рус. яз.; отв. ред. Н. Ю. Шведова. – М.: Наука, 1970. – 767 с.

50. Гуліцкі, М. Ф. З назіранняў над тэрміналогіяй лексікаграфіі / М. Ф. Гуліцкі // Тэрміналагічны зборнік’83 / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа; рэд. Л. А. Антанюк. – Мінск, 1985. – С. 17–22.

51. Даниленко, В. П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 246 с.

52. Дарафеева, Ю. Б. Асноўныя крыніцы мовазнаўчай тэрміналогіі 20-х гг. XX ст. / Ю. Б. Дарафеева // Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – 1997. – № 1. – С. 30–32.

53. Даўгулевіч, Н. М. Фанетычная адаптацыя англіцызмаў з зычнымі, проціпастаўленымі па напружанасці-ненапружанасці / Н. М. Даўгулевіч // Беларуская лінгвістыка. – 2002. – Вып. 52. – С. 78–87.

54. Даўгулевіч, Н. М. Фанетычная адаптацыя запазычанняў з англійскай мовы ў сучаснай беларускай мове : дыс. ... канд. філал. навук : 10.02.01 / Н. М. Даўгулевіч. – Мінск, 2003. – 112 л.

55. Дзятко, Д. Лексікаграфія як раздзел мовазнаўства / Д. Дзятко // Роднае слова. – 2016. – № 8. – С. 34–37.

56. Дзятко, Д. В. Беларускае мовазнаўства: дысертацыі па беларускай мове, абароненыя ў Рэспубліцы Беларусь (1990–2011 гг.) : навук. давед. / Д. В. Дзятко, С. У. Шахоўская. – Мінск : БДПУ, 2011. – 400 с.

57. Дзятко, Д. В. Беларуская матэматычная тэрміналогія: станаўленне, структура, функцыянаванне : манаграфія / Д. В. Дзятко ; пад навук. рэд. канд. філал. навук П. А. Міхайлава. – Мінск : БДПУ, 2009. – 192 с.

58. Дзятко, Д. В. Фарміраванне і склад беларускай матэматычнай тэрміналогіі : дыс. ... канд. філал. навук : 10.02.01 / Д. В. Дзятко. – Мінск, 2006. – 167 л.

59. Дубянецкі, С. Ф. Філасофія / С. Ф. Дубянецкі, В. Д. Марозаў // Беларуская энцыклапедыя : у 18 т. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў [і інш.]. – Мінск, 1996–2004. – Т. 16 : Трыпалі – Хвіліна. – 2003. – С. 385–386.

60. Евароўскі, В. Б. Беларускае Адраджэнне ў кампаратыўнай еўрапейскай перспектыве / В. Б. Евароўскі / Весн. Брэсц. ун-та. Сер. 1, Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. – 2012. – № 2. – С. 5–12.

61. Евароўскі, В. Б. Метатэорыя нацыянальнай філасофіі Беларусі / В. Б. Евароўскі / Весн. Брэсц. ун-та. Сер. 1, Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. – 2014. – № 2. – С. 11–17.

62. Ефремов, Л. П. Основы теории лексического калькирования / Л. П. Ефремов. – Алма-Ата : КазГУ, 1974. – 191 с.

63. Журавлев, В. К. Внешние и внутренние факторы языковой эволюции / В. К. Журавлев. – М. : Наука, 1982. – 328 с.

64. Жураўскі, А. І. Запазычаная лексіка ў старабеларускай мове / А. І. Жураўскі // Гістарычная лексікалогія беларускай мовы / рэдкал.: А. Я. Баханькоў [і інш.]. – Мінск, 1970. – С. 81–160.

65. Жураўскі, А. І. Праблема пераемнасці ў гісторыі беларускай літаратурнай мовы / А. І. Жураўскі // Выбраныя працы / А. І. Жураўскі. – Мінск, 2014. – С. 261–264.

66. Занкавіч, А. П. Уласнабеларуская лексіка ў тэхнічнай тэрміналогіі : аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук : 10.02.01 / А. П. Занкавіч ; НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. – Мінск, 2004. – 20 с.

67. Ігнатовіч, П. Р. Сацыялогія : вучэб.-метаад. дапам. / П. Р. Ігнатовіч ; М-ва культуры Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў. – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мінск : БДУКМ, 2013. – 226 с.

68. История социологии : учеб. пособие / А. Н. Елсуков [и др.] ; под общ. ред. А. Н. Елсукова [и др.]. – 2-е изд., перераб. и доп. – Минск : Выш. шк., 1997. – 381 с.

69. Кавалёва, Л. Я. Англіцызмы ў тэрміналогіі сучаснай беларускай літаратурнай мовы : манаграфія / Л. Я. Кавалёва ; навук. рэд. праф. П. У. Сцяцко. – Гродна : ГрДУ, 2007. – 186 с.

70. Казкенова, А. К. Онтология заимствованного слова : монография / А. К. Казкенова. – М. : ФЛИНТА : Наука, 2013. – 248 с.

71. Калмыков, В. Н. Основы философии : учеб. пособие / В. Н. Калмыков. – 2-е изд., перераб. и доп. – Минск : Выш. шк., 2003. – 541 с.

72. Кандрацэня, І. У. Нулявая суфіксацыя ў сістэме беларускага словаўтварэння / І. У. Кандрацэня. – Мінск : Беларус. навука, 2007. – 207 с.

73. Капанадзе, Л. А. Взаимодействие терминологической и общеупотребительной лексики / Л. А. Капанадзе // Развитие лексики современного русского языка / АН СССР, Ин-т рус. яз. ; под ред. Е. А. Земской [и др.]. – М., 1965. – С. 86–103.

74. Капанадзе, Л. А. О понятиях «термин» и «терминология» / Л. А. Капанадзе // Развитие лексики современного русского языка / АН СССР, Ин-т рус. яз. ; под ред. Е. А. Земской [и др.]. – М., 1965. – С. 75–85.

75. Капейко, Т. В. Тэрміны метафарычнага ўтварэння ў прыродазнаўчай і прамыслова-тэхнічнай тэрміналогіях / Т. В. Капейко // Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – 1997. – № 3. – С. 50–53.

76. Кароткая граматыка беларускай мовы : у 2 ч. / НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; навук. рэд. А. А. Лукашанец. – Мінск : Беларус. навука, 2007. – Ч. 1 : Фаналогія. Марфаналогія. Марфалогія. – 351 с.

77. Каўрус, А. А. Стараславянская мова : вучэб. дапам. / А. А. Каўрус, М. М. Круталевіч. – Мінск : Беларус. навука, 2005. – 386 с.

78. Квитко, И. С. Термин в научном документе / И. С. Квитко. – Львов : Вища шк., 1976. – 126 с.

79. Квятковский, А. Поэтический словарь / А. Квятковский. – М. : Совет. энцикл., 1966. – 376 с.

80. Климовицкий, Я. А. Введение / Я. А. Климовицкий, С. И. Коршунов // Основы построения научно-технической терминологии. Вопросы теории и методики / Д. С. Лотте. – М., 1961. – С. 3–6.

81. Кожин, А. Н. Составные наименования в русском языке (на материале военно-деловой лексики) / А. Н. Кожин // Мысли о современном русском языке / под ред. В. В. Виноградова ; сост. А. Н. Кожин. – М., 1969. – С. 31–47.

82. Конан, У. М. Філасофская думка Беларусі ў кантэксце еўрапейскай філасофіі: гістарычная тыпалогія / У. М. Конан // Гісторыя філасофскай і грамадска-палітычнай думкі Беларусі : у 6 т. / НАН Беларусі, Ін-т філасофіі. – Мінск, 2008. – Т. 1 : Эпоха Сярэднявечча / В. Б. Евароўскі [і інш.] ; рэдкал.: В. Б. Евароўскі [і інш.]. – С. 29–32.

83. Копанеў, П. І. Тэрміны ці словы-назвы? / П. І. Копанеў, І. Р. Мархасеў // Беларуская лінгвістыка. – 1989. – Вып. № 35. – С. 14–20.

84. Краевский, В. В. Роль гуманитарных наук в развитии общества [Электронный ресурс] / В. В. Краевский. – Режим доступа: http://www.kraevskyvv.narod.ru/papers/gum_nauki.htm. – Дата доступа: 12.07.2016.

85. Крамко, І. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Т. 2. / І. І. Крамко, А. К. Юрэвіч, А. І. Яновіч ; рэд. А. І. Жураўскі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1968. – 340 с.

86. Красней, В. П. Аб сінонімах, дублетах і варыянтах у тэрміналогіі / В. П. Красней // Беларуская тэрміналогія : зб. арт. / Беларус. дзярж. ун-т ; рэдкал.: Э. А. Ялоўская (адк. рэд.) [і інш.] ; навук. рэд. М. Р. Прыгодзіч. – Мінск, 2011. – С. 126–130.

87. Красней, В. П. Лексіка-семантычная характарыстыка беларускай тэрміналагічнай лексікі пачатку ХХ ст. / В. П. Красней // Беларуская тэрміналогія : зб. арт. / Беларус. дзярж. ун-т ; рэдкал.: Э. А. Ялоўская (адк. рэд.) [і інш.] ; навук. рэд. М. Р. Прыгодзіч. – Мінск, 2011. – С. 85–91.

88. Красней, В. П. Тэрміналагічныя рэгіяналізмы ў беларускай літаратурнай мове пачатку ХХ ст. / В. П. Красней // Беларуская тэрміналогія : зб. арт. / Беларус. дзярж. ун-т ; рэдкал.: Э. А. Ялоўская (адк. рэд.) [і інш.] ; навук. рэд. М. Р. Прыгодзіч. – Мінск, 2011. – С. 48–49.

89. Крукоўскі, Н. І. Рускі лексічны ўплыў на сучасную беларускую літаратурную мову / Н. І. Крукоўскі. – Мінск : Выд-ва Акад. навук БССР, 1958. – 173 с.

90. Крысин, Л. П. К определению терминов «заимствование» и «заимствованное слово» / Л. П. Крысин // Развитие лексики современного русского языка / АН СССР, Ин-т рус. яз. ; под ред. Е. А. Земской [и др.]. – М., 1965. – С. 104–116.

91. Крючкова, Т. Б. Особенности функционирования и развития общественно-политической лексики и терминологии / Т. Б. Крючкова. – М. : Наука, 1989. – 151 с.

92. Кулеш, Г. І. Папаўненне беларускай лексікі шляхам запазычвання / Г. І. Кулеш // Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – 1994. – № 2. – С. 41–44.

93. Кулеш, С. А. Роля сучаснай моладзі ў працэсе дэмаграфічнага развіцця Беларусі / С. А. Кулеш // Вес. БДПУ. Сер. 2, Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. – 2013. – № 1. – С. 34–38.

94. Кутарева, Л. В. Из наблюдений над техническими терминами, образованными путем переосмысления общенародных слов / Л. В. Кутарева // Русское языкознание : респ. межведомств. науч. сб. / М-во высш. и сред. спец. образования УССР, Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. – Киев : Лыбидь, 1980. – Вып. 1. – С. 106–109.

95. Лапаў, Б. С. У абарону некаторых лінгвістычных тэрмінаў / Б. С. Лапаў // Беларуская мова: даследаванні па лексікалогіі / пад рэд. М. Р. Судніка [і інш.]. – Мінск, 1965. – С. 26–32.

96. Лапіцкая, І. Асіміляцыя беларускай мовай нямецкіх націскных галосных у запазычаных словах / І. Лапіцкая // Германізмы ў беларускай мове / Беларус. дзярж. ун-т ; склад. : А. А. Прыгодзіч [і інш.] ; пад рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск, 2015. – С. 253–261.

97. Лапкоўская, А. М. Сучасная беларуская батанічная тэрміналогія : аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук : 10.02.01 / А. М. Лапкоўская ; БДУ. – Мінск, 1999. – 20 с.

98. Лапкоўская, А. М. Сучасная беларуская батанічная тэрміналогія : манаграфія / А. М. Лапкоўская. – Гродна : ГрДУ, 2007. – 166 с.

99. Лаўшук, Д. А. Структурна-семантычная характарыстыка сучаснай беларускай сельскагаспадарчай тэрміналогіі : аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук : 10.02.01 / Д. А. Лаўшук ; НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. – Мінск, 2003. – 20 с.

100. Лейчик, В. М. Терминоведение: предмет, методы, структура / В. М. Лейчик. – Изд-е 3-е. – М. : Изд-во ЛКИ, 2007. – 256 с.

101. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. А. Я. Баханькова. – Мінск : Навука і тэхніка, 1994. – 463 с.

102. Лёсік, Я. Інструкцыя для складання тэрмінолёгічных праектаў / Я. Лёсік // Наш край. – 1928. – № 4 (31). – С. 44–46.

103. Лёсік, Я. У справе беларускае навуковае тэрмінолёгіі / Я. Лёсік // Польша. – 1926. – № 1. – С. 142–151.

104. Литературный энциклопедический словарь / под общ. ред. В. М. Кожевникова [и др.]. – М. : Совет. энцикл., 1987. – 752 с.

105. Лотте, Д. С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и элементов / Д. С. Лотте. – М. : Наука, 1982. – 149 с.

106. Лотте, Д. С. Основы построения научно-технической терминологии. Вопросы теории и методики / Д. С. Лотте. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 157 с.

107. Лукашанец, А. А. Асаблівасці сучаснага польскага ўплыву на беларускую мову / А. А. Лукашанец // Польска-беларускія моўныя, літаратурныя, гістарычныя і культурныя сувязі. Кн. 11 : Матэрыялы XVI Міжнар. навук. канф. “Шлях да ўзаемнасці”, Беласток, 25–26 верас. 2009 г. / пад рэд. М. Кандрацюка [і інш.]. – Беласток, 2009. – С. 31–46.

108. Лукашанец, А. А. Беларуская мова ў пачатку XXI ст. / А. А. Лукашанец // Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. – 2009. – № 1. – С. 4–10.

109. Лукашанец, А. А. Праблемы сучаснага беларускага словаўтварэння / А. А. Лукашанец. – Мінск : Беларус. навука, 2013. – 315 с.

110. Лукашанец, А. А. Складанаскарочаныя словы ў сістэме беларускага словаўтварэння / А. А. Лукашанец // Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. – 1995. – № 2. – С. 26–30.

111. Лукашанец, А. А. Сучасныя працэсы ў словаўтварэнні беларускай мовы: да праблемы міжмоўнага збліжэння і адштурхоўвання / А. А. Лукашанец // Мовазнаўства. Літаратура. Культуралогія. Фалькларыстыка : XIII Міжнар. з’езд славістаў : дакл. беларус. дэлегацыі, Любляна, 2003 / НАН Беларусі, Беларус. кам. славістаў. – Мінск, 2003. – С. 52–69.

112. Лук’янюк, Ю. М. З гісторыі беларускай філасофскай тэрміналогіі / Ю. М. Лук’янюк // Роднае слова. – 2003. – № 8. – С. 28–30.

113. Лук’янюк, Ю. М. Лацінізмы і грэцызмы ў складзе беларускай філасофскай тэрміналогіі / Ю. М. Лук’янюк // Взаимодействие и взаимопроникновение языков и культур: состояние и перспективы : материалы Междунар. науч. конф., Минск, 20–21 марта 2008 г. : в 2 ч. / Белорус. гос. пед. ун-т им. Максима Танка ; редкол.: Т. В. Балус (отв. ред.) [и др.]. – Минск, 2008. – Ч. 2. – С. 24–26.

114. Лук’янюк, Ю. М. Сучасная беларуская філасофская тэрміналогія : аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук : 10.02.01 / Ю. М. Лук’янюк ; БДУ. – Мінск, 2003. – 19 с.

115. Лук’янюк, Ю. М. Сучасная беларуская філасофская тэрміналогія (семантычны і структурны аспекты) : дыс. ... канд. філ. навук : 10.02.01 / Ю. М. Лук’янюк. – Мінск, 2003. – 129 л.

116. Люкевіч, У. П. Дэвіянтныя паводзіны ў спорце: філасофія, сутнасць і небяспека футбольнага фанатызму / У. П. Люкевіч // Весн. Брэсц. ун-та. Сер. 1, Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. – 2012. – № 1. – С. 28–36.

117. Ляшчынская, В. А. Беларуская мова. Тэрміналагічная лексіка : дапам. для нефілалагічных спецыяльнасцей ВНУ / В. А. Ляшчынская. – Мінск : РІВШ БДУ, 2001. – 255 с.

118. Майхровіч, А. С. Філасофская думка Беларусі ў кантэксце еўрапейскай філасофіі / А. С. Майхровіч // Гісторыя філасофскай і грамадска-палітычнай думкі Беларусі : у 6 т. / НАН Беларусі, Ін-т філасофіі. – Мінск, 2008. – Т. 2 : Протарэнесанс і Адраджэнне / С. І. Санько [і інш.]. – 2010. – С. 14–35.

119. Мальцева, Т. А. Франкоязычныя тэрміны в беларусском языке / Т. А. Мальцева // Терминология 3: изучение и обучение : материалы Третьей междунар. науч.-практ. конф., 24–26 ноября 2005 г. / Белорус. нац. техн. ун-т ; редкол.: Т. И. Васильева [и др.]. – Минск, 2006. – С. 126–128.

120. Мальцева, Т. А. Французские заимствования в беларусском языке / Т. А. Мальцева. – Минск : БГУ, 2004. – 329 с.

121. Марузо, Ж. Словарь лингвистических терминов / Ж. Марузо ; пер. с фр. и предисл. В. А. Звегинцева. – 2-е изд., испр. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 440 с.

122. Маруцік, У. Малы тлумачальны слоўнік сацыялагічных тэрмінаў / У. Маруцік // Сціслая гісторыя сацыялагічнай думкі / Э. Сўіндж-вуд ; пераклаў з ангел. У. Маруцік ; пад рэд. У. Маруціка. – Мінск, 1999. – С. 311–349.

123. Маршэўская, В. Асноўныя спосабы ўтварэння тэрмінаў дакладных навук / В. Маршэўская // Роднае слова. – 2016. – № 12. – С. 68–71.

124. Мінакова, Л. М. Беларуская навукова-тэхнічная тэрміналогія: фарміраванне, функцыянаванне, склад / Л. М. Мінакова, С. М. Аніськова, А. А. Станкевіч ; М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, ГДУ імя Ф. Скарыны. – Гомель : ГДУ, 2004. – 146 с.

125. Міхневіч, А. Я. Вазьмі маё слова...: нататкі аб лексічным узаемаўплыве беларускай і рускай моў у кантэксце ўзаемадзеяння культур / А. Я. Міхневіч, А. А. Гіруцкі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1990. – 88 с.

126. Мова “Нашай Нівы”, (1906–1915). Варыянтнасць. Сінанімія / НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; пад рэд. В. П. Лемцюговай. – Мінск : Беларус. навука, 2005. – 303 с.

127. Мова “Нашай Нівы”. Семантыка. Стылістыка / НАН Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ., Філ. “Ін-т мовы і літ. імя Якуба Коласа і Янкі Купалы” ; пад рэд. В. П. Лемцюговай. – Мінск : Беларус. навука, 2014. – 363 с.

128. Навумаў, Д. І. Рэпрэзентацыя педагагічнага прафесіяналізму ў інстытуцыянальным дыскурсе / Д. І. Навумаў, І. Ю. Нікіціна // Вес. БДПУ. Сер. 2, Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. – 2015. – № 3. – С. 57–61.

129. Наркевіч, А. І. Назоўнік. Граматычныя катэгорыі і формы / А. І. Наркевіч. – Мінск : Выд-ва БДУ імя У. І. Леніна, 1976. – 248 с.

130. Нарысы гісторыі Беларусі : у 2 ч. / Інстытут гісторыі АНБ ; М. П. Касцюк [і інш.]. – Мінск : Беларусь, 1994–1995. – 2 ч.

131. Насовіч, І. І. Слоўнік беларускай мовы / І. І. Насовіч. – Мінск : Беларус. савец. энцыкл., 1983. – 792 с.

132. Некрашэвіч, С. М. Да пытання аб укладанні слоўніка жывой беларускай мовы / С. М. Некрашэвіч // Выбраныя навуковыя працы акадэміка С. М. Некрашэвіча: да 120-годдзя з дня нараджэння / НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; навук. рэд. А. І. Падлужны. – Мінск, 2004. – С. 48–78.

133. Новейший философский словарь / сост. А. А. Грицанов. – Минск : Изд. В. М. Скакун, 1998. – 896 с.

134. Новиков, Д. М. Фонетика немецкого языка. Практический курс : учеб. для студентов ин-тов и фак. иностр. яз. / Д. М. Новиков, Т. Г. Агапитова. – М. : Высш. шк., 1986. – 239 с.

135. Падлужны, А. І. Мовазнаўчая праблематыка ў беларускай навукова-тэхнічнай тэрміналогіі / А. І. Падлужны // Выбраныя працы / А. І. Падлужны ; уклад.: В. П. Русак [і інш.]. – Мінск, 2015. – С. 430–448.

136. Падокшын, С. А. Філасофская думка эпохі Адраджэння ў Беларусі: ад Францыска Скарыны да Сімяона Полацкага / С. А. Падокшын. – Мінск : Навука і тэхніка, 1990. – 285 с.

137. Пальцев, Г. В. Общие элементы белорусской и польской лексики : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.03 / Г. В. Пальцев ; БГУ им. В. И. Ленина. – Минск, 1973. – 26 с.

138. Піскуноў, Ф. А. Вялікі слоўнік беларускай мовы: арфаграфія, акцэнтацыя, парадыгматыка: каля 223 тысяч слоў / Ф. А. Піскуноў. – Мінск : Зміцер Колас, 2012. – XVI + 1196 с.

139. Плотнікаў, Б. А. Катэгорыя роду назоўнікаў, агульных для нямецкай і славянскіх моў / Б. А. Плотнікаў // Славяно-германские языковые параллели = Slawisch-germanische sprachparallelen / БГУ ; под ред. А. Е. Супруна [и др.]. – Минск, 1996. – С. 132–138.

140. Потебня, А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня // Лексикология и лексикография: лингвистические материалы : пособие / Е. И. Абрамова, О. А. Фелькина. – Брест, 2003. – С. 5–12.

141. Праект слоўніка (для Беларускай Савецкай Энцыклапедыі). Вып. 1. Філасофія, псіхалогія, антырэлігійны аддзел. – Мінск : Выд-ва Беларус. акад. навук, 1935. – 66 с.

142. Пракошына, К. С. Вальнадумства і атэізм у XVII ст. (Казімір Лышчынскі) / К. С. Пракошына // Гісторыя філасофскай і грамадска-палітычнай думкі Беларусі : у 6 т. / НАН Беларусі, Ін-т філасофіі. – Мінск :

Беларус. навука, 2008 – Т. 3 : Рэфармацыя, Контррэфармацыя, Барока / В. Б. Евароўскі [і інш.]. – 2013. – С. 543–553.

143. Прыгодзіч, А. А. Да пытання аб храналогіі даследаванняў іншамоўных запазычанняў у беларускай мове / А. А. Прыгодзіч, М. Р. Прыгодзіч // Беларускае слова: дыялектнае і запазычанае : зб. арт. па матэрыялах навук. чытанняў, прысвеч. памяці дац. Е. С. Мяцельскай, Мінск, 26–27 крас. 2011 г. / БДУ ; рэдкал.: М. І. Свістунова (адк. рэд.) [і інш.] ; пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск, 2011. – С. 146–149.

144. Прыгодзіч, М. Р. Словакладанне ў гісторыі беларускай мовы : аўтарэф. дыс. ... д-ра філал. навук : 10.02.01 / М. Р. Прыгодзіч ; БДУ. – Мінск, 2000. – 41 с.

145. Рагаўцоў, В. І. Гісторыя мовазнаўства : вучэб. дапам. / В. І. Рагаўцоў. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2005. – 496 с.

146. Рапановіч, А. Н. Фонетика французского языка. Курс нормативной фонетики и дикции : для фак. иностр. яз. пед. ин-тов / А. Н. Рапановіч. – 3-е изд., испр. – М. : Альянс, 2014. – 288 с.

147. Реформатский, А. А. Что такое термин и терминология / А. А. Реформатский ; АН СССР. Ин-т языкознания. – М. : [б. и.], 1959. – 14 с.

148. Савіцкая, І. Запазычанні з польскай мовы ў беларускай лексікаграфічнай практыцы 20-х гг. ХХ ст. / І. Савіцкая // Паланістыка. = Полонистика. = Polonistyka. 2001 : Маладая паланістыка : зб. навук арт. / рэд. А. К. Кіклевіч [і інш.]. – Мінск, 2002. – С. 95–104.

149. Сакалова, Г. М. Сацыялогія / Г. М. Сакалова // Беларуская энцыклапедыя : у 18 т. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1996–2004. – Т. 14 : Рэле – Слаявіна. – 2002. – С. 214–215.

150. Сіплівеня, Ж. С. Словаўтварэнне прыметнікаў ад іншамоўных назоўнікаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове / Ж. С. Сіплівеня. – Гродна : ГрДУ, 2000. – 101 с.

151. Словарь русского языка XI–XVII вв. : в 28 вып. / АН СССР, Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова ; редкол. С. Г. Бархударов [и др.]. – М. : Наука, 1975–2008. – Вып. 1 : А–Б. – 1975. – 371 с.

152. Слоўнік беларускай мовы / НАН Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Якуба Коласа і Янкі Купалы ; уклад.: Н. П. Еўсіевіч [і інш.] ; навук. рэд.: А. А. Лукашанец [і інш.]. – Мінск : Беларус. навука, 2012. – 916 с.

153. Сопоставительное описание русского и белорусского языков. Словообразование / А. В. Андреева [и др.] ; науч. ред.: А. А. Лукашанец [и др.] ; НАН Беларусі, Центр исслед. белорус. культуры, яз. и лит., Фил. «Ин-т яз. и лит. им. Якуба Коласа и Янки Купалы». – Минск : Беларус. навука, 2014. – 486 с.

154. Социологическая энциклопедия / под общ. ред. А. Н. Данилова. – Минск : БелЭн, 2003. – 384 с.

155. Станкевіч, А. А. Мова і грамадства: міжмоўныя кантакты і лексічнае ўзаемадзеянне ў беларускіх народных гаворках / А. А. Станкевіч. – Мінск : РІВШ, 2012. – 220 с.

156. Станкевіч, А. А. Словаўтварэнне запазычанай лексікі ў беларускай і польскай мовах / А. А. Станкевіч // Беларуская мова. – Мінск, 1980. – Вып. 7. – С. 123–130.

157. Стариченок, В. Д. Большой лингвистический словарь / В. Д. Стариченок. – Ростов-н/Д : Феникс, 2008. – 811[1] с.

158. Старычонак, В. Д. Полісемія ў беларускай мове / В. Д. Старычонак. – Мінск : БДПУ, 1997. – 232 с.

159. Степанова, М. Д. Методы синхронного анализа лексики (на материале современного немецкого языка) / М. Д. Степанова. – М. : Высш. шк., 1968. – 200 с.

160. Струкава, С. М. Лексіка беларускай мовы: гісторыя і сучаснасць / С. М. Струкава ; Гомел. дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны. – Мінск : Права і эканоміка, 2008. – 776 с.

161. Суперанская, А. В. Общая терминология: вопросы теории / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева. – М. : Наука, 1989. – 246 с.

162. Сцяцко, П. У. Беларуская лінгвістычная тэрміналогія ў сферы фіксацыі / П. У. Сцяцко // Тэрміналагічны зборнік'83 / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; рэд. Л. А. Антанюк. – Мінск, 1985. – С. 22–27.

163. Сцяцко, П. Беларуская навуковая тэрміналогія ў другой палове 90-х гг. XX ст / П. Сцяцко // Роднае слова. – 2001. – № 2. – С. 32–35.

164. Сцяцко, П. Культура мовы / П. Сцяцко. – Мінск : Тэхналогія, 2002. – 444 с.

165. Сцяцко, П. Родная мова – мова навукі / П. Сцяцко // Роднае слова. – 1994. – № 4. – С. 3–14.

166. Сцяцко, П. У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П. У. Сцяцко, М. Ф. Гуліцкі, Л. А. Антанюк. – Мінск : Выш. шк., 1990. – 222 с.

167. Сцяцко, П. У. Уводзіны ў мовазнаўства : дапаможнік / П. У. Сцяцко. – Гродна : ГрДУ, 2001. – 229 с.

168. Тихомирова, Т. С. Курс польскаго языка : учеб. для вузов по специальности «Рус. яз. и лит.» / Т. С. Тихомирова. – М. : Высш. шк., 1988. – 279 с.

169. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: больш за 65 000 слоў / пад рэд. М. Р. Судніка [і інш.]. – 2-е выд. – Мінск : БелЭн, 1999. – 784 с.

170. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / пад агул. рэд. К. К. Атраховіча (Кандрата Крапівы). – Мінск : БелСЭ, 1977–1984. – 5 т.

171. Тычына, М. А. Сацыялогія літаратуры як частка сацыялогіі ведаў: праблема дэмаркацыі межаў / М. А. Тычына // Социология. – 2015. – № 1. – С. 104–114.

172. Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі / Г. У. Арашонкава [і інш.]; навук. рэд. А. І. Падлужны. – Мінск : Беларус. навука, 1999. – 175 с.

173. Уласевіч, В. І. Лексічныя працэсы ў беларускай мове 90-х гг. XX ст. : дыс. ... канд. філ. навук : 10.02.01 / В. І. Уласевіч. – Мінск, 2002. – 107 л.

174. Уласевіч, В. І. Лексічныя працэсы ў беларускай і рускай мовах канца XX – пачатку XXI ст. / В. І. Уласевіч // Тыпалогія ўзаемасувязей беларускай і рускай моў і праблемы нацыянальнай самаідэнтыфікацыі : матэрыялы Міжнар. навук. канф., Мінск, 19–20 крас. 2011 г. / НАН Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Якуба Коласа і Янкі Купалы ; рэдкал. В. М. Нікалаева [і інш.]. – Мінск, 2011. – С. 305–310.

175. Уласевіч, В. І. Слоўнік новых слоў беларускай мовы / В. І. Уласевіч, Н. М. Даўгулевіч. – Мінск : ТетраСистемс, 2009. – 488 с.

176. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубочева / под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. – 2-е изд., стер. – М. : Прогресс, 1986–1987. – 4 т.

177. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 6-е изд., перераб. и доп. – М. : Политиздат, 1991. – 560 с.

178. Хамутоўская, С. В. Узровень арганізацыі і правядзення выбараў як фактар электаральных паводзін / С. В. Хамутоўская // Весці БДПУ. Сер. 2, Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. – 2012. – № 3. – С. 33–37.

179. Хауген, Э. Процесс заимствования / Э. Хауген // Новое в лингвистике. Вып. 6 : Языковые контакты. – М. : Прогресс, 1972. – С. 344–382.

180. Цімашэнка, А. І. Уплыў рускай мовы на беларускую ў савецкі перыяд / А. І. Цімашэнка // Вес. АН БССР. Сер. грамад. навук. – 1989. – № 1. – С. 105–110.

181. Чайка, Н. Віды эліптычных канструкцый з семантыкай дынамічнай лакалізацыі / Н. Чайка // Роднае слова. – 2016. – № 11. – С. 38–40.

182. Чартко, І. Пранікненне германізмаў у лексіку старабеларускай мовы / І. Чартко // Германізмы ў беларускай мове / склад.: А. А. Прыгодзіч [і інш.]; пад рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск, 2015. – С. 92–101.

183. Чернышова, Л. В. Функционирование полонизмов в русском и белорусском языках : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 ; 10.02.02. / Л. В. Чернышова ; МГПИ им. А. М. Горького. – Минск, 1989. – 20 с.

184. Шакун, Л. М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы : вучэб. дапам. для філал. фак. выш. навуч. устаноў / Л. М. Шакун. – 2-е выд., перапрац. – Мінск : Універсітэцкае, 1984. – 319 с.

185. Шакун, Л. М. Нарысы гісторыі беларускай літаратурнай мовы : дапам. для студэнтаў філал. фак. ВНУ / Л. М. Шакун. – Мінск : Дзярж. вучэб.-пед. выд-ва М-ва асветы БССР, 1960. – 223 с.

186. Шакун, Л. М. Словаўтварэнне / Л. М. Шакун. – Мінск : Выш. шк., 1978. – 128 с.

187. Шакун, Л. М. “Усходнія” і “заходнія” крыніцы папаўнення лексічных сродкаў беларускай мовы / Л. М. Шакун // Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. – 1995. – № 2. – С. 22–26.

188. Шуба, П. П. Аб лінгвістычнай тэрміналогіі / П. П. Шуба // Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. – 1980. – № 2. – С. 21–24.

189. Шчасная, К. Д. Слоўнік новай і актуальнай лексікі / К. Д. Шчасная ; пад рэд. В. П. Русак. – Мінск : Права і эканоміка, 2012. – 101 с.

190. Шчэрбін, В. К. Асноўныя этапы тэрмінатворчай дзейнасці / В. К. Шчэрбін // Тэрміналагічны зборнік’89–90 / АН Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; рэд.: М. В. Бірыла [і інш.]. – Мінск, 1992. – С. 4–8.

191. Шчэрбін, В. К. Тэрэтычныя праблемы беларускай лексікаграфіі / В. К. Шчэрбін / АН Беларусі, Аддз-не навук. інфарм. па гуманітар. навук. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 1996. – 140 с.

192. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы : у 13– т. / НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; рэд. В. У. Мартынаў [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка : Беларуская навука, 1978 – 2010. – Т. 1 : А – Б. – 1978. – 440 с. ; Т. 2 : В. – 1978. – 344 с. ; Т. 3 : Г – І. – 1985. – 408 с. ; Т. 5 : К – Л. – 1989. – 320 с. ; Т. 6 : Л – М. – 287 с. ; Т. 7 : М – Н. – 1991. – 315 с. ; Т. 8 : Н – П. – 1993. – 270 с. ; Т. 9 : П. – 2004. – 367 с. ; Т. 10 : П. – 2005. – 325 с. ; Т. 11 : Р – С. – 2006. – 333 с. ; Т. 12 : С. – 2008. – 366 с.

193. Юшкевіч, В. С. Суфіксоіды іншамоўнага паходжання ў сістэме сродкаў беларускага словаўтварэння / В. С. Юшкевіч // Весн. НАН Беларусі. Сер. гуманітар. навук. – 2008. – № 2. – С. 102–109.

194. Bekisz, W. Białorusko-polsko-rosyjski słownik terminów lingwistycznych i leksyki specjalnej / W. Bekisz, H. Fontański. – Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1997. – 157 s.

195. Harper, G. A Companion to Creative Writing [Electronic resource] / G. Harper. – Mode of access: <https://books.google.by/books>. – Date of access: 10.02.2016.

196. Inny słownik języka polskiego PWN : w 2 t. / red. M. Bańko. – Warszawa : Wydawnictwo naukowe PWN, 2000 – 2 t.

197. Longman Dictionary of English language and culture / dir. D. Summers. – 2nd ed. – Harlow : Addison Wesley Longman, 1998. – 1568 p.

198. The Oxford Dictionary of English Etymology / ed. by C. T. Onions. – Oxford : Clarendon Press, 1966. – 1025 p.

199. Wexler, P. Belorussification, Russification and Polonization Trends in the Belorussian Language 1890–1982 / P. Wexler // Sociolinguistic Perspectives on Soviet National Languages : Their Past, Present and Future / ed. by Isabelle T. Kreindler. – Berlin ; New York ; Amsterdam : Mouton de Gruyter, 1985. – P. 37–56.

СПІС КРЫНІЦ ФАКТЫЧНАГА МАТЭРЫЯЛУ

1. Беларуская навуковая тэрміналогія. Вып. 11. Грамадазнаўства. – Мінск : Ін-т беларус. культуры, 1927 // Беларуская навуковая тэрміналогія : тэмац. дадат. да нумару “АРСНЕ”, прысьвеч. беларус. мовазнаўству 20-х гадоў : у 4 кн. – Кн. 1. – 2-е выд., стэр. – Мінск(?) : [б. в.], 2010. – С. 698 – 787.

2. Беларуская навуковая тэрміналогія. Вып. 15. Слоўнік граматычна-лінгвістычнае тэрміналогіі. – Мінск : Ін-т беларус. культуры, 1927 // Беларуская навуковая тэрміналогія : тэмац. дадат. да нумару “АРСНЕ”, прысьвеч. беларус. мовазнаўству 20-х гадоў : у 4 кн. – Кн. 2. – 2-е выд., стэр. – Мінск(?) : [б. в.], 2010. – С. 385 – 456.

3. Беларуская энцыклапедыя : у 18 т. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1996–2004. – 18 т.

4. Лазарук, М. А. Слоўнік літаратуразнаўчых тэрмінаў : дапам. для настаўнікаў / М. А. Лазарук, А. Я. Ленсу. – Мінск : Нар. асвета, 1983. – 191 с.

5. Макарэвіч, А. А. Кароткі літаратуразнаўчы слоўнік / А. А. Макарэвіч ; пад рэд. Д. Я. Бугаёва – 2-е выд., дапрац. і дап. – Мінск : Выш. шк., 1969. – 224 с.

6. Рагойша, В. П. Паэтычны слоўнік / В. П. Рагойша. – 3-е выд., дапрац. і дап. – Мінск : Беларус. навука, 2004. – 576 с.

7. Русско-белорусский словарь общественно-политической терминологии / АН БССР, Ін-т языкознания им. Якуба Коласа ; под ред. Н. В. Бирилло [и др.]. – Минск : Наука и техника, 1970. – 452 с.

8. Скікевіч, А. А. Тэрміналагічна-тлумачальны слоўнік па філасофіі : дапам. для выкладчыкаў, студэнтаў і аспірантаў / А. А. Скікевіч, У. С. Шчур. – Мінск : Беларус. навука, 1996. – 96 с.

9. Сцяцко, П. У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П. У. Сцяцко, М. Ф. Гуліцкі, Л. А. Антанюк. – Мінск : Выш. шк., 1990. – 222 с.

10. Шынкароў, В. В. Беларускі палітычны слоўнік / В. В. Шынкароў, С. П. Раманава. – Мінск : Адукацыя і выхаванне, 2011. – 576 с.

11. Юрэвіч, А. Л. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / А. Л. Юрэвіч. – Мінск : Выд-ва М-ва выш. сярэд. спец. і праф. адукацыі БССР, 1962. – 246 с.

ДАДАТКИ

ДАДАТАК А

Іншамоўныя тэрміны філалогіі ў даследаваных крыніцах

аб'ект	акт	амерыканізм
аб'ектыўны	актава	амерыканістыка
абзац	актуалізацыя	амограф
аблатыў і аблятыў	актэт	амонім
аблаўт і абляўт	акузатыў	ампліфікацыя
абрэвіатура	акустыка	амфібалія
абрэвіяцыя	акустычны	амфібрахій
абракадабра	акут	анаграма
абстрактнасць	акутавы	анакалуф
абстрактны	акцэнт	анакруза
абстракцыя	акцэнтаванне	аналагічны
абстракцыянізм	акцэнтаваць	аналіз
авангардызм	акцэнталогія	аналітызм
авансцэна	акцэнтуацыя	аналітычны
агенс і агент	акын	аналогія
агіяграфія	алагізм	аналы
аглюцінацыя	аламарфема	анамасіялогія
аграфія	аламорф	анамастыка
адаптаваны	аланім	анаматалогія
адаптацыя	алафанема	анаматапея
адбітак (БНТ-15)	алафон	ананім
адбіцце (БНТ-15)	алгарытм	анапест
адвербіялізацыя	алегорыя	анатацыя
адвербіяльны	алітэрацыя	анафара
ад'ектывацыя	алонім	анафарычны
ад'ектыўны	алфавіт	анахранізм
ад'ідэацыя	альба	англіцызм
адмена (БНТ-15)	альвеолы	андронім
адстрат	альманах	анекдот
айканіміка	альтэрнанс	анжамбеман
айрэн	альтэрнант	анімізм
аказіяналізм	альтэрнацыя	анонс
аказіянальны	альфа	анталогія
акамадацыя	алюзія	антанамазія
акаталектыка	амаантонім	антанімічны
акварэль	амамарфема	антанімія
акмеізм	аманімацыя	антонім
акраверш	аманімія	антракт
акрапаэма	амафон	антрапамарфізм
аксідэнталь	амаформа	антрапаніміка
аксімаран і аксюмаран	амега	антрапанімія

антрапонім	атанацыя	бурлеск і бурлеска
антыбакхій	атракцыя	бурымэ
антыраман	атрыбут	буфанада
антыстрафа	атрыбутыўна-	бязафіксны
антытэза	прэдыкатыўны	бяссуб'ектыўны
антыфразіс	атрыбутыўны	вадэвіль
антычнасць	атрыбуцыя	вакабула
аорыст	атэматычны	вакалізацыя
апагей	аўгментатыў	вакалізм
апазіцыя	аўтабіяграфія	вакальны
апалог	аўтакрытыка	вакатыў
апастрофа	аўталогія	валапюк і валяпюк
апафегматы	аўтанім	варварызм
апафеоз	аўтарызацыя	варыянт
апафонія	аўтасемантычны	варыятыўнасць
апелятыў	аўтограф	велярны
апікальны	афазія	велярызацыя
апликацыя	афарбоўка	вербалізацыя
апокапа	афарызм	вербальны
апокрыф	афарыстычнасць	верлібр
арабізм	аферэзіс	версет
арабістыка	афікс	версіфікацыя
араторыя	афіксальны	верш
арацыі	афіксацыя	вершаванне
арганічны	афіксоід	вершазнаўства
аргатызм	афрыканістыка	вершаказ
арго	афрыката	вершаскладанне
арсіс	ашуг	вібрант
арталогія	азд	від
артыкль	бакхій	віланела
артыкул	баллада	віралэ
артыкуляцыя	банту	віртуознасць
арфаграма	бард	вірш
арфаграфія	барока	вульгарызм
арфаэпія	батлейка	вымова (БНТ-15)
архаізм	бахшы	газель
архаічны	бейт	галіцызм
архетып	белетрыстыка	гаплалогія
архітэктоніка	бессуб'ектны (БНТ-15)	гашма
арыенталістыка	бібліяграфія	гекзамер
асананс	білабілізацыя (БНТ-15)	генітыў
асацыяцыя	білінгвізм	германізм
асемантычны	бінарны	германістыка
асіміляцыя	біяграфія	герменеўтыка
асіндэтан	брахікалан	герундый
аспіраты	буква	герундыў
астранім	буквальны	гідраніміка
астрафізм	буколіка	гідронім

гімн	дылогія	жарганізм
гіпатаксіс	дыпірыхій	жаргон
гіпербала	дыпціх	жарт
гіперстрафа	дысананс	жыршы
гіперфанема	дысімілянт	жыціе
гістарызм	дысімілятар	зетацызм
гісторыяграфія	дысіміляцыя	іда
глаголіца	дыспалаталізацыя (БНТ-15)	ідыёма
глайд	дыстрыбутыўны	ідылія
гласарый	дыстрыбуцыя	ідыш
гласематыка	дыферэнцыяцыя	ідыялект
глатагонія	дыфірамб	ідыяматыка
гласа	дыфтонг	ідыяматычны
глотагенез	дыялект	ідэаграма
глотахраналогія	дыялектаграфія	ідэаграфія
гнома	дыялекталагічны	ідэал
гравіс	дыялекталогія	ідэалізацыя
градацыя	дыялектызм	ідэалогія
грамата	дыялог	ідэйнасць
граматнасць	дыярыуш	ідэя
граматны	дыярэза	іерогліф
граматыка	дыяхранія	ізагласа
грамема	дэвакалізацыя	ізалекса
гратэск	дэзафіксацыя	ізамарфізм
графема	дэкаданс	ізаметрыя
графеміка	дэкадэнцтва	ізаморфа
графіка	дэлабіялізацыя	ізафет
графічны	дэназалізацыя	ізафона
грэцызм	дэнтальны	ікт
гуманізм	дэпалаталізацыя	імажынізм
гумар	дэрыват	імператыў
гумарыст	дэрывацыя	імперфект
гумарэска	дэсемантызацыя	імперфектывацыя
дайна	дэсубстантывацыя	імпліцытны
дактыль	дэтэрміналагізацыя	імплозія
дамінанта	дэтэрмінатывы	імправізацыя
датыў	дэфаналагізацыя	імпрэсія
дзеяслоў	дэфініцыя	імпрэсіянізм
драма	дэфіс	інавацыя
драматург	дэцыма	інварыянт
драматургія	дээтымалагізацыя	інвектыва
драматызм	еўрапейзм	інверсійны
дублет	ёт	інверсія
дывергент	этаваны	інгрэсіў
дывергенцыя	этаваць	індаеўрапейстыка
дыграф	этацыя	індалогія
дыктант	жанр	індыкатыў
дыктоўка		ініцыялы

інкарпарацыя	кампаратывістыка	клішэ
інклюзіў	кампаратыў	кода
інструментоўка	камунікацыя	колан
інсцэніроўка	канатацыя	конфікс
інтаналогія	канвергент	копула
інтанацыя	канвергентны	крытыка
інтрыга	канвергенцыя	кубафутурызм
інтэграцыя	канверсійны	кульмінацыя
інтэнсіў	канверсія	куплет
інтэрдыялект	канкрэтны	курсіў
інтэр'ектывацыя	канон	лабіялізацыя
інтэр'ер	кансананс	лагаграма
інтэрлінгва	кансанант	лагаграфія
інтэрлінгвістыка	кансанантызм	лагаэд
інтэрмедыя	канстанта	лагічны
інтэрнацыяналізм	канструктывізм	лакалізацыя
інтэрпункцыя	канструкцыя	лаканізм
інтэрференцыя	кант	латынь
інтэрфікс	кантамінацыя	лацінізм
інфармант	кантата	лацінка
інфарматар	кантракцыя	леанін
інфікс	кантраст	легенда
інфінітыў	кантэкст	лейтматыў
інхаатыў	канфіксацыя	лекс
інцэптыў	канфлікт	лексема
іронія	канцона	лексіка
ірэлевантнасць	канцылярызм	лексікаграфічны
ітэратыў	кан'юнктыў	лексікаграфія
іўрыт	карціна	лексікалізацыя
каардынацыя	карэлят	лексікалогія
каартыкуляцыя	карэлятыў	лексіколаг
кабзар	карэлятыўны	лексікон
кайнэ	карэляцыя	лексічны
какаграфія	кастумбрызм	лемантар
какалогія	касыда	лібрэта
каламбур	каталектыка	лігатура
каламыйка	катарсіс	лімерык
каліграфія	катастрофа	лінгвастылістыка
калізія	катахрэза	лінгвіст
калька	катрэн	лінгвістыка
калькаванне	кватэрна	лінгвістычны
камедыя	квінціла	ліпаметрыя
каментарый	кірунак	лірыка
камічнае	кітабы	літара
кампазіт	класік	літаралізм
кампазіцыя	класіка	літаральны
кампанент	класіцызм	літаратура
кампаратывізм	клаўзула	літаратуразнаўства

літаратуршчына	метафара	намінатыўнасць
літарны	метафарызацыя	намінацыя
літота	метафонія	нармалізацыя
лічэбнік	метафраза	нарматыўнасць
логіка	метр	нарматыўны
лэ	метрыка	нарыс
магістрал	механіцызм	нататка (БНТ-15)
магія	мігі (БНТ-15)	натуралізм
мадальнасць	мікралінгвістыка	натуральны
мадрыгал	мікрасістэма	неаграматыкі
мадыфікацыя	мікратапаніміка	неалагізм
мадэліраванне	мікратапанімія	неараман
мадэль	мікратапонім	неарамантызм
мадэрнізм	мім	неарэалізм
макаранізм	міміка	нейралінгвістыка
макаранічны	мімічны	нейтралізацыя
макратапонім	мінезінгер	некралог
манаверш	мініяцюра	нектар
манаграфія	містыфікацыя	немаркіраваны
маналог	містэрыя	непрадуктыўнасць
манарым	міф	нігілізм
манарыфма	міфалогія	нона
манасчы	младаграматызм	норма
манафтангізацыя	младаграматыкі	нумералізацыя
манафтонг	мнагачленны	нумератыўны
маралітэ	моналінгвізм	нюанс
маркіраваны	монасемія	ода
марфалагічны	монасілабізм	опера
марфалогія	монастрафа	падтэкст
марфаналогія	мора	пазіцыя
марфема	морф	паланізм
марфеміка	морфанема	паланістыка
маскулінатыў	мураба	палатаграма
матронім	мусаба	палаталізацыя
матыў	мусадас	палеаграфія
матывіроўка	мусаман	палеаграфічны
матэрыяльны	мусамат	паліглот
медытацыя	мухамас	палімпсест
мейстэрзінгер	мысленне (БНТ-15)	паліндром
меладрама	мысліць (БНТ-15)	палінодыя
мелодыка	мысль (БНТ-15)	паліном
мемуары	мэта	паліфтонг
менестрэль	наватарства	памфлет
метад	навела	панегірык
метадалогія	навіяль	пантарым
метамова	назалізацыя	пантарыфма
метанімія	наменклатура	пантум
метатэза	намінатыў	папуа

параграф	перыфраз і перыфраза	прэдыкатыўнасць
парадокс	перыяд	прэдыкатыўны
парадыгма	п'еса	прэдыкацыя
парадыгматыка	пеяратыў	прэпазіцыя
паралекс	піджын	прэфікс
паралексія	піджын-інгліш	прэфіксацыя
паралелізм	пііт	прэфіксоід
паралінгвістыка	піктаграма	псалом
паралітаратура	піктаграфія	псеўданім
паранамазія	пірыхій	псіхалінгвістыка
паранімія	пірыхіізацыя	прэпазіцыйны
паратаксіс	плагіят	пуант
парод	плеаназм	публіцыстыка
пародыя	плюсквамперфект	пункт
паронім	полілінгвізм	пунктуацыя
партрэт	поліметрыя	пурызм
парцэлят	поліпрэдыкатыўнасць	пушту
парцэляцыя	полісемантызм	радыксоід
парэміялогія	полісемія	раман
пасквіль	полісіндэтан	раманізм
пастараль	полістрафічнасць	раманістыка
патронім	постпазіцыя	раманс
патрыстыка	постфікс	рамантызм
патрыятызм	правапіс	рамантыка
патэтычнае	правінцыялізм	рандо
паўза	прадмет	рандэль
паўкалька	прадметны	рапсод
паўсанет	прадуктыўнасць	рапсодыя
пафас	празаізм	ратацызм
пачленаваны (БНТ-15)	празапапея	рубаі
пачленаваць (БНТ-15)	пракліза	рубрыка
паэзія	праклітыка	руна
паэзіязнаўства	пралог	рытм
паэма	пранаміналізацыя	рытмаграма
паэт	прасадэма	рытміка
паэтонім	прасодыка	рыторыка
паэтыка	прасодыя	рытурнэль
пейзаж	прататып	рыфма
пенталогія	пратэза	рыфмарый
пентаметр	прафесіяналізм	рыфмоід
пеон	праформа	рыфмоўка
пераакцэнтuaцыя	проза	рэалізм
персанаж	протаіндаеўрапейскі	рэалія
персаніфікацыя	прыад'ектыўны	рэдагаванне
перфект	прыныцп	рэдукцыя
перфектывацыя	прысубстантыўны	рэдуплікацыя
перфектыўнасць	прэдыкат	рэдэрывацыя
перыпетыя	прэдыкатыў	рэдыф

рээстр	сентыменталізм	стопападзел
рэжысёр	сентэнцыя	страфа
рэзанатар	септыма	страфоід
рэзанёр	серэнада	строфіка
рэканструкцыя	сіблянт	структура
рэквіем	сігніфікат	структуралізм
рэкурсія	сігніфікатыўны	структуральны
рэlevantнасць	сімвал	структурна-семантычны
рэма	сімвалізм	структурны
рэмарка	сімплака	стылізацыя
рэмінісценцыя	сіналогія	стылістыка
рэнесанс	сінаніміка	стыль
рэпліка	сінанімічны	стылявы
рэпрэзентацыя	сінанімія	суб'ект
рэтардацыя	сінгарманізм	суб'ектыўны
рэферэнт	сінгулятыў	сублітаратура
рэфрэн	сінекдаха	субморф
рэхаверш	сінестэзія	субстантыват
рэхарыфма	сінкапіраванне	субстантывацыя
рэцэнзія	сінкопа	субстантыў
рэчытатыў	сінкрэтызм	субстрат
сабір	сінонім	субстытуцыя
саветызм	сінтагма	суперлятыў
сага	сінтагматыка	суперстрат
салецызм	сінтаксіс	супін
санант	сінтаксічны	суплетывізм
санарызацыя	сінтэз	суфікс
сандхі	сінтэтызм	суфіксацыя
санет	сінхранія	суфіксоід
санорнасць	сінхронны	сцэна
санскрыт	сінярэза	сцэнарый
сарказм	сістэма	сюжэт
сатыра	сітуацыя	сюррэалізм
сацыялект	сіцыліяна	табу
сацыялінгвістыка	сказіцель	такт
сегмент	скальд	тактавік
сегментацыя	скандаванне	тактыка
секстына	скандоўка	талент
секстэт	скетч	танальнасць
сема	скланенне	танацыя (БНТ-15)
семантызацыя	скланяць(ца)	танка
семантыка	сленг і слэнг	тапанамастыка
семантэма	слоўнік	тапаніміка
семасіялогія	спандэй	тапанімікон
семема	спірант	тапанімія
семіётыка	стансы	татэмізм
семіталогія	стапа	таўтаграма
семіялогія	статыка	таўталогія

тон	умляўт	фраземаграфія
травесці	універбацыя	фрашка
трагедыя	унікумы	фузія
трагікамедыя	уніфікс	функцыя
трагічнае	унцыял	футурызм
традыцыя	урбанізм	хайку і хоку
транскрыбіраванне	утопія	характар
транскрыпцыя	фабліо	характарыстыка
транслітарацыя	фабула	харыямб
транспацыя	факсіміле	харэй
трансфармацыя	фактаграфізм	хіязм
троп	фалькларыстыка	хіятус
трубадур	фальклор	хор
трувер	фанаграма	хроніка
трылогія	фанаграфія	цігла
трыпціх	фаналогія	цыкл
трыфтонг	фанацыя	цыркумфікс
трыялет	фанема	цыркумфлекс
туюг	фанетыка	цытата
тыльда	фантазія	цытацыя
тып	фантастыка	цюркалогія
тыпічны	фармалізм	цэзура
тыповае	фармант	цэль
тыповасць	фарматыў	цэнзура
тыповы	фарс	цэнтон
тыпалогія	фельетон	цэсатыў
тырада	фемінітыў	часціца
тэзаўрус	фігура	часць (БНТ-15)
тэзіс	філалагічны	член
тэкст	філалогія	шаіры
тэкстуальны	філасофія	шарада
тэксталогія	філолаг	шарж
тэма	фінал	шматчленны
тэматыка	фіналь	шрыфт
тэмбр	фінальны	штамп
тэмп	флексія	эквівалент
тэндэнцыйнасць	фонамарфалогія	эквілінарнасць
тэндэнцыя	фонасемантыка	эквірытмічнасць
тэрмін	фоніка	эквірыфменнасць
тэрміналагізацыя	форма	экзатызм
тэрміналогія	формаўтварэнне	экзістэнцыялізм
тэрцына	фраза	эклога
тэрцэт	фразаграма	экрانیзацыя
тэтралогія	фразеаграфія	экскурс
тэтрапціх	фразеалагізм	экскурсія
тэхніцызм	фразеалогія	эксклюзіў
узуюальны	фразема	эксад
узус	фраземаўтварэнне	экспацыя

експірацыя експліцытны эксплозія экспромпт экспрэсіўнасць экспрэсіўны экспрэсія экспрэсіянізм экстралінгвістыка экстралінгвістычны элаквенцыя элатыў і элятыў элегія элізія эліпсіс эмацыянальны эмфаза эмфатычны энантыясемя энкліза энклітыка энклітычны эпанастрафа эпанім эпапея эпас эпентэза эпігон эпігонства эпіграма эпіграф эпізод эпікграма эпікруза эпілог эпістала эпістрафа эпіталама эпітафія эпітэт эпіфанема эпіфара эпіцэн эргатыў эргатыўны эротык эскіз эсперанта эстэт	эстэтызм эстэтыка эсэ этнаграфія этналінгвістыка этнаніміка этнонім этыка этымалагічны этымалогія этымон эўфанія эўфемізм эцюд ямб ямбахарэй ямбы pluralia tantum (СЛТ-62) singularia tantum (СЛТ-62)	
--	---	--

Іншамоўныя тэрміны філасофіі і сацыялогіі ў даследаваных крыніцах

аб'ект	акасмізм	анталогія
аб'ектывізм	аксіёма	антрапагенез
аб'ектыўнае	аксіялогія	антрапалагізм
аб'ектыўны	аксіяматыка	антрапалогія
абсалют	актор	антрапамарфізм
абсалютна-апасродкаванае	актуалізацыя	антрапасацыялогія
абсалютна-безумоўнае	актыўнасць	антрапасацыягенез
абсалютнае	акультурацыя	антрапасістэма
абсалютна-ісціннае	акультызм	антрапасофія
абсалютна-непасрэднае	акцыдэнцыя	антрапасфера
абсалютнасць	акцыдэнтальнасць	антрапацэнтрызм
абсалютызацыя	алагізм	антыаўтарытарызм
абсалютызм	алармізм	антыаўтарытарыст
абсэнтэізм	аларміст	антыбальшавізм
абсэнтэіст	алгарытм	антыграмадскі
абскурант	алегорыя	антыгуманізм
абскурантызм	алігарх	антыглабалізм
абстрагаваць	алігархія	антыдарвінізм
абстрактна-бязмернае	альтруізм	антыдыялектык
абстактнае	альтэрнатыва	антыдыялектыка
абстрактнасць	амаралізм	антыдэмакратызм
абстрактна-ўсеагульнае	амбівалентнасць	антыінтэлектуалізм
абстракцыя	амністыя	антыкамунізм
абшчына	аналаг	антыклерыкал
авераізм	аналіз	антыклерыкалізм
агент	аналітыка	антылагізм
агітатар	аналітычнасць	антымарксізм
агітацыя	аналогія	антымілітарызм
агіякратыя	анамія	антыномія
агламерацыя	анарха-індывідуалізм	антыпод
агнастацызм	анарха-сіндыкалізм	антысеміт
агностык	анархізм	антысемітызм
агрэсар	анархіст	антыфашызм
агрэсіўнасць	анархічны	антыфашыст
агрэсія	анархія	антычнасць
адаптацыя	андэрклас	антычны
адукацыя	анексіраваць і анексаваць	апазіцыйны
адхакратыя	анексія	апазіцыя
адшчапенец	анімізм	апазіцыянер
адэкватнае	анкета	апалагет
адэкватнасць	антаганізм	апалагетыка
акадэмізм	антаганістычнасць	апалітызм
аказіяналізм	антагенез	апалогія

апартунізм	атэізм	буржуа
апартуніст	атэіст	буржуазія
апартэід	аўгусціянства	буржуй
апарыя і апорыя	аўстрамарксізм	буфер
апастэрыёрнасць	аўтакамунікацыя	бюракат
апастэрыёрны	аўтакрат	бюракратызм
апастэрыёры	аўтакратыя	бюракратызацыя
апастэрыянізм	аўтаномія	бюракратыя
апатрыд	аўтаномны	бяскласаваць
апатыя	аўтаркія	бякласавы
апейран і апейрон	аўтарытарнасць	ваеншчына
аперацыяналізм	аўтарытарны	валіднасць
аперцэпцыя	аўтарытарызм	вальтэр'янец
апрапрыяцыя	аўтарытэт	вальтэр'янізм
апрыёрнае	аўтсайдар	вальтэр'янства
апрыёрнасць	аўтэнтыфікацыя	валюнтарызм
апрыёры	афіцыраванне	валюнтарыст
апрыярызм	ахвяра	вандалізм
аптацыя	ахлакратыя	варыянт
аптымізм	бабувізм	веданта
арганізацыя	бабувіст	веды
арганізоўваць	і багема	верыфікацыя
арганізаваць	базіс	вестэрнізацыя
арганіцызм	бакунізм	віталізм
аргумент	бакуніст	вызыск (БНТ-11)
аргументацыя	балвахвальства	галактыка
артадаксальны	бальшавізм	гамеастаз
артадоксія	бальшавік	гандзізм
архаізм	банкакратыя	гарантыя
архетып	барока	гармонія
арыстакрат	баставаць	гатычны
арыстакратычны	батрак	геаграфізм
арыстакратыя	бахайзм і бехайзм	геапалітыка
арыстоцелізм	беркляіянства	геацэнтрызм
арэчаўленне	бернштэйніянец	гегельянец
асацыяцыя	бернштэйніянства	гегельянства
асвета	біпалід	гегеманізм
асветнік	біпатрыд	гегемон
асветніцтва	біфуркацыя	гегемонія
асветны	біхевіярызм	геданізм
асіміляцыя	біялагізм	геданістычны
аскетызм	біясацыялогія	геліяцэнтрызм
асоба	біясфера	генацыд
атам	брахманізм	гендар
атамізм	будызм	генеаномія
атамістыка	бунт	генезіс
атараксія	бунтаваць	генерацыя
атрыбут	бунтаўнік	герантакратыя

герменеўтыка	дыктатура	дэмаскапія
гетэрагеннасць	дыктатарства	дэміург
гетэрызм	дылема	дэнатуралізацыя
гілазаізм	дысідэнт	дэнацыяналізацыя
гільдэізм	дыскрымінацыя	дэпалітызацыя
гінекакратыя	дыскрымініраваць	дэпартацыя
гіперэмпірызм	дыскрэтнасць	дэпрывацыя
гіпастазаванне	дыскурс	дэсегрэгацыя
гіпотэза	дыскурсіўны	дэсігнат
гістарызм	дыферэнцыяцыя	дэспат
гістмат	дыхатамія	дэспатызм
глабалізацыя	дыялектык	дэспатыя
глабалістыка	дыялектыка	дэтэрмінаванасць
гнасеалагічны	дыялектыка-лагічнае	дэтэрмінацыя
гнасеалогія	дыялектык-матэрыяліст	дэтэрмінізм
гнастыцызм	дыялектычнасць	дэтэрмініст
гностык	дыялог	дэтэрміністычны
гомамарфізм	дыямат	дэфініцыя
грамадзянін	дыяспара	еднасць (БНТ-11)
грамадзянства	дэвіяцыя	ерась
група	дэградацыя	ерэтык
гуманізм	дэдукцыя	еўразійства
гуманіст	дэдуцыраваць	еўрапеізм
гуманнасць	дэзерцір	еўропацэнтрызм
даасізм	дэзерцірства	ёга
дагавор	дэбюракратызацыя	змест
дагматызм	дэідэалагізацыя	зносіны
дагматык	дэізм	ідал
дагматыка	дэіст	ідаэграфія
дагматычнасць	дэістычны	ідэакратыя
дакласавы	дэкаданс	ідэал
дактрына	дэкаланізацыя	ідэалізаванае
дактрынёр	дэкласаванасць	ідэалізацыя
дактрынёрства	дэкласаванне	ідэалізм
дарвінізм	дэкласаваны	ідэаліст
дасакратыкі	дэкласавацца	ідэалістычны
дасацыялістычны	дэкласаваць	ідэалогія
джайнізм	дэмагог	ідэйнасць
джынгаізм	дэмагогія	ідэнтыфікацыя
дзеяч	дэмаграфія	ідэолаг
догма	дэмакрат	ідэя
догмат	дэмакратызаваць	іерагліфізм
дуалізм	дэмакратызацыя	іерархія
дуалістычны	дэмакратызм	ізакратыя
дывергенцыя	дэмакратычны	ізамарфізм
дыз'юнкцыя	дэмакратыя	іманентнае
дыктат	дэмаралізацыя	іманентнасць
дыктатар	дэмас	імаралізм

імігрант	інтэрпаляцыя	кангламерат
іміграцыя	інтэрпеляцыя	кандыцыяналізм
імператыў	інтэрпрэтацыя	канкрэтнае
імператыўнасць	інтэрсуб'ектыўнасць	канкрэтна-непасрэднае
імператыўны	інтэрыярызацыя	канкрэтнасць
імперыя	інфакратыя	канкрэтна-ўсеагульнае
імперыялізм	інфарматыка	канкурэнцыя
імперыяліст	інфармацыя	кансалідацыя
імперыялістычны	ірацыяналізм	кансерватар
імплікацыя	ірацыянальнае	кансерватызм
інавацыя	ірацыянальнасць	канстытуцыя
інагурацыя і інаўгурацыя	ірацыянальны	кансэнсус
інварыянтнасць	ірэальнасць	кантроль кантынгент
індуізм	іслам	кантынуум
індуктывізм	ісціна	кантыянец
індукцывіст	іўдаізм	кантыянства
індукцыя	кааліцыя кагнітыўны	кантэнт-аналіз
індывід	казуальнасць	канфармізм
індывідуалізм	казуістыка	канфарміст
індывідуаліст	калабарацыянізм	канфесія
індывідуальнасць	калабарацыяніст	канфесіяналізм
індыферэнцыя	каланат	канфлікт
індэтэрмінізм	каланізаваць	канфлікталогія
індэтэрмініст ініцыятыва	каланізатар	канцэптуалізм
інстанцыя	каланізатарства	канцэпцыя
інструменталізм	каланізацыя	кан'юнкцыя
інстынкт	каланіст	капітал
інстынктывізм	каланіялізм	капіталізм
інстытуцыяналізм	калегіяльнасць	капіталіст
інстытуцыяналізацыя	калектывізм	капіталістычны
інтарэс	калектыў	карма
інтраекцыя	калектыўнасць	картэзіянства
інтраспекцыянізм	калонія	карупцыя
інтуітывізм	кальвінізм	касмагонія
інтуіцыя	каментарый	касмалогія
інтэграцыя	кампанія	касмапаліт
інтэлект	кампатрыёт	касмапалітызм
інтэлектуал	кампетэнцыя	каста
інтэлектуалізм	кампраміс	каставасць
інтэлігент	камуна	каталіцтва
інтэлігенцыя	камунар	каталіцызм
інтэлегібельнасць	камунізм	катарсіс
інтэлігібельны	камунікацыя	катэгорыя
інтэнсіянал	камуніст	катэдар-сацыялізм
інтэнсіянальнасць	камуніст-утапіст	каўзальны
інтэнцыя	камунітарыянізм	каштоўнасць
інтэнцыянальнасць	канвенцыяналізм	квантыфікацыя
інтэрнацыяналізм	канверсія	квіетызм

квінтэсенцыя	лібіда	матывіроўка
кворум	лідар	матыў
кейнсіянства	лідар-агітатар	матэрыя
кібернетыка	лідар-арганізатар	матэрыялізм
кінікі	лідар-пажарны	матэрыяліст
кіраваць	лідар-служка	матэрыяліст-дыялектык
кіраванне	лідарства	матэрыяліст-метафізік
кірэнаікі	лідар-сцяганосец	махізм
клан клас	лідар-тэарэтык	медытацыя
класавы	логас	медыякратыя
класіфікацыя	логіка	медыятызацыя
класіцызм	люмпен	менеджар
класічны	люмпен-пралетарыят	менталітэт
клептакратыя	лютаранства	ментальнасць
клерыкал	мабільнасць	меркантилізм
клерыкалізм	магаметанства (БНТ-15)	меркантильны
кліентэла	магнат	мерытакратыя
контркультура	магнацтва	месія
контррэвалюцыя	мадэль	месіянізм
контррэвалюцыянер	макіявелізм	месіянтсва
космас	макракосмас	метабазіс
краталогія	макрасацыялогія	метад
крызіс	макрасвет	метадалогія
крытыцызм	максімалізм	металогіка
крэацыянізм	максімум	метамарфоза
ксенафобія	мальтузіянства	метатэорыя
кулак	манагамія	метафізік
культ	манада	метафізік-дагматык
культура	манакратыя	метафізіка
кумулятывізм	манарх	метафізічнасць
лагіцызм	манархізм	метраполія
лагічнае	манархія	механіст
лакаята	манізм	механіцызм
ламаізм	манікратыя	мешчанін
ламаркізм	маніст	мігрант
ласальянства	маністычнасць	міграцыя
латэнтнасць	маніторынг	мізантроп
лаяльнасць	мараль	мізантропія
лаяльны	маргінал	мікракосмас
легітымнасць	маргіналізацыя	мікрасацыялогія
лейбніцыянства	маргінальнасць	мікрасвет
ленінізм	маркетынг	міленарызм
лёс	марксізм	мілітакратыя
ліберал	марксізм-ленінізм	мілітарызм
ліберал-кансерватар	маса	мінімум
лібералізацыя	масонства	містыка
лібералізм	матрыярхат	містыцызм
лібералізацыя	матывацыя	мітраізм

мітынг	неаглабалізм	панарабізм
міф	неадарвінізм	панафрыканізм
міфалогія	неакаланіялізм	пангерманізм
міфалаг	неакансерватызм	панісламізм
младагегельянец	неакантыянства	панлагізм
младагегельянства	неакафуцыянства	панпсіхізм
модус	неакейнсіянства	пансафія
можнаўладства (БНТ-11)	неакласіцызм	панславізм
монагенізм	неакрытыцызм	пантэізм
монатэізм	неаламаркізм	панцюркізм
монафізіцтва	неалібералізм	паняцце
монаэнтрызм	неамальтузіянства	папулізм
мусульманства	неамарксізм	папулярызацыя
мэта	неамахізм	парадокс
мэтазгоднасць	неанацызм	парадыгма
наакратыя	неаніцшэанства	паразітызм
наасфера	неапазітывізм	паралагізм
наватар	неапіфагарэізм	парапсіхалогія
навацыя	неаплатанізм	партакратыя
наітывізм	неарацыяналізм	партыкулярызм
наміналізм	неарэалізм	партыцыпацыя
нанканфармізм	неаславянафільства	партыйнасць
нардызм	неасхаластыка	партыя
нармакратыя	неатамізм	парыя
народнік	неафашызм	пасіянарнасць
народніцтва	неафіт	пастулат
натуралізацыя	неафрэйдызм	пастуліраваць
натуралізм	негатывізм	патрыёт
натурфіласофія	негрыцюд	патрыманіялізм
натурызм	непатызм	патрыстыка
наўмен і ноўмен	нестабільнасць	патрыярх
нацызм	нефармал	патрыярхат
нацыст	нігілізм	патрыятызм
нацыя	нігіліст	патрыятычны
нацыякратыя	нірвана	патэрналізм
нацыяналізм	ніцшэанства	паўпер
нацыяналіст	норма	паўперызацыя
нацыянал-дэмакрат	паблік рылейшнз	паўперызм
нацыянал-дэмакратызм	паблісіці	паўпралетарый
нацыянал-лібералізм	падданства	паўпралетарыят
нацыянал-рэфармізм	падданы	паўсаліпсізм
нацыянал-сацыялізм	пазітывізм	паўстанец
нацыянал-шавінізм	пазітывіст	пацыфізм
нацыянальна-вызваленчы	пазіцыя	пацыфіст
нацыянальнасць	палітызацыя	пацыфісцкі
нацыянальны	палітыка	перадэтэрмінацыя
неавіталізм	пан	персаналізм
неагегельянства	панамерыканізм	перцыпіраваць

перцэпцыя	псіхалогія	рэпрэсія
перыпатэтыкі	псіхаманізм	рэспандэнт
песімізм	псіхарасізм	рэспубліка
піетызм	псіхіка	рэтраград
піранізм	публічнасць	рэфарматар
піфагарэйств	пурытанізм	рэфарматарка (БНТ-11)
піфагарэізм	пурытанства	рэфарматарскі
платанізм	пустэльнік	рэфармацыя
плебісцыт	пустэльніцтва	рэфармізм
плутакратыя	путч	рэферэндум
плюралізм	радыкал	рэфлексія
полігенізм	радыкалізм	рэфлектаванне
полісілагізм	радыкальны	рэфлектыўнасць
політэізм	рамантызм	рэформа
поліцэнтрызм	раса	рэч
постмадэрнізм	расізм	рэчаіснасць
постпазітывізм	распрадмечванне	рэчыва
праблема	ратыфікацыя	сакралізацыя
правідэнцыялізм	раўнапраўе	салідарнасць
прагматызм	рацыявіталізм	саліпсізм
прагназаванне	рацыянальнае	саліпсіст
прагрэс	рацыяналізм	самааналіз
прагрэсіўны	русафобія	самадзержац
прагрэсіст	рыгарызм	самадзяржаўе
прадмет	рытуалізм	саслоўе
прадукцыя	рэакцыя	сафізм
праксіялогія	рэакцыянер	сафіст
практыка	рэалізм	сафістыка
пралегамены	рэальнасць	сацыёлаг
пралетарызацыя	рэвалюцыя	сацыёлаг-марксіст
пралетарый	рэвалюцыянер	сацыёлаг-суб'ектывіст
пралетарыят	рэвізіянізм	сацыёлаг-эклектык
прапаганда	рэгламент	сацыёніка
прапедэўтыка	рэгрэс	сацыніянства
пратэстантызм	рэдукцыя	сацыніяне
пратэстанцтва	рэдукцыянізм	сацыялагізм
прафашызм	рэжым	сацыял-дарвінізм
праца	рэфікацыя	сацыял-дэмакратызм
працэс	рэлігія	сацыял-дэмакратыя
пруданізм	рэлятывізм	сацыялізаваны
прывілея	рэлятыўнасць	сацыялізаваць
прынцып	рэнегат	сацыялізацыя
прэвітэрыянства	рэнесанс	сацыялізм
прэтэндэнт	рэпатрыянт	сацыяліст
рэфармізм	рэпатрыяцыя	сацыялістычны
псіхааналіз	рэпрэзентатыўнасць	сацыяліст-рэвалюцыянер
псіхалагізм	рэпрэсаваць	сацыялогія
псіхаламаркізм	рэпрэсіраваць	сацыял-патрыятызм

сацыял-пацыфізм	спірытызм	таўталогія
сацыял-рэвалюцыянер	спрэчка	трагічнае
сацыял-рэфармізм	стабільнасць	традыцыя
сацыял-фашызм	стагнацыя	трайбалізм
сацыял-шавінізм	стаіцызм	трактат
сацыяльны	старагегельянец	трансцэндэнталізм
сацыяметрыя	старагегельянства	трансцэндэнталіст
сацыясфера	статус	трансцэндэнтальнае
сегментацыя	стоікі	трансцэндэнтальнасць
сегрэгацыя	страта	трансцэндэнтальны
сексізм	стратыфікацыя	трансцэндэнтнае
секта	структура	трансцэндэнтны
сектанцтва	структуралізм	трансцэндэнцыя
секулярызацыя	стыгма	трыпартызм
селектарат	стыль	трыяда
семантыка	стымул	трэд-юніянiзм
семіётыка	стыхійнасць	тымакратыя
сен-сіманізм	стычка	тыпалогія
сенсуалізм	стэрэатып	тыран
сентыменталізм	суб'ект	тыранія
сепаратызм	суб'ектнасць	тэагонія
сепаратыўны (БНТ-11)	суб'ектывізм	тэадыцэя
сілагізм	суб'ектывіраванне	тэакратыя
сілагістыка	суб'ектыўнае	тэалогія
сімвал	суб'ектыўнасць	тэасофія
сінергетыка	субкультура	тэзіс
сінкрэтызм	сублімацыя	тэізм
сінтаізм	субстанцыя	тэлеалагізм
сінтэз	субстанцыялізацыя	тэлеалогія
сінтэзіс	субстанцыялізм	тэлефіналізм
сінтэтычнасць	субстанцыялісцкі	тэлуракратыя
сістэма	субстанцыяльнае	тэмперамент
сітуацыя	субстанцыяльнасць	тэндэнцыя
сіянiзм	субстрат	тэорыя
скептыцызм	суверэнітэт	тэрарыст
славянафілы	сунізм	тэрарыстычны
славянафільства	суфізм	тэрмін
соцыум	суфій	тэрор
спантаннае	схаластыка	тэст
спантаннасць	сцыентызм	тэхнакрат
спекулятыўнае	табу	тэхнакратызм
спекулятыўнасць	таласакратыя	тэхнакратыя
спекуляцыйнае	талерантнасць	тэхнафобія
спекуляцыйнасць	талстоўства	тэардызм
спекуляцыя	тамізм	універсалізм
спіназізм	таталітарны	універсалія
спірытуалізм	таталітарызм	універсум
спірытуаліст	татэмізм	урбанізацыя

урбанізм	філосаф-экзістэнцыяліст	эквіваленцыя
утапізм	філосаф-эклектык	экзегетыка
утапіст	філосаф-эмпірык	экзістэнцыя
утопія	фінітызм	экзістэнцыялізм
утылітарызм	фіхтэанства	эклектызм
фаварыт	форма	эклектыка
фаварытызм	фрэйдамарксізм	эклектыцызм
факт	фрэйдызм	экспансія
фальсіфікацыя	фундаменталізм	экспатрыяцыя
фанатызм	функцыя	экспектацыя
фанатык	функцыяналізм	эксперымент
фантазія	фур'ерызм	эксплуататар
фармалізацыя	футуралогія	эксплуататарскі
фармалізм	хабітуялізацыя	эксплуатацыя
фармальнае	халізм	экспрапрыяваны (БНТ-11)
фармацыя	хаос	экспрапрыятар
фаталізм	характар	экспрапрыяцыя
фатум	харызма	экстаз
фашызацыя	хіліялізм	экстрапаляцыя
фашызм	хрысціянства	экстрэмізм
фашыст	цывілізатар	экстрэміст
феадал	цывілізацыя	экстэрналізм
феадалізм	цынізм	экуменізм
феербахіянства	цэнз	элеаты
фемінакратыя	цэнтр	электарат
фемінізацыя	шавінізм	элемент
фемінізм	шавініст	элінізм
фенаменалізм	шаман	эліта
фенаменалогія	школа	элітакратыя
феномен	шлюб	эманацыя
фетыш	шляхецтва	эмансіпацыя
фетышызм	шляхта	эматывізм
фідэізм	шляхціц	эмігрант
фізікалізм	шываізм	эміграцыя
фізіцызм	шыізм	эмоцыя
фікцыяналізм	эвалюцыйны	эмпірызм
філагенез	эвалюцыя	эмпірычнае
філасофія	эвалюцыянізм	эмпірычны
філосаф	эгаізм	эмпірыя
філосаф-агностык	эгалітарызм	эмпірыякрытыцызм
філосаф-дыялектык	эгатызм	эмпірыяманізм
філосаф-ідэаліст	эгацэнтрызм	эмпірыясімвал
філосаф-матэрыяліст	экалагізм	эмпірыясімвалізм
філосаф-метафізік	экалогія	энергетызм
філосаф-наміналіст	экацыд	энергія
філосаф-неапазітывіст	экацэнтрызм	энтэлехія
філосаф-прагматыст	эквівалент	энцыклапедысты
філосаф-рэаліст	эквівалентнасць	эпігенез

эпікурэізм эпістэмалогія эпоха эра эскапізм эстэтыка эсхаталогія эсэ эталогія этатакратыя этатызм этнагенез этнас этнасацыялогія этнацэнтрызм этыка эўгемерызм эўдэманізм эўпатрыд эўрыстыка эфір юдафоб юмізм юракратыя янсенізм		
---	--	--